

Морарь М.В.

**ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО
ЯК
ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ**

Рекомендовано до друку Вченою радою філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 28 листопада 2011 р.)

Рецензенти:

- Бибик В. М.** – доктор політичних наук, професор, проректор з політичних комунікацій Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”;
- Мадіссон В. В.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Київського національного університету технологій та дизайну;
- Ткач О. І.** – доктор політичних наук, професор кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У монографії досліджується формування, становлення та розвиток партійного лідерства. Значне місце приділяється концептуальним підходам аналізу партійних лідерів, їхнім завданням та функціям. Використовуючи методи порівняльного аналізу показані відмінності між поняттями “партійний лідер” та “політичний лідер”. Проаналізовано та визначено місце і роль лідерів партій у політичних процесах трансформаційних суспільств, і зокрема в Україні. Розглядається їхня діяльність в активізації політичних процесів, участь у функціонуванні політичної влади. Особливого значення надається проблемі впливу партійного лідерства на формування й розвиток сучасної української політичної еліти.

Монографія розрахована на науковців, аспірантів, політиків, громадських діячів, а також на широке коло читачів, які цікавляться партіологічними проблемами сучасності.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ АНАЛІЗУ ПАРТІЙНОГО ЛІДЕРСТВА.....	9
1.1. Партійне лідерство як об'єкт політологічного аналізу.....	9
1.2. Вітчизняні та зарубіжні дослідники про партійне лідерство в перехідних суспільствах.....	36
1.3. Партійне лідерство у структурі політичного лідерства.....	64
РОЗДІЛ II. ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	110
2.1. Особливості формування партійного лідерства в умовах політичної структуризації суспільства.....	110
2.2. Партійний лідер у формуванні та реалізації політичної влади.....	141
2.3. Системність як принцип діяльності партійних лідерів.....	169
РОЗДІЛ III. ПАРТІЙНІ ЛІДЕРИ У ФОРМУВАННІ ТА РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ УКРАЇНИ.....	209
3.1. Місце і роль політичної еліти в процесах трансформації сучасної України.....	212
3.2. Особливості формування української політичної еліти в умовах трансформації суспільства.....	237
3.3. Участь партійних лідерів у формуванні української політичної еліти.....	267
РОЗДІЛ IV. ПАРТІЙНИЙ ЛІДЕР У ФОРМУВАННІ ІМІДЖУ ПАРТІЇ...310	310
4.1. Роль партійного лідера у формуванні іміджу політичної партії.....	310
4.2. Лідер партії в демократизації внутрішньопартійних структур.....	320
4.3. Партійний лідер в системі політичних комунікацій.....	349
4.4. Сучасні тенденції та перспективи розвитку партійного лідерства в Україні.....	375
ВИСНОВКИ.....	405

Перелік умовних позначень

БЮТ – Блок Юлії Тимошенко
ВО “Свобода” – Всеукраїнське об’єднання “Свобода”
ВР – Верховна Рада
ЄП – Європейський парламент
ЄС – Європейський союз
ЄНП – Європейська народна партія
ЄС – Європейський союз
ЗМІ – Засоби масової інформації
КПУ – Комуністична партія України
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КУН – Конгрес українських націоналістів
КС – Конституційний суд
МВФ – Міжнародний валютний фонд
НАНУ – Національна академія наук України
НАТО – Організація Північноатлантичного договору
НРУ – Народний Рух України
НСНУ – Народний союз «Наша Україна»
НУ-НС – Наша Україна-Народна самооборона
ООН – Організація Об’єднаних націй
ПР – Партія регіонів
ПРП – Партія «Реформи і порядок»
ПППУ – Партія промисловців і підприємців України
РЄ – Рада Європи
СДПУ(о) – Соціал-демократична партія України (об’єднана)
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СПУ – Соціалістична партія України
УГС – Українська Гельсінська спілка
УСДП – Українська соціал-демократична партія
УНР – Український народний рух
УРП – Українська республіканська партія
УНЦПД – Український незалежний центр політичних досліджень
УГГ – Українська Гельсінська група
УГС – Українська Гельсінська спілка
ФПГ – Фінансово-промислова група
ХДС / ХСС – Християнсько-демократичний союз – Християнсько-соціальний союз
ЦСЄ – Центральна і Східна Європа

ВСТУП

Українська політична реальність сьогодні формується під значним впливом суб'єктивного фактора. У будь-якому політичному процесі беруть участь лідери й політичні еліти. Саме вони ухвалюють принципові рішення, що визначають долю народу, країни в цілому. За певних умов ця обставина стає головною рушійною силою історичного процесу, а історія, як справедливо відзначають дослідники, – здійсненням ідей, носіями яких є визначні особистості.

Партійне лідерство є однією з найбільш поширених форм лідерства, що безпосередньо пов'язана з характером і якістю політичної влади. Нині в Україні майже 200 політичних партій. На сьогоднішній день вони є базовим та фактично безальтернативним елементом демократичного політичного режиму щодо виконання функцій політичного представництва суспільних груп та забезпечення постійної ротації політичної еліти.

Важливість появи політичних партій та їхніх лідерів як основоположних елементів сучасного демократичного врядування важко переоцінити. Політичні партії посідають особливе місце в громадянському суспільстві. Їх специфіка полягає в тому, що з одного боку, вони є формою самоорганізації громадян, виразниками політичних інтересів певного кола людей, а з іншого боку, через своїх представників, які одержали владу в результаті виборів, стають складовою частиною влади. Саме тому партії та лідери є впливовими інститутами демократії, які визначають вектор суспільно-політичного розвитку країни.

Склад лідерів політичних партій фактично виступає резервом для вищих державних органів, структур місцевого самоврядування та інших управлінських інститутів. Партії є своєрідною школою для майбутніх народних депутатів, державних керівників. Найвпливовіші кандидати на посаду Президента України також були партійними лідерами.

Ключову роль у політичних партіях відіграють лідери. Незважаючи на привабливість тієї чи іншої політичної доктрини і політичної платформи,

виборці не в останню, якщо не в першу чергу, звертають увагу на особистість керівника політичного об'єднання.

Досвід партійного життя впродовж двадцяти років незалежності України свідчить про те, що партійні лідери відіграють помітну роль у становленні та розвитку української державності. Звичайно, були перемоги і поразки, злети і падіння. Тут багато чого залежало від їхнього безпосереднього оточення, команди, від конкретних історичних умов. Це не означає, що автор даного дослідження робить спробу «відбілити» або «реабілітувати» кого-небудь з партійних лідерів. Залишимо право суду і винесення вердикту за історією, а за нами – права на розуміння цієї історії та її персонажів.

Мета монографії – дослідження партійного лідерства як політичного феномену: формування, становлення та розвитку.

При розробці проблеми, ми виходили з того, що лідерство партійне як дефініція є складовою частиною поняття «політичного лідерства». Однак, воно має різне смислове навантаження, низку відмінностей і не може вважатися тотожним. З огляду на це, автор, використовуючи методи порівняльного аналізу, досліджує відмінність понять: «партійний лідер» та «політичний лідер». Також, на думку автора, партійне лідерство є однією з найпоширеніших форм політичного лідерства, що безпосередньо пов'язана з якістю політичної влади та розвитку демократії в країні. Виходячи із цього, ми розглядаємо цей політичний феномен у зв'язку з такими питаннями, як інтереси держави та громадян, співвідношення політичної і державної влади, елітизму, політичного плюралізму тощо.

В цьому плані слід відзначити, що ця тема є не тільки об'ємною, а й надзвичайно складною, має комплексний характер. Комплексність її полягає в тому, що вона так чи інакше піднімає ключові питання розвитку суспільства. Тому дослідження проблем партійного лідерства вважається одним з найактуальніших напрямів партології.

Українські дослідники провели велику роботу з вивчення історії політичних партій, їх виникнення та розвитку, з'ясували взаємини партій з державною владою та між собою, перспективи розвитку багатопартійності

тощо. Водночас, порівняно з політичними партіями, інститут партійного лідерства поки що не знайшов розкриття в дисертаціях та фундаментальних працях. Чимало дослідників розглядали партійне лідерство насамперед у контексті лідерства політичного.

Відзначимо, що сучасна вітчизняна політична наука має численну теоретико-методологічну літературу, присвячену проблемам політичного лідерства і лідерам. Найбільш важливі її аспекти досвіду ґрунтовно висвітлені в працях істориків, політиків, політологів, соціологів, психологів.

Однак, проблема партійного лідерства залишається за рамками наукового аналізу в сучасній українській політології відсутнє концептуальне визначення понять «партійне лідерство» та «партійний лідер». Поки що не існує спеціальних наукових праць, де б зазначена тема становила об'єкт наукового дослідження. До цього часу висловлювалися лише окремі ідеї стосовно партійного лідерства взагалі. Відсутність подібних теоретичних праць гальмує подальшу розробку концептуальних засад визначення цього феномена.

У монографії проаналізовано та визначено місце і роль партійних лідерів у політичних процесах трансформаційних суспільств, і зокрема в Україні. Значне місце приділено концептуальним підходам аналізу партійних лідерів їх завданням та функціям. Розглядається діяльність партійних лідерів в активізації політичних процесів в Україні, їх участь у функціонуванні політичної влади. Особливого значення надається проблемі впливу партійного лідерства на формування й розвитку сучасної української політичної еліти.

Розроблюючи проблему партійного лідерства у політичних процесах України, автор спирався на праці засновників класичної теорії політичних партій М. Вебера, Р. Міхельса, М. Острогорського, також на відомих західних й вітчизняних політологів та партологів, як М. Дюверже, Д. Сарторі, В. Литвина, Ф. Рудича, А. Пахарєва, М. Обушного, В. Цвиха, М. Михальченка, В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, М. Примуша, Ю. Шведа, В. Якушика та інших.

Автор висловлює щирю подяку колективу кафедри політології філософського факультету, яку очолює професор В.Ф. Цвих, за допомогу в процесі зазначеного дослідження. Особливу подяку автор висловлює своєму

Вчителю, науковому консультантові – доктору політичних наук, професору, директору Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Миколі Івановичу Обушному, який володіючи дивовижним умінням трансформувати мої роздуми у творче натхнення, у важкі хвилини наукового пошуку завжди був готовий надати не лише мудру пораду, але й моральну підтримку.

Автор також дуже вдячний за висловлені зауваження та побажання рецензентам – доктору політичних наук, професору В.М. Бебику, доктору історичних наук, професору В.В. Мадіссону, доктору політичних наук, професору О.І. Ткачу.

РОЗДІЛ І

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ АНАЛІЗУ ПАРТІЙНОГО ЛІДЕРСТВА

1.1. Партійне лідерство як об'єкт політологічного аналізу.

Радикальні перетворення в політичній, економічній та соціальній сферах українського суспільства зумовлюють підвищення інтересу до партійних лідерів як важливих чинників сучасно-політичного життя.

Партійне лідерство є однією з найбільш поширених форм лідерства, що безпосередньо пов'язана з характером і якістю політичної влади, конкретним способом її структурування та легітимації. Цей феномен також є активним системоутворюючим елементом державно-політичного життя, оскільки значно впливає на перебіг та наслідок людей. Таке бачення ґрунтується на тій ролі яку відіграє партія в сучасному політичному житті.

Статус політичних партій, їхнє місце і роль у суспільному розвитку держави визначає Конституція України і чинне законодавство. Політичні партії, зазначено в Конституції, сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах [1, с. 17]. Відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» політичні партії відзначаються як зареєстроване добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загально-національної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Політичні партії повинні мати програму, в якій обов'язково викладаються цілі та завдання цієї партії, а також шляхи їх досягнення [2, с. 17].

Таким чином, у сучасному розумінні представницької демократії, систематизованої і визначеної демократичними стандартами, партіям відводиться суттєва роль, а саме: формулювати, спрямовувати, виражати і узагальнювати ідеї, інтереси та погляди громадян. Тому, як справедливо зазначає, партолог М. Обушний, сьогодні важко уявити якусь іншу політичну

організацію, що могла б замінити партію в представництві інтересів народу [3, с.108]. Цілком очевидним є те, що найкраще представляють і виконують зазначені функції партійні лідери. Саме вони представляють й обстоюють інтереси своїх суспільних груп на державному рівні, перед іншими політичними партіями, об'єднаними.

Партійний лідер, на нашу думку, являє собою керівника політичної партії, який репрезентує партію у політичних процесах, політичних відносинах та у політичній свідомості громадян і відповідає певним критеріям, серед яких найважливішими є такі:

- здатність управляти висуненням та вирішенням партійною силою своїх стратегічних планів, спрямованих на досягнення поставленої мети, тобто отримання посад в органах державної влади та реалізація власних ідеологічних настанов на практиці;
- вміння розробляти та забезпечувати виконання власної програми дій всередині партії, висувати своїх ставлеників на ключові посади, у держави;
- наявність значних інтелектуальних, організаційних здібностей, комунікабельність, цілеспрямованість, енергійність, відповідальність за прийняті й реалізовані партією рішення.

Партійне лідерство як політичне явище, привернула увагу мислителів різних епох і соціально-політичних напрямів з часу зародження і становлення політичних партій.

Відомо, що в своєму розвитку політичні партії пройшли ряд етапів відповідного ігнорування до визнання в якості необхідних інструментів для функціонування будь-якої демократії. Політична думка стосовно партійних лідерів також пройшла тривалий еволюційний шлях. Вона розвивалась в межах розвитку ідеї про представницьку владу та становлення партій як політичного інструменту. Оцінки партійного лідерства були обумовлені конкретною історичною ситуацією країни.

Глибокий дослідницький аналіз сутності партієтворення та партійного лідерства вже упродовж кількох століть здійснювався у зарубіжних школах –

англійська, німецька, американська, французька тощо. У XIX ст. з'явилися перші фундаментальні праці з теорії політичних партій в яких велику увагу також надавалось партійному лідеру.

Німецький соціолог Г. Еллінек (1851-1911) – один із перших дослідників цієї теми, – у своїй праці «Загальне вчення про державу» виводить партії за межі державного устрою, розглядаючи їх як суто суспільне явище. Однак при цьому зазначав, що вони мають великий вплив на політичні процеси, які відбуваються у державі тому потребують ретельного наукового вивчення. Він пропонує підійти до її дослідження комплексно, наприклад, з психологічної, етичної, статистичної, історичної точок зору. Такий підхід, на наш погляд, дозволяє глибше розуміти сутність партійного лідерства як політичне явище.

Варто підкреслити, що Г. Еллінек висуває тезу про обов'язкову наявність у партійних лідерів «певної широкої програми державної політики». Інакше це будуть «випадкові партії», тобто такі які дбають про особисті інтереси, або «несправжні», не об'єднані загальними поглядами на всю державну політику» угруповання. До таких він відносив, наприклад, національні та релігійні партії. «Політичне, партійне життя – робить висновок Г. Еллінек, – є боротьбою суспільства за державне панування». Він виявився одним із перших теоретиків держави та права, який класифікував політичні партії залежно від соціального та державного панування, від їхнього місця і соціального статусу в державі [4, с. 74-75]. Виступає з ідеєю необхідності не лише теоретичного, але і конституційно-правового визнання діяльності політичних партій та їх лідерів.

Вагомий внесок у дослідження політичних партій та їх лідерів, зробили теоретики англо-американської школи партіології. Представників цього напрямку можна умовно поділити на тих, котрі вважали партії, незважаючи на їхні численні «дефекти», невід'ємною складовою демократичної системи (В. Вільсон, А. Лоуеля, Г. Дж. Форд, Дж. Брайс), і тих, які зазначили, що партії ускладнюють розвиток демократії, знижуючи ефективність функціонування інститутів державно-політичного механізму (Г. Кроулі, Дж. Вудбер, У. Беджчот). З цього приводу А. Лоуелл у праці «Уряди і політичні партії» зазначав, що усілякі дискусії навколо питання про значення партій у державі є

штучними, оскільки це те саме, що, вести дискусію про користь або шкоду вітрів чи припливів. У дійсності існування партій є фактом і прояви його повинні бути вивчені як такі [5, с. 105].

На противагу Г. Еллінеку, більшість дослідників цього напрямку ввели у свій аналіз державного устрою не тільки партії загалом, але й конкретні проблеми.

Наприклад, питання про основні функції, які виконують партії та лідери у політичній системі. В цьому плані, при розгляді місця і ролі партійних лідерів у політичній системі, можна уточнити наступне: у В. Вільсона – це контроль за урядом і організація дебатів у законодавчому органі, у А. Лоуелла – вираження і збалансування народної волі, її трансформація в урядову політику, у Дж. Форда – вираження громадської думки у формі політичної участі, контроль за відповідальністю уряду, досягнення згоди між різними групами інтересів, у Ф. Гуднау – забезпечення відповідальності уряду перед народом, координація діяльності виконавчої та законодавчої влади [6, с.130].

Таким чином, американські науковці акцентують увагу саме на необхідності виконання партійними лідерами державно-владних функцій і відмічають, що деяка партійна безликість органів державної влади і управління шкодить вирішенню завдань загальнодержавного значення. Дослідники також наголошують, що ефективність обговорення важливих питань у Конгресі була б значно вищою, якби було більше впливових партійних лідерів, які були б визнаними офіційними ораторами від своїх партій. Крім того, партіям слід проявляти більшу активність на рівні органів державної влади, а не тільки в ролі «виборчих машин».

Замість того, щоб вирішувати завдання загальнонаціонального значення, як відмічає В. Вільсон, партії та лідери замикаються на пошуках політичної вигоди для перемоги в майбутніх виборах, а функціонування законодавчої влади має непартійний характер, державні заходи, в тому числі і в органах державної влади, автор характеризує як «партійно безликі» [7, с. 81].

Таким чином, Вільсон вважає необхідним посилення ролі партійних лідерів у процесі здійснення державної влади й управління, вказує на

позитивний досвід діяльності в парламенті британських партій, де «всі дебати ґрунтуються на особистих і партійних інтересах, а кожне важливе голосування є перемогою однієї партії і поразкою іншої» [8, с. 84].

Отже, американські теоретики визнають партії невід'ємним елементом політичної системи, дають досить реалістичну оцінку партійним лідерам та їх діяльності в органах державної влади.

Слід підкреслити, що до середини XIX ст. практично не існувало спеціальних партіологічних досліджень. Про партії та їхніх лідерів згадували у загальних широких дослідженнях, присвячуючи їм, у кращому випадку розділ у роботі. Вивчення партійного лідерства як наукової проблеми пов'язано з класичними роботами М. Острогорського, Р. Міхельса, М. Вебера. Їхні праці представляють політико-соціологічний напрям у партіології.

Висновки і положення названими вченими, зокрема таких як: про вирішення протиріч бюрократичної системи партійного керівництва в умовах демократії, ролі та місця кокусів в діяльності партій нового типу (Острогорський); про олігархію як неминучу форму великих соціальних структур “залізний закон олігархії” (Міхельс); про легітимність політичного панування і лідерства, партійну діяльність і бюрократію (Вебер), на багато років вперед задали напрям дискусії у партіологічній науці.

Однією з вдалих спроб аналізу партійного лідерства, співвідношення елітизму і демократизму, ролі партійних лідерів є концепція партійної еліти російського дослідника проблем політичної соціології М. Я. Острогорського (1854–1919). За свідченням відомого американського фахівця з проблем соціології і політології С. Ліпсета, М. Острогорський підійшов до суті багатьох питань політичної соціології набагато ближче, ніж аналітики середини XX століття [9, с. 130].

Головна праця Острогорського “Демократія та політичні партії” яка була вперше опублікована в Парижі в 1898 р. залишається і в XXI ст. фундаментом наукових робіт з питань внутрішньопартійного керівництва та демократії. Сформульовані ним висновки, як зазначає А. Медушевський, отримали в науці значення парадигми [10, с.40]. Зокрема, М. Острогорський показав,

використовуючи слова відомого французького дослідника його творчості П. Розанваллона, що демократія – це швидше проблема ніж рішення.

Методологічну цінність має, насамперед, погляди М. Острогорського про взаємозв'язок між конкретною внутрішньою організацією партії і негативним впливом, який вона залежно від організаційної побудови справляє на політичну систему. Основні положення політичної програми вченого – про заміну принципу колективної відповідальності персональною відповідальністю, компетентність, професіоналізм і принциповість у сфері партійного управління – розглядається вітчизняними дослідниками, як головні принципи аналізу діяльності партійних лідерів України в сучасних умовах і шляхи підвищення їх ефективності в інтересах політичних партій та в цілому українського суспільства.

Предметом особливої уваги й аналізу стали для науковця суперечності та конфлікти, що випливають із відносин політичних партій і суспільства. Він виділяє три групи суперечностей: а) між суспільством у цілому і партією, що відстоює інтереси якої-небудь його частини; б) між партійною масою і партійним апаратом; в) між партією і тією її частиною, що після перемоги на виборах перебуває у влади [11, с. 145]. М. Острогорський першим виявив взаємозв'язок між певною внутрішньою організацією партії та негативним впливом, який вона в цьому випадку здійснює на політичну систему.

Визначивши партію як «угруповання індивідів для досягнення політичних цілей», учений довів, що зростання організованості партії, ускладнення й централізація її апарату є об'єктивним процесом, що в результаті професіоналізації партійних чиновників, виокремлення верхівки та об'єднання її навколо лідера партії формується неформальна група осіб – «кокус», яка реально керує партією і підпорядковує всіх жорсткій дисципліні [12, с. 240].

Генеza самого терміну «кокус» невідома. Але він близький за змістом до англійських слів «мітинг», «клуб». Кокуси, за логікою М. Острогорського, виконують посередницьку функцію між партійними лідерами, які засідають в парламенті, та широкими колами прибічників партії, тобто є проміжною ланкою між владною елітою та народною масою. Щось на кшталт інституту довірених осіб,

які на президентських і парламентських виборах в Україні організують і очолюють обласні, міські, районні штаби. Але в умовах Великобританії функції кокусу є ширшими. Крім функцій центрів передвиборчої роботи, вони орієнтовані на підбір і розстановку кадрів у регіональних і центральних апаратах партій, на поширення партійної ідеології. Характер влади різних кокусів залежить від розмірів території й кількості населення (матеріальні ресурси), від вміння використовувати інформацію, кадри, від місця лідерів кокусу в механізмі партійної машини.

Кокус як первинний ідеологічно-організаційний осередок масової партії повинен забезпечити зв'язок політичного керівництва партії з масою, в першу чергу партійною. Цей осередок, з одного боку, набуває якості консолідатора, мобілізатора політичних та ідеологічних кадрів, а з другого – це засіб централізації і бюрократизації партійної діяльності. Створюється політичний механізм влади, «партійна машина». В цій політичній машині кокус перетворюється в один з головних елементів.

«Політичні машини» дуже ефективно використовуються партійними верхівками, відмічав М. Острогорський. З допомогою кокусу обмежена група людей (тобто партійна еліта) отримує можливість контролювати і спрямовувати дії мас. «Невелика група активних осіб може створити потужну організацію з тисяч прибічників. Її могутність безпосередньо залежить від кількості й дієвості партійних функціонерів, і значно менше – від кількості партійної маси» [13, с. 31]. Аналізуючи ситуацію у Великобританії, М. Острогорський зауважує, що від діяльності організаційного ядра партійної організації більше всього залежать результати виборів. Широкі верстви населення «надто численні, щоб шукати свого власного шляху», усе вирішують «коневоди місцевих секцій», які організують і ведуть за собою населення.

Кокус створює харизму лідерам, підтримує ореол «святості» ідеологічних цілей та надає легітимності представникам партійної верхівки. Претенденти на місце в парламенті чи органах місцевої влади спочатку мають отримати схвалення у кокусі, а вже потім звертатися безпосередньо до виборців.

Без затвердження кандидатури політичною машиною годі сподіватись на досягнення бажаного результату.

Водночас ці політико-організаційні утворення на арені політичного життя протиставляють себе реальним силам – масам. Завдяки впливу на свідомість та волю людей вони набувають важливого значення. Тобто поведінка людей в політичному житті є значною мірою результатом впливу кокусу: його погоджуються сприймати як самостійну силу, з ним рахуються, йому, врешті, підпорядковують свої дії. Кокус володіє можливостями скеровувати громадську думку, формувати її.

Таким чином, кокус та «політичний машинізм» певним чином ставлять під сумнів деякі принципи демократії. Принаймні, висвітлюють проблеми реалізації демократичних принципів: наскільки народні маси здатні до самостійного, усвідомленого волевиявлення, яке місце займають переконання, ідеологічні мотиви та прийоми маніпулятивної техніки, гра на швидкоплинних відчуттях, пропагандистських ефектах. Відпрацьовані засоби й ритуали партійної машинерії, що базуються на розрахунках організаційного і психологічного впливу на прихильників та потенційних прихильників, спрямовані на створення штучних іміджів, настроїв, котрі приречені на тимчасовість, короткочасне використання, постійне оновлення у зв'язку зі злободенністю і мінливістю політичної ситуації.

Відома схема: «володарююча еліта – функціональний кокус – маси, якими маніпулюють», у відповідності з елітистським підходом до пояснення соціополітичних процесів, набуває іншого значення, коли середня ланка перебирає більшу керівну роль, ніж потрібно і стає самодостатньою силою. Це загрожує розвалом всієї партійної машини. Процес бюрократизації і концентрації влади в руках партійних функціонерів середньої ланки дає підстави для критики механізмів демократії. Адже сила і небезпека кокусу не тільки в маніпуляції масовою свідомістю за допомогою «політичного машинізму», але й в занадто великій залежності від нього вищого політичного керівництва. Партійна бюрократія занадто контролює діяльність лідерів, поведінку депутатів, режисує парламентську діяльність, підпорядковуючи її інтересам партійної бюрократії. Це посилює

«Закритість», зацентралізованість партійного механізму, визначає загальну тенденцію до посилення бюрократії, олігархізації інститутів влади.

М. Острогорський наголошував на неунікненності еволюції в напрямку зосередження влади партійної структури в обмеженому колі осіб бюрократичного апарату. На його думку, вимальовувалася загальна закономірність розвитку такого роду організацій. Ця закономірна тенденція зумовлювалася тим, що питання ефективності організації, дисципліни, цілісності партії виходила на перший план, відсуваючи на другий моральні, ідеологічні та інші аспекти. Адже головною метою було досягнення успіху у виборчій компанії, а для цього характеристики партійного бюрократичного механізму ставали провідними [14, с. 210]. Від реальної участі в політиці фактично усуваються як рядові члени партії, так і більша частина населення, і партія перетворюється з демократичної організації на авторитарну структуру, що відображає корисливі інтереси лише невеличкої групи людей. Як наслідок цього – суспільство, яке прагне до демократії, одержує лише її видимість.

М. Острогорський пропонує свої, хоча не завжди безпечні, шляхи виходу з глухого кута партійної системи влади. На його думку, потрібно відмовитися від політичних партій старого типу, що мають постійну структуру й організацію. На їхнє місце повинні прийти вільні асоціації, рухи, ліги тощо, причому участь в одних не повинна виключати участі в інших. Слід також відмовитися від виборів за партійними списками, послабити вплив партій на депутатів, відмовитися від колективної відповідальності при зміні уряду. Учений чітко розуміє кінцеву мету реформ: «завдання, яке потрібно виконати, – колосальне: слід повернути громадянину владу над державою... потрібно, щоб громадянська байдужість поступилася місцем активній і пильній громадській свідомості: потрібно, щоб свідомість громадянина звільнилася від формалізму, який її опанував, щоб виборці і вищі керівники влади підпорядкували свою політичну діяльність суті справи, а не умовності фраз: необхідно відновити як авторитет, так і свободу, які узурповані людьми, що торгують суспільним благом під прапором партії та ім'ям демократії» [15, с. 274].

Таким чином, на думку М. Острогорського, існують недоліки демократичного устрою, які не слід ігнорувати і треба шукати шляхи їх подолання. Існуюче розмаїття суперечностей і конфліктів у суспільстві не може зводитися до двох несумісних позицій, до боротьби жорстких бюрократичних партійних організацій. Відчуження широких верств від політики слід долати через створення вільних суспільних асоціацій, які ще не закостеніли, відкриті для індивідуальної ініціативи, стимулюються відчуттями громадської відповідальності й моралі.

Критичний аналіз структур і механізмів функціонування політичних партій М. Острогорським, закономірностей їхньої бюрократизації та «машинізації» був новим підходом у соціальному мисленні того часу. Висновки ж з цього аналізу виходили за межі дослідження політичних партій. Вони торкалися визначальних характеристик системи парламентської демократії. Вчений вказував на її фундаментальний недолік, який полягає у відчуженні суспільства від партійної еліти, широких мас від державної влади.

На прикладі кокусу показувалося, яким чином за умов рівного виборчого, права переважна більшість населення відсторонюється від активного політичного життя, стає об'єктом маніпулювання з боку партійної бюрократії і що така практика небезпечна й шкідлива через протистояння політики й моралі, через формування пасивної громадянської позиції, через відтворення конформістської свідомості мас. Розкриття наслідків цих загрозливих тенденцій, шляхів демократичного вдосконалення партійної системи влади, що склалася, визначило головний зміст його праці «Демократія і політичні партії».

Праця М. Острогорського і на сучасному етапі залишається енциклопедією політичних знань необхідних для осмислення дій та поведінки в суперечливому світі політичного життя, забезпечення ефективного впливу на еволюцію такого його важливого структурного компоненту як політична партія та її лідерів. В Україні, в якій відбувається складний процес становлення інститутів демократії, формування партійного лідерства, громадянського суспільства глибокі ідеї та положення М. Острогорського мають особливу актуальність і повинні знайти шлях до розуму кожної

політично свідомої людини. Потужним імпульсом для реалізації такого кроку могло б, на наш погляд, стати видання праці Острогорського українською мовою, яка б супроводжувалася з відповідним вступним словом та коментарем одного з авторитетних вітчизняних партологів.

Сфера досліджень механізмів підтримки чи заперечення населенням політичних систем і режимів, легітимності влади, ролі різних політичних інституцій (головним чином політичних партій) цікавила багатьох дослідників різного спрямування на початку ХХ століття. Мабуть початок цього століття можна вважати рубежем глобалізації економічних, політичних та ідеологічних відносин країн, класів, партій. На початку ХХ століття була розв'язана Перша світова війна, відбулась так звана «соціалістична революція» в Росії, почали зароджуватись масові фашистські рухи. Всі ці явища, події стали найважливішими факторами впливу на історію ХХ століття.

Ці ж події були відбиті в поглядах досить відомого соціолога і політолога тих часів Р. Міхельса (1876–1936).

Його праця «До соціології партії у сучасній демократії» (1911р.) присвячена проблемі олігархічних тенденцій у масових партіях нового типу, продовжила дослідження М. Острогорського. Він аналізує процес утворення партійного апарату, бюрократизацію його структур, характер влади вождя [16].

Формування партійного лідерства та еліти, на думку Р. Міхельса і М. Острогорського, відбувається згідно з психологічними законами натовпу. Вчені стверджують, що приймати рішення самостійно та безпосередньо маси не здатні. Із становленням організації ускладнюється процес управління нею. Члени партії практикують відмову від самостійного регулювання багатьох питань, передовіряючи контроль за їх вирішенням платними функціонерам. Тому партійна еліта бере на себе організацію та проведення з'їздів, підготовку та прийняття рішень за них, а з цим, й організацію «театралізованого дійства».

При цьому, принцип виборності усіх посад в партії не заперечується, а партійні чиновники, як виконавці загальнопартійної волі, формально можуть бути відкликані. З ускладненням завдань та зростанням індивідуальних вимог до партійного керівництва роль лідера посилюється. Відстань між рядовими

членами та вождями збільшується. А останні у своїх діях спираються на тезу, що партія не може бути зацікавлена в тому, що меншість, яка більш освічена і компетентна в питаннях правління, не може бути залежна від більшості, яка не має власної думки з певних питань [17]. Отже, психологічні особливості, підкреслюють вчені, є важливим чинником у формуванні партійного лідерства та еліти.

Обидва дослідники визначають однакові причини олігархічної тенденції в розвиткові внутрішньопартійного керівництва партій. Зокрема чим більш розвинутою структурою володіє організація тим більш суттєві зміни відбуваються у стосунках вождів і мас, разом зі зростанням організації зростає влада вождів.

Однак на відміну від російського вченого, що прагне знайти шляхи оптимізації цього процесу, Р. Міхельс, як справедливо визначає А. Москалюк, дійшов до зовсім однозначного висновку про неможливість демократії в принципі, неминуче перетворення будь-якої демократії в тиранію [18, с. 17]. Більше того, він вважав, що демократія несумісна з наявністю політичних партій ні в плані їх внутрішньої організації, ні на державному рівні. З цього приводу Р. Міхельс писав: «Будь-який великий партійний апарат складається з кола осіб, що зайняті виключно його обслуговуванням. Але початок формування кола професійних вождів означає початок кінця демократії» [19, с. 230]. Поява строго відособленого керівництва об'єктивно веде до їх бюрократизації. Звідси він робить висновок, що бюрократизм олігархічної партійної організації зумовлений практичною формальною необхідністю, отже, бюрократизм є неминучим продуктом всякого принципу побудови будь-якої організації.

Під організацією Міхельс розуміє єдину можливу форму ефективної діяльності будь-якої соціальної сили, що переслідує певну мету. Тому потрібність самих організацій у нього сумнівів не викликає. «Будь-який клас, що пред'являє суспільству певні вимоги, – пише він, – потребує... політичної організації як єдиного засобу для здійснення сукупної волі» [20, с. 120]. Під впливом зовнішніх умов і потреби оптимізації структури і функцій, організація

проходить послідовну низку перебудов, спрямованих на підвищення її дієвості й конкурентноздатності. Наслідком цього і стає тенденція переходу від демократичного її устрою до ієрархічного, виокремлення особливо професійного керівного прошарку – олігархії, що зосереджує владу й управління у своїх руках. «Концентрація влади в руках не багатьох із природною необхідністю призводить до частого зловживання нею. Вожді, будучи спочатку творіннями мас, поступово стають їх владарями» [21, с. 130].

Таким чином, для Р. Міхельса утворення професійного партійного апарату означає «початок кінця демократії». Члени партії вже не можуть, на його думку, самі відрегулювати свої адміністративні справи та контролювати їх в повному обсязі.

Ми не маємо сумніву у тому, що надто збільшена партійна бюрократія тяжіє до неефективної роботи та знижує чутливість щодо інтересів членів партії. Майже неможливим стає здійснення контролю адміністративних дій партії самими її членами. Однак з цього не можна робити висновок, як справедливо визначає Р. Ліннеманн, що будь-яка форма штату постійних працівників обов'язково призводить до негативних наслідків для участі у внутрішньопартійному житті [22, с. 40]. Навпаки: формальні справи, необхідні для підтримання дієвої організаційної структури, не можуть бути повністю виконані самим членами партії. В цьому Міхельс не має сумніву. Партійні функціонери можуть бути підтримкою для членів партії та створювати часовий простір для політичної участі, впливати на процес участі у внутрішньопартійних справах, впроваджуючи інновації та ініціативи.

В своїй критиці тези Міхельса про олігархію, А. Шифрін як один з головних пунктів наголошує думку про те, що, на його погляд, партійний апарат може «гальмувати й звужувати» внутрішньопартійну демократію, але й водночас «заохочувати та розширювати» її. Штатний партійний персонал, в принципі, не перешкоджає внутрішньопартійній участі у прийнятті рішень, він може підтримати процес активної партійної демократії. А. Шифрін проводить контрольну перевірку бюрократизованої партії і, на наш погляд, справедливо

з'ясовує, що партії «без апарату» не заохочують демократію, а, навпаки, сприяють антидемократичним тенденціям [23, с. 53].

Головна заслуга Р. Міхельса полягає у тому, що він сформулював «залізний закон олігархії» і перевіряв його на прикладах європейських політичних партій, які на думку вченого, повинні були найменше підходити під цей закон. Ці партії проголошували рівність і демократію у своїй внутрішній організації, розглядали своїх лідерів як провідників волі партійних мас, передбачали різні організаційні механізми, що забезпечують відповідальність проте навіть такі організації, які прагнуть запобігти контролю з боку еліти, підпорядковані «залізному закону олігархії».

Суть цього закону полягає в тому, що масштабні соціальні партії та політичні структури в цілому підпорядковуються тенденціям олігархії, бюрократизації і авторитарності, що виражаються у зосередженні влади в руках їхніх лідерів та професійного апарату (партійної бюрократії); зменшення впливу рядових членів на політику партії і особливо їх контролю над апаратом і лідерами; у відході від первинних цілей та їх заміні інтересами партійного керівництва та функціонерів.

Крім того, олігархічна структура влади заснована не тільки на тенденції вождів до свого увічнення і зміцнення особистого авторитаризму, але й, головним чином, на інертності мас, готових покладатися на не багатьох фахівців-професіоналів, а також на структурні властивості політичної організації. Контроль над організацією опиняється в руках невеликої групи людей, здатних ефективно управляти її діяльністю. А далі, на думку Міхельса, влада примножує владу [24, с. 85].

Р. Міхельс виходить із того, що демократія взагалі є нереальним і недосяжним ідеалом. Це пов'язано з внутрішніми закономірностями розвитку будь-якої організації, зокрема й демократичної. Нездійсненність внутрішньої демократії підриває демократичні інститути всього соціального механізму. Навіть перемога в політичній боротьбі сил демократичної орієнтації нічого не змінює, тому що їхні організації поступово почнуть функціонувати за олігархічним принципом. Відповідно до цього закону, підкреслює С. Хук

“демократи можуть перемогти, але демократія - ніколи” [25, с. 42]. Хоча згодом висновки Р. Міхельса піддавалися чисельній і часто справедливій критиці, його внесок у розвиток проблеми і звернення на неї уваги важко переоцінити. По суті, як визначає Д. Лук’янов, він передбачив появу в ХХ ст. партій тоталітарного типу і пов’язаних з їхньою діяльністю світові заворушення [26, с. 80].

В контексті досліджуваної нами проблеми, слід відзначити, що найважливішим науковим досягненням М. Острогорського та Р. Міхельса стало те, що вони підмічають існуючий взаємозв’язок між характером управління в партії і способом здійснення партією влади в державі.

Значний внесок у дослідження партійного лідерства зробив М. Вебер (1864-1920), який нарівні з Р. Міхельсом і М. Острогорським по праву вважається одним із родоначальників науки про політичні партії. Залишаються актуальними його погляди про професіоналізацію політики та якості лідера, компромісний підхід до взаємовідносин моралі й політики, про партійну діяльність і бюрократію, тенденцію олігархізації і авторитаризації партійного керівництва й партійних лідерів.

М. Вебер розглядав партію як організацію, спрямовану на завоювання посад. «Хто займається політикою, – пише він, – той намагається здобути владу. Всі партійні битви є битвами...за патронаж над посадами» [27, с. 140]. Ця специфіка політичних партій визначає особливості її органічної структури. У політичних союзах із періодичними виборами влада політичного підприємства виступає як підприємство претендентів. Це означає, підкреслює М. Вебер, що відносно невелика кількість людей, зацікавлених насамперед у політичному житті, створюють собі шляхом вільного вербування свиту, представляють себе чи тих, ким вони опікуються, як кандидатів на виборах. Вожді та їхня свита, як активні елементи вільного вербування свити і через неї, пасивні маси виборців для виборів вождя є життєво необхідними елементами кожної партії.

Таким чином, М. Вебер розглядає партійне лідерство як своєрідне підприємство, реалізоване на специфічному – політичному ринку. Як на

економічному ринку, виробник пропонує споживачеві товар в обмін на гроші, так і на політичному ринку, лідер в обмін на керівну посаду в державі пропонує виборцям специфічний товар – програму, способи вирішення тих чи інших суспільних проблем, конкуруючи з іншими претендентами на лідерство. Він був одним із перших соціологів, який вказав на заміну політичної партії у сучасній епосі політичними підприємцями. Ця зміна викликана внутрішньою диференціацією в державі й стимулюється встановленням парламентських режимів і появою мирної та легальної конкуренції за завоювання влади.

Його думки, вже після Другої світової війни, удосконалили французькі політологи Д. Гаксі, М. Оферле, П. Бурдьє [28]. Поле політичної діяльності стає еквівалентом поняттю «ринок». Це призводить до появи нових видів діяльності – політичного менеджменту. Слід також відзначити, що ставлення лідерів та рядових членів до партійної організації стає все більш інструментальним, вони розглядаються як трамплін для проходження у владні структури.

Дослідження партійного лідерства безпосередньо пов'язане з політичним лідерством, оскільки партійні лідери – це потенційні лідери держав. В цьому плані, велике значення для розуміння та характеристики партійних лідерів має типологія політичного лідерства М. Вебера [29, с. 613], в основу якої покладено теорію "раціональної бюрократії", згідно з якою практичне здійснення державного управління належить професійній бюрократії. Відповідно до типів суспільного правління М. Вебер розрізняє: традиційне лідерство, раціональне-легальне, харизматичне.

Характеризуючи означені вище типи лідерства, Вебер підкреслював, що якщо перші два типи притаманні стабільним соціальним спільнотам, то харизматична влада завжди виникає на переломних етапах розвитку суспільства, пов'язаних із радикальною зміною соціально-економічних структур і культурно-ціннісних орієнтацій, з активізацією масового ентузіазму.

На його думку, харизматичний діяч, прагнучи задовольнити бажання стати лідером, шукає соціальної підтримки насамперед у суспільних групах з "низкою раціонального мислення". Він апелює не до логіки, а до почуттів людей, незадоволених своїм життям. Відповідно побудовані політичні

обіцянки, гасла та заклики, “адекватна поведінка, стиль розмови з боку такого «харизматика» відповідають меті за будь-яку ціну домогтися довіри маси, отримати її безумовну підтримку”. В практичному здійсненні своїх цілей такий лідер спирається на власну політичну партію. Ці думки Вебера особливо актуальні сьогодні при аналізі політичних подій, що відбуваються в Україні і допомагають визначати типи партійних лідерів.

Слід зазначити, що поява лідерів-харизматиків в Україні гальмується протиріччям демократичних досягнень її політичного розвитку, неадекватним рівнем політичної культури як лідерів так і населення. Особливістю лідерства на сучасному етапі є «рутинізація харизми», тобто поява лідерів у кризові моменти розвитку суспільства. Така ситуація склалась в Україні у 2004 році під час президентських виборів. Приводом для змін, яких вимагали на Майдані, стали недостовірні результати виборів. Харизматизації набули образи В. Ющенко та Ю. Тимошенко. Таким чином, лідерство на практиці носить кон’юктурно-комбінований характер. Це означає, що залежно від політичної ситуації лідери проявляють ті чи інші риси.

Інтерес представляють також типології лідерства Є. Вятра, Г. Лассуелла, М. Херманна. Згідно з типологією Є. Вятра, яка ґрунтується на психологічних рисах й типах поведінки лідерів, більшість партійних лідерів України є лідерами-представниками. Застосовуючи класифікацію відомого західного політолога М. Херманна, до характеристики партійних лідерів в Україні, найбільш бажаним для виборців залишається тип лідера-комівояжера [30, с. 92]. Поведінка такого лідера корегується в процесі реалізації мети власної політичної діяльності, яка полягає у вираженні й задоволенні інтересів своїх послідовників.

Стиль керівництва партією, механізм прийняття та реалізації рішень формує два типи лідера: авторитарного та лідера демократа. Сучасне українське життя демонструє перевагу авторитарних партійних лідерів, які зосереджують в своїх руках всі важелі управління партійними структурами, практично одноосібно ухвалюють рішення і вимагають підкорення та виконання прийняття рішень. Посилення ролі партійного керівництва, контрольованість

процесів кадрової ротації пояснюється, як справедливо відзначає А. Третяк, специфікою демократичних перетворень в Україні, рівнем розвитку політичної культури та свідомості, відсутністю ініціативи з боку рядових членів партії [31, с. 410].

Іншим критерієм класифікації типів партійних лідерів є політична активність. Virізняють так званих правноосіїв (активні й готові багато зробити, щоб залишитися у центрі політичних подій) і пробивних, - які можуть багато зробити, однак досягнутий результат їх не задовольняє. Саме тому їхня активність спрямована на те, щоб прочищати собі дорогу до вищих щаблів влади. Для цих лідерів, партія виступає тренувальним майданчиком, а їхня активність має характер самореклами.

Отже, крім типології М. Вебера, в політології та соціології існують інші класифікації, згідно з якими політичні лідери поділяються на: реформаторів, революціонерів і консерваторів; лідерів пролетарських, буржуазних, лівобуржуазних партій: загальнонаціональних і регіональних; формальних і неформальних та ін. Відсутня необхідність аналізувати пріоритети та недоліки цих типологій, тому що в Україні в умовах ХХІ століття вони не відображають реалії нового часу. У зв'язку з цим, сучасні дослідники пропонують іншу типологію партійного лідера, яка визначається на підставі оцінки співвідношення інтересів народу - з одного боку, та інтересів партійного апарату, прихильників партії – з іншого боку. Вихідним є положення про те, що партія і партійне лідерство пов'язані з поняттям влади і боротьбою за її завоювання. В той же час влада є один із видів суспільної взаємодії між суб'єктами - партією і народом. Тому партійний лідер повинен враховувати інтереси як партії, так і народу.

Ми погоджуємося з точкою зору українських дослідників Е. Іпатова та В. Павловського, які виділяють 3 типи особистості партійного лідера:

1. Раціональний - партійний лідер, який забезпечує оптимальний рівень врахування і задоволення як інтересів членів суспільства, так і своїх прихильників;

2. **Прагматичний** - партійний лідер, який в першу чергу враховує інтереси народних мас і прагне їх реалізувати;

3. **Бюрократичний** - партійний лідер, який виражає інтереси своїх прихильників, і в першу чергу, партійного апарату [32, с. 15].

Критеріями оцінки кожного типу партійних лідерів являються: послідовність реалізації партійної програми; виконання обіцянок і наказів виборців і усіх громадян; підвищення рівня добробуту народу; стабільність та позитивна динаміка суспільного розвитку. З точки зору цих критеріїв, українські партійні лідери ХХІ століття відносяться до бюрократичного типу. Партійний лідер раціонального типу, як символ єдності та взірць політичних дій, в українському соціумі поки що не сформований. Майбутнє таких лідерів пов'язане зі здатністю політичної еліти та її представників проголошувати та здійснювати на практиці потреби та інтереси більшості членів суспільства, за допомогою ресурсів державної влади.

Водночас, слід наголосити на тому, що вище зазначені типи у чистому вигляді не існують. Це зумовлюється тим, що, з одного боку, кожен лідер виступає творцем власного стилю, власної політичної програми і шляхів здійснення її, а з іншого – значною мірою залежить від рівня розвитку суспільства, політичної культури і свідомості мас, від історичних і національних традицій.

Осмислення партійного лідерства як політичного явища також було б неможливим без досліджень М. Дюверже, Дж. Сарторі, К. Джанда.

М. Дюверже у своїй праці “Політичні партії”, що побачила світ 1951 р., дає реалістичну оцінку місцю, ролі і значущості організації в діяльності політичних партій та їхніх лідерів. Він класифікує організовану структуру партії на загальні головні одиниці, відношення між ними і вищими ланками партійного керівництва. М. Дюверже вперше вводить в партологію і дає теоретичне обґрунтування таким поняттям: “пряма структура”, “непряма структура”, “базові елементи”, “організаційна артикуляція”, “централізація влади” [33, с. 42].

На відміну від М. Острогорського, Р. Міхельса, М. Вебера, М. Дюверже розглядає політичну партію не як ідейну чи соціально-класову єдність, а передусім як структурно-функціональну єдність. З огляду на це він формулює головне положення: суть політичної партії найповніше розкривається через її організацію.

В цьому контексті варто, на наш погляд, визначити, що в організаційному плані партія поділяється на партійний апарат, партійну масу, способи зв'язку і мас, партії і політичного оточення. Усі великі політичні партії реалізують ієрархічний принцип побудови – від вищих до нижчих елементів партійної структури. Партійні лідери постійно керують усіма елементами партії. Це дає можливість координувати дії політичних структур і всієї партії. Тому, тільки злагоджена та консолідована робота всіх елементів партії є запорукою ефективного функціонування всієї партії, як політичної організації.

Апарат політичної партії виступає в ролі робочого механізму, діями якого забезпечуються усі рішення, заходи, що вимагають попереднього планування та організованого забезпечення. Він є необхідним елементом існування політичної партії. Для ефективної роботи апарат має бути компетентним, кваліфікованим, професійним. Звичайно, принципово важливим є питання лідера партії та його повноваження.

Таким чином, дієздатність політичних партій реалізовувати всі ті функції, котрі вони покликані забезпечувати в демократичних політичних системах залежить від кваліфікованого партійного апарату, ефективність партійного керівництва як на внутрішньому так і на зовнішньому рівні.

Цим питанням та іншими партійним проблемам М. Дюверже присвячує окремий третій розділ першої частини книги “Структура партій” під назвою “Партійне керівництво” [34].

На основі широкого фактичного матеріалу він розглядає особливості партійного керівництва, форми і методи діяльності лідерів, взаємодію між партіями та політичними режимами.

У розділі “Партійне керівництво” в центрі наукового дослідження вченого є проблема співвідношення загальних демократичних принципів з партійною

демократією та ступінь їхнього впровадження в партійне життя. Важливим в цьому відношенні є твердження М. Дюверже про те, що загальні принципи демократії виступають у якості первинних й формуючих стандартів партійної демократії [35, с. 180]. А це з необхідністю вимагає розглядання проблеми про те, як і наскільки глибоко демократичний генотип впроваджується в партійну сферу. Саме такий підхід, який по своїй суті носить компаративний характер, дозволяє відповісти на запитання: “Скільки демократії в українській партійної демократії?”

Висновки М. Дюверже про тенденцію олігархізації і авторитаризації партійного керівництва й партійних лідерів, закритість і непрозорість їхньої політики, процес персоніфікації політики партії підтверджені практикою політичного життя і є актуальними для українських політичних партій.

Творчо осмисливши висновки М. Дюверже, К. Джанда виділяє два основних аспекти організації структури політичних партій – організованість, що відображає складність структурної диференціації партії і централізації влади. Він констатує, що між цими двома аспектами на емпіричному рівні прямі зв'язки не прослідковуються. Організаційна структура партії і рівень централізації влади, крім всього іншого, зумовлюється середовищем, у якому діє партія [36, с. 145].

Підсумовуючи погляди засновників класичної теорії політичних партій М. Острогорського, Р. Міхельса і М. Вебера, а також М. Дюверже, Дж. Сарторі стосовно проблеми партійного лідерства, слід підкреслити, що вони розглядали партійного лідера як необхідний елемент організаційної структури політичної партії, від якого залежить сила, дієздатність та ефективність партійної організації. На принципи, методи керівництва та партійної діяльності, на думку вчених впливають: рівень розвитку демократії та політичної культури, політико-ідеологічна орієнтація лідерів та кокусу (партійна еліта) партій, регіональні та національні особливості, наявний рівень соціально-економічного, політичного та духовного розвитку, національний менталітет.

Ці вчені розробили основи наукового розуміння політичних партій та партійного лідерства, базовий понятійно-категоріальний апарат майбутньої

партології, і, таким чином, заклали теоретико-методологічні засади дослідження партій та партійного лідерства.

Після Другої світової війни політичні партії змінюють свою структуру, намагаються стати всеохоплюючими партіями (catch-all parties). Це поняття було вперше використане А. Кіркхаймаром [37, с. 29]. На його думку, всеохоплююча партія менш ідеологізована і зводить роль окремих членів партії до завоювання якомога більшої кількості виборців. Вони намагаються управляти в національних інтересах скоріше, ніж представники окремої соціальної групи. Система всеохоплюючих партій ще більше зміцнює інститут лідерства в партіях. Лідери стають домінуючим. Дж. Блондель зазначав, що виборці підтримують політичні партії, виходячи з емоційного ставлення до них та оцінки персонального складу партійної організації, особливо лідерів [38, с. 323-331].

Також, слід відзначити, що у 50-70-ті рр. XX ст. політичні партії переживають черговий злет свого впливу на суспільство. Це сприяє появі нових партологічних досліджень загалом, в тому числі значна увага приділяється партійному лідерству.

Суттєвий внесок у дослідження партійної проблеми зробили М. Дюверже [39], Дж. Сарторі [40], П. Мейєр [41], В. Кротті [42], О. Кіркхаймер [43], С. Ліпсет [44], Дж. Лапаломбара [45], К. Джанда [46], А. Панеб'янку [47] та ін., праці яких присвячені різноманітним аспектам діяльності політичних партій, а також проблемам лідерства.

Так, А. Панеб'янку акцентує свою увагу на роль лідера в організаційній структурі партії. Лідер партії, сильна фігура як в парламентській групі, так і в зовнішній організації, забезпечує міст між цими двома світами. Тому, ключові питання, вважає А. Панеб'янку, які можна поставити відносно партій, - організаційні. Як влада розподілена в межах партії? Які відносини між лідерами, членами і парламентарями? [48, с. 11].

Відповідь на ці питання, як вимагає Панеб'янку, повинна бути історичною. Він робить спеціальний акцент на генетичний аспект розвитку партії, яким він підкреслює важливість партійного організаційного моменту в розподіленні

влади між елементами партійної організації. Це продовжує в багатьох випадках життєдіяльність партійних елементів навіть на десятиліття після розпаду самої партії. Крім того, внутрішня організація партії дозволяє зрозуміти як розподіляються владні повноваження. Ця проблема, слід підкреслити, набагато глибша суто партійної.

Досліджуючи побудову партії, її внутрішню структуру, можна зрозуміти та передбачити поділ влади легітимним шляхом від однієї політичної сили до іншої. Ще у XIX ст. А. Лоуелл звернув увагу на взаємозв'язок внутрішньопартійної структури партії та форми державного правління [49, с. 33-36].

Аналізуючи зарубіжні партіологічні школи і світові дослідження партійного лідерства у XIX-XX ст. можна констатувати, що вони об'єктивно відобразили місце та роль партійного лідерства в суспільно-політичному житті суспільства. Напрями вивчення цього феномену в XX ст. є важливою науково-теоретичною базою, а її надбання і висновки особливо актуальні для XXI ст.

З початком XXI ст. зацікавленість партійними лідерами серед науковців не спадає. Партійні лідери залишаються головними політичними акторами, які представляють й захищають інтереси своїх суспільних груп на державному рівні, перед іншими політичними партіями, об'єднаннями.

Дослідження партійного лідерства в Україні стало можливим лише зі здобуттям незалежності. Раніше, за радянських часів, цієї проблеми не було, оскільки до влади йшли за законами номенклатури, де немає конкуренції за лідерство і були відсутні реальні соціальні умови для появи цього феномену. Лідерство в партії могло проявитися лише в межах, окреслених Кремлем. Крім того, під час тоталітарного режиму в СРСР було накладено ідеологічне табу на вивчення світової партіології, підвищувалася роль комуністичної партії як єдиної керівної сили радянського суспільства.

З часу проголошення незалежності України і переходу суспільства до багатопартійності, вітчизняна наука приділяє достатньо велику увагу політичним партіям як суб'єктам виборчого процесу, їхньому генезису, структурі та формуванню. Партійна проблематика, яка безпосередньо

стосується і об'єкта дослідження, знайшла своє різноманітне висвітлення в роботах таких представників політичної науки – В. Бебика [50], Д. Видріна [51], В. Литвина [52], К. Меркотана [53], В. Мейтуса [54], М. Обушного [55], М. Примуша [56], А. Пахарєва [57], Ф. Рудича [58], Ю. Шведи [59], В. Якушика [60] та ін. У них партійний феномен досліджується в різних аспектах і функціях, але, як правило, насамперед у системі владних відносин.

У цьому контексті, слід відзначити, що в Україні більшість досліджень обмежуються окремими сферами діяльності партій. Так, В. Малярчук досліджує партійне представництво в міжнародних організаціях [61], М. Обушний – політичні партії у формуванні національних еліт [62], М. Примуш – правове регулювання утворення та заборони партій [63], А. Третяк – партійна відповідальність як механізм реалізації політичної реформи в сучасній Україні [64], О. Хімченко – демократичні стандарти у партійній розбудові незалежної України [65].

Проте, кожен із вітчизняних партологів при розгляді своєї дослідницької проблеми, більшою чи меншою мірою торкався і до питання партійного лідерства. Варто відзначити, що всі дослідники дійшли до висновку, що більшість вітчизняних партій ідентифікуються лише з лідерами. Нині громадяни України голосують, орієнтуючись переважно не на зміст партійних програм, а на особливості лідерів. Це свідчить про те, що в житті українського суспільства значну роль відіграють партійні лідери.

Велике значення для дослідження партійної проблематики, зокрема партійного лідерства як політичного феномену, мають праці М. Михальченка [66], Ф. Рудича [67], де розглядаються проблеми сучасного суспільства, ролі політичних партій та їх лідерів в умовах політичної модернізації країни.

М. Михальченко вважає, що масштаб проблем державного будівництва, економічних і політичних реформ не співвідноситься з цілями, засобами і способами діяльності партій. Більшість із сучасних українських партій не є повноцінними суб'єктами політичного життя, партійні ідеології абстрактні, не цілеспрямовані і не мають конкретного ціннісного змісту.

Партійні лідери, партійні еліти, на думку політолога, не харизматичні, не яскраві і не бажають об'єднуватися заради майбутнього України. Політична «тусовка», метушня навколо лідерів гілок влади – мало не головні види партійної діяльності [68, с. 120]. Подібних поглядів дотримується Ф. Рудич [69, с. 80].

Можна з цим погоджуватися або ні, але на сьогодні це реальність. Історія України свідчить, що вона була сильною тоді, коли головні політичні сили об'єднувалися навколо загальної мети. Тому, процеси, які відбуваються в політичному житті країни, вимагають появи нового типу партійних лідерів, які були б налаштовані на консолідацію суспільства, що дає населенню нові ідеї, ідеали.

Важливий науковий інтерес представляють праці В. Горбатенка [70], В. Цветкова [71], М. Обушного [72] В. Сіренка [73], де аналізуються проблеми трансформації партійної номенклатури як фактичної «партії влади» у посткомуністичних країнах.

Обґрунтовуючи вирішальний вплив партійної номенклатури на суспільство і політику у посткомуністичний період, автори правильно критикують партійний апарат за його бюрократизм, недостатню ефективність. Але більшість авторів визначає, що в певних умовах він діяв ефективно. Найбільш ґрунтовні роботи цього напрямку аналізується у В. Цветкова [74, с. 105-111], який показав переваги і недоліки цього апарату.

Слід відзначити, що ядром номенклатури був КПРС, що складався з партійних комітетів усіх рівнів. Це була система лідерства, що узаконили владу не партійних лідерів в уряді, не силу загальнонаціонального з'їзду, а лише ретельно відібраних і призначених на пости осіб, що діяли на належному рівні і виконували вказівки з використанням численної бюрократії. Це було лідерство апарату, який діяв за партійним фасадом. Лідерство в партії могло проявитися лише в межах, окреслених Кремлем.

На початку 90-х рр. партійна номенклатура втратила свою попередню роль в суспільстві. Однак, після розвалу номенклатурної системи не з'явилося нової системи підготовки лідерів, відбору кадрів. Як слушно відзначає М.

Михальченко, відповідь на питання, чи є кардинальні зміни в порівнянні з номенклатурною системою, скоріше негативна [75, с. 230].

Цікавими і важливими є дослідження М. Примуша, присвячені проблемі виникнення й еволюції національної партійної системи, порівняльному аналізу механізмів інституалізації і структурної трансформації політичних партій в європейських державах загалом та в Україні зокрема, а також висвітлюється політико-правова регламентація участі політичних партій та їхніх лідерів у виборчому процесі [76].

Окрім досліджень науковців, проблематика партійного лідерства активно вивчається представниками неурядового сектору – зокрема, неурядовими організаціями. Так, досить вагомими здобутками останніх років у цій сфері є дослідження Української центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова (УЦЕПД), Інституту місцевої демократії (ІМД), Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД), Українського незалежного центру політичних досліджень (УНЦПД) та інших.

Найбільший інтерес, на наш погляд, викликають публікації дослідників з центру Разумкова Ю. Якименко [77], О. Литвиненко [78], Ю. Тищенко [79].

Автори цих статей, крім інших питань, аналізували характер внутрішньопартійних процесів та ступінь партійної демократії в Україні. В цьому плані важко не погодитися з висновками аналітиків УЦЕ ПД про те, що фактично всім сьогоdnішнім провідним партійним силами в Україні притаманні такі негативні риси, як недемократичний характер внутрішньопартійних процесів, надмірна персоніфікація процесу партійного будівництва, вождизм у партіях і депутатських фракціях, їхня недемократичність. Застосування імперативного мандату поряд з використанням закритих партійних списків на парламентських виборах призводить до узурпації партійними лідерами права формувати перелік кандидатів у народні депутати. Це, у свою чергу, стимулює політичну корупцію та перетворює народних обранців на безініціативних, цілковито залежних від партійного лідера осіб.

Вагомий науковий інтерес мають соціологічні дослідження та статистичні дані [80], матеріали всеукраїнських і міжнародних науково-практичних

конференцій присвячених обговоренню і розв'язанню проблем, пов'язаних з діяльністю політичних партій та їх лідерів [81].

Особливо слід відзначити Всеукраїнську конференцію «Політичні партії України: представництво та участь» (Київ, 2010 р.), Сьомий Київський діалог “Вибори-Партії-Політичні рухи” (Київ, 2011 р.), щорічні конференції Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Слобожанські політологічні читання Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна тощо.

В цілому, потрібно наголосити, що окреслена проблема носить міждисциплінарний характер – наукові розвідки здійснюють як представники політичної науки, так і суміжних з нею дисциплін – історії, соціології, права, науки державного управління тощо.

Аналізуючи стан дослідження проблеми партійного лідерства у вітчизняній літературі, можна констатувати наступну тенденцію – дане питання висвітлюється, здебільшого, що пов'язані з такими питаннями як інтереси держави та громадян, співвідношення політичної та державної влади, елітизму, політичного плюралізму. Чимало дослідників розглядають партійне керівництво насамперед у контексті лідерства політичного.

Разом з тим, серед усього масиву наукових доробків проблематика партійного лідерства поки що не знайшла системного наукового висвітлення у партологічному ключі, який, за нашим глибоким переконанням, відкриває можливість з'ясувати різноманітні концептуальні підходи до аналізу цього феномену і в цілому партійного життя.

Серед основних причин вказаного, варто виділити відносно незначний період часу упродовж якого існує партійна система нашої незалежної держави.

Крім того, українська партологія виникає лише на початку 90-х рр. ХХ століття і, як у будь-якій науці, в її розвитку можна виділити два етапи: перший – формування основної парадигми, накопичення і узагальнення емпіричного матеріалу та другий етап – формування головних напрямів вивчення генези партійної сфери нашої країни. В цьому плані значний внесок зробили вчені КНУ імені Тараса Шевченка. Університетським виданням у 2006 році вперше в

Україні з'явився навчальний посібник «Партологія» за редакцією професора М. Обушного, котрий активізує дослідження проблем партології, в тому числі і партійних лідерів.

Слід підкреслити, що тенденції структуризації вітчизняних політичних партій та процеси активного партієтворення в умовах політичної конкуренції вже спричинили появу наукових праць з питань саме партійного лідерства [82].

На наш погляд, потребують подальшого дослідження ролі партійних лідерів як особистостей та їх участі у формуванні та реалізації політичної влади, у розвитку політичних еліт України, проведенні реформ, організації виборів, забезпечення функціонування нових для суспільства демократичних інституцій, реалізації цивілізованого формату політичних взаємовідносин.

1.2. Вітчизняні та зарубіжні дослідники про партійне лідерство в перехідних суспільствах.

Сучасний період світового розвитку характеризується фундаментальними змінами. Сьогодні не можна, фактично, знайти жодної країни у світі, яка б не переживала перетворення певної форми, перехід останньої в якусь нову форму з якісно новим змістом. Ці процеси відбуваються і у трансформаційних суспільствах, у тому числі і в Україні. Особливе місце в них належить партійним лідерам. Вони відіграють основну роль у розробці альтернативних програми та стратегічних проектів формування і розвитку суспільства та держави.

Дослідження діяльності партійних лідерів у трансформаційних суспільствах є одним з основних напрямів сучасної політичної науки. Аналізуючи стратегію і тактику лідерів, методи і засоби їх дій, фахівці з'ясовують одну з найголовніших проблем – становлення партійних лідерів до влади, їх участь у державному управлінні.

Певний внесок у розробку досліджуваної нами проблеми зробили сучасні вчені: В. Литвин [83], М. Обушний [84], В. Цвих [85], В. Горбатенко [86], М. Михальченко [87], Ф. Рудич [88], В. Кремень [89], М. Головатий [90], Є.

Головаха [91], В. Тарасенко [92] та інші. Серед зарубіжних науковців, у загальному плані, варто відзначити роботи таких авторів як: Г. Алмонд [93], С. Гантінгтон [94], А. Пшеворський [95], З. Бжезинський [96], Х. Лінц [97], А. Степан [98], Д. Растоу [99], Й. Тезінг та В. Гофмейстер [100], А. Лійпгарт [101] та інші.

Для кращого розуміння поглядів зазначених авторів стосовно ролі, місця і значення партійних лідерів у перехідних суспільствах, доцільно, на наш погляд, з'ясувати сутності трансформаційного суспільства.

Відзначимо, що в науковій літературі поняття “трансформація” ввели політологи для характеристики тих змін, які відбуваються у країнах з перехідними політичними системами. Взятє у своєму етимологічному значенні, воно означає перетворення, перехід від чогось старого, недосконалого до нового, прогресивного. Цей термін надзвичайно, багатозначний і характеризується як складний за змістом та структурою. Політична наука, поки що, не має єдиних підходів до визначення цього феномену.

Сучасна дискусія про зміст і механізми трансформації суспільств ведеться у рамках численних наукових форумів.

Вагомий внесок у розуміння сутності та механізмів суспільної трансформації вносять теорія трансформаційної структури Т. І. Заславської, концепція залежного пострадянського розвитку Д. Старка і Л. Брюста, теорія хаотичного капіталізму Д. Лейна, діяльнісно-структурна парадигма класотворення О. Д. Куценко [102, с. 82-83]. Ці концепції визначають поле дослідження процесів у трансформаційних суспільствах, визначаючи базові компоненти теоретичного й емпіричного аналізу.

Серед таких базових компонентів одним із центральних, на погляд вітчизняної дослідниці С. Бабенко, є поняття «соціального механізму» трансформації, тієї рушійної сили, що забезпечує інтерфейс (взаємодія та взаємне структурування агентів і структур) структурних можливостей і обмежень суспільства й акторів (групових й індивідуальних суб'єктів суспільного процесу), а також поняття «соціокультурний потенціал», що є соціокультурним джерелом функціонування соціального механізму

трансформації [103 с. 24]. Серед означених групових й індивідуальних суб'єктів суспільного процесу вагоме місце займають партійні лідери, як провідники політичних партій.

Західний дослідник П. Штомпка звертає увагу на те, що розгляд суспільства як жорсткої системи є, безперечно, зручною моделлю для дослідження, але водночас залишається свого роду “полем взаємовідносин”, у якому співіснують специфічні, принципово важливі для життя складні поєднання соціальних відносин у формі груп, організацій, державних утворень. Реальними при цьому є не самі ці утворення, а постійні процеси групування та перегрупування, організації та реорганізації, структурування, а не структури [104, с. 32].

Зарубіжні дослідники висувають на перший план і підкреслюють значення різних основних аспектів трансформації. До них належать: зміна усталених політичних та економічних структур; еволюція політичних партій і становлення партійних систем; розвиток і закріплення демократичних процесів, зміцнення економічних інститутів, підвищення ефективності виробництва; політична консолідація як неодмінна умова економічного піднесення; утвердження принципів правової держави; становлення інститутів громадянського суспільства.

Узагальнюючи, можна відзначити, що більшість теоретиків схиляються до думки, що процес трансформації є процесом змін в усіх основних компонентах, тобто, переходу від одного суспільства до іншого. Водночас, зарубіжні політологи не мають єдиних підходів до визначення та змісту поняття “трансформація”. Відсутня спільна точка зору вчених і стосовно, шляхів зміни політичних систем і переходу до демократизації. Є певні розбіжності як у періодизації, так і у етапах посткомуністичної трансформації [105, с.120].

Неоднозначні підходи до визначення сутності трансформаційного суспільства притаманні й вітчизняним ученим. Наприклад, український соціолог С. Катаєв вважає, що “трансформація” є сучаснішим терміном ніж “модернізація”, оскільки він “визначає такий стан суспільства, коли відбуваються і позитивні, і негативні процеси”. Спорідненість модернізації та

системної трансформації полягає насамперед у наближенні їхньої методології [106, с.47]. На думку політолога О. Ткача соціолог ототожнює поняття “модернізація” з політичною трансформацією [107, с.230].

На наш погляд, можна погодитися з думкою О. Ткача, що такі поняття як “модернізація” і “трансформація” не є тотожними. Але необхідно зазначити, що трансформація припускає одночасне співіснування процесів модернізації, пост модернізації і традиціоналістського відступу.

Більшість провідних вчених-політологів, які представляють різні підходи щодо пояснення суспільної трансформації, віддають перевагу ідеї свідомої діяльності людини, «вбудованої» в структурні обмеження, що обумовлює процес трансформаційних змін у суспільстві та державі й постає важливим компонентом трансформаційного механізму суспільства.

На погляд В. Пугача, трансформаційне суспільство є особливим типом суспільства, з притаманним для нього власною логікою, закономірностями функціонування та наявністю специфічних рис. Таке суспільство вирізняється докорінною зміною основ соціально-економічного та політичного життя, засвоєнням нових політичних цінностей і норм. Як наслідок – порушується стан відносної рівноваги і стабільності, при цьому, за умови відсутності об’єднуючої ідеї (конфронтаційний плюралізм), існуванні постійних коливань з приводу вибору моделей трансформаційних процесів, поглиблюється хаотичний стан суспільства, збільшується ступінь його дезінтеграції та дезорієнтації, наявна невизначеність як результатів трансформаційних перетворень, так й історичних строків останніх [108, с. 30].

У процесі трансформаційних змін суспільство формує нові потреби та інтереси, які обумовлюють вихід за межі існуючих норм, необхідність нових методів і способів діяльності держави та її інститутів.

На думку В. Горбатенка трансформація це – історично зумовлений процес подолання суспільних, політичних і структурних суперечностей і проблем певної системи шляхом її виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну напрямів її розвитку, способу мислення на рівні всього суспільства, характеру діяльності його суб’єктів [109, с. 15].

Таким чином, однозначного визначення сутності трансформаційного суспільства не існує. На наш погляд, трансформація – це радикальне оновлення політичних, економічних, культурних структур, переходів від старих форм, що вичерпали свій духовний і соціально-економічний потенціал до нових форм, зокрема, нового режиму, системи, які покликані ефективно виконувати свої функції. Ми погоджуємося з думкою, ряду політологів, що трансформація – це процес зміни форми, виду, характеру суспільства.

Трансформації властива тотальність, тобто постійна зміна її правил, норм, механізмів. Засади суспільства іманентно трансформаційні, тому не існує універсальних, незмінних методів трансформації. Для концептуалізації поняття “трансформація суспільства” треба враховувати такі принципи, як тотальність трансформації, полівекторність розвитку, ситуативність і мозаїчність соціальної структури та суспільних норм, політичну та економічну віртуальність, моменти сталого розвитку.

Слід відзначити, що трансформаційні процеси зазвичай передбачають зміни політичної системи, суб’єктів політики, політичної структури і свідомості на рівні як окремих осіб, так і всього суспільного організму. В цьому контексті вітчизняний політолог М. Михальченко відмічає єдність кількох складових процесу змін: трансформація політичної системи суспільства, трансформація «політичної людини», трансформація політичної культури суспільства [110, с. 667].

Сучасні дослідники розуміють політичну систему суспільства як сукупність державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу, регулюють політичні відносини, а також принципи, норми і напрями діяльності інститутів політичної влади. Серед них виділяють політичні партії як формально відокремлені від держави, хоча між ними та інститутами держави існують різноманітні зв’язки, основою яких є воля більшості, виражена вільним голосуванням громадян.

Відзначимо, що поняття «політична система суспільства» запроваджене відносно недавно – на етапі історичного розвитку, коли поряд із державними інституціями почали діяти політичні партії, громадські об’єднання, рухи.

Заслуга розробки цього поняття належить двом класикам політологічної думки – американсько-канадському політологу Д. Істону, відомому своїми роботами «Політична система», «Рамки політичного життя» написаних в 50-60-х роках ХХ століття [111], та не менш знаному американському політологу цього ж періоду Г. Алмонду [112].

Вперше поняття «політична система суспільства» було вжите Д. Істоном у 1953 р. Вже тоді Д. Істон і Г. Алмонд наголошували, що політична система об'єднує не тільки свідомо і чітко організоване політичне життя, а й такі чинники, як політичні ідеї, свідомість і світогляд. Він дає більш-менш конкретне визначення поняття «політичні системи», розуміючи під нею існуючу в усіх суспільствах систему взаємодії основних елементів, яка здійснює функції адаптації та інтеграції за допомогою використання чи загрози використання легітимного фізичного примусу.

Д. Істон визначає політичну систему як сукупні взаємодії і поведінки відповідних інститутів за допомогою яких влада розподіляє цінності, що визнаються усім суспільством. За такого підходу головною функцією політичної системи є розподіл цінностей та примушення членів суспільства погодитися на такий розподіл. Якщо ж політична система не виконує цих функцій то суспільство, на думку Д. Істона, входить у фазу напруження та нестабільності [113, с. 170].

Сучасна політична наука виділяє два основних підходи до визначення поняття «політична система»: соціологічний та правовий. Згідно з першим політична система визначається як динамічний механізм, що перетворює імпульси, які йдуть від оточення і від самих політичних структур на політичні рішення, які формують політичну поведінку та інші громадянські позиції.

Відповідно до правового підходу «політична система» - сукупність державних і недержавних інститутів, що здійснюють владу, управління суспільством та відповідний порядок у ньому [114, с. 7]. Політична система включає в себе соціальний зміст влади, її носіїв, взаємодію з економічним ладом, визначає інститути й організації, через які реалізується влада в

суспільстві й регулюються політичні відносини, в тому числі принципи, норми та основні напрями діяльності інститутів політичної влади [115, с. 632].

У наукових дослідженнях виділяють також широкий та вузький підходи до розуміння поняття «політична система». Наприклад, застосовуючи широкий підхід, М. Обушний визначає політичну систему як продукт еволюційного й революційного розвитку країни, що має місце там і тоді, коли в суспільстві є держава, а отже, політичне життя і політичні відносини [116, с. 486].

Вузький підхід розглядає політичну систему як сукупність державних, політичних та громадських інститутів. Тобто політична система ототожнюється з політичною організацією суспільства, яка, по суті, є формою вираження політичних відносин у суспільстві. М. Дюверже, наприклад, визначає поняття «політична система» через політичну структуру, пов'язану з економічною структурою, з ідеологією, системою цінностей та культурними традиціями. Ця сукупність утворює політичну систему кожної країни, в якій різні елементи не відокремлені один від одного [117, с. 115]. Але політична система є набагато складнішим суспільним організмом. Політична організація суспільства є лише складовою політичної системи, оскільки остання включає в себе й такі чинники, як ідеї, свідомість, політичні та правові норми, відносини, культуру. Як відзначає Ф. Бурлацький, політична організація суспільства – це свого роду механізм управління, за допомогою якого реалізується політична влада та приводяться в дію політична система та її інститути [118, с. 22].

Слід також підкреслити, що часто при визначенні поняття політичної системи беруть до уваги її структуру, яка постійно змінюється і розвивається [119, с. 486]. Одні в основу визначення закладають таке явище, як політичний процес [120, с. 88]. Інші вбачають у політичній системі сукупність механізмів, що забезпечують соціальну стабільність суспільства.

Вони вважають, що політична система, це інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичної організації і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і має певну соціально-політичну орієнтацію [121, с. 511]. Компромідом між цими підходами, як справедливо визначає В. Кафарський [122, с. 83],

можна назвати визначення, запропоноване Л. Юрженковим: «Політична система суспільства – це цілісна, упорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованих кодексу політичних, соціальних, юридичних, ідеологічних норм, історичним традиціям і настановам політичного режиму конкретного суспільства» [123, с. 4].

Отже, у політичній науці немає універсального поняття політичної системи. І все ж, на думку Ф. Рудича, можна виокремити наступні загальні для всіх визначення: політична система асоціюється із застосуванням узаконеного фізичного примусу в суспільстві. Цим визначаються її структура, загальний механізм функціонування, функції та класифікація політичних систем [124, с. 88].

Політичний процес (від лат. *processus* - просування) – це функціональна характеристика політичної системи. Він є одним із процесів у суспільстві, які забезпечує формування нової політики та залучення відповідних політичних ресурсів для цієї мети.

На переконання вітчизняних науковців, зокрема В. Андрущенка, В.Воронкової та В. Кременя, політичний процес являє собою систему різних типів діяльності суб'єктів, які залучені до політичних відносин. Політичний процес охоплює усі стадії історичного становлення та практичного функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей [125, с. 135].

Також політичний процес відображає декілька важливих форм волевиявлення громадян. До цих форм відносяться різноманітні способи презентації рядовими учасниками політичного процесу своїх інтересів у різноманітних проявах, серед яких важливе місце займає участь у політичних партіях та просування по партійній ієрархії, кар'єрній драбині, аж до партійного лідерства.

Політичними процесами сучасного окремо взятого суспільства є:

- формування органів державної влади;
- динамічна зміна політичних і партійних еліт;

- чітке дотримання законності та інших демократичних норм;
- реалізація зовнішньої політики, захист інтересів держави у системі міжнародних відносин;
- забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства;
- виховання політичної свідомості громадян;
- залучення громадян до управління державними справами;
- формування незалежних громадських інституцій різного спектру (політика, економіка, культурна спадщина) [126, с. 237-238].

У трансформаційних суспільствах політичні процеси особливо динамічні. З одного боку, автократія чи тоталітаризм (наприклад СРСР) передбачає практичну відсутність справедливої політичної конкуренції, боротьби ідей, суперництва харизматичних партійних лідерів тощо. З іншого боку, усталена демократія також не може характеризуватися активним партієтворенням, висуненням партійних лідерів, творенням нових союзів і блоків між політичними силами. Багато старих демократій взагалі мають біпартійну систему (США, Великобританія), що, звичайно, також стримує динаміку політичного процесу. Як і в авторитарних суспільствах, так і в класичних демократіях істотно ускладнений «соціальний ліфтинг», ключові посади у партіях вже зайняті, механізми впливу партій на суспільство і державу – історично обумовлені, фінансові потоки – розподілені. Трансформаційні суспільства мають інші характеристики – так у посткомуністичній Польщі упродовж 1990-х років виникло понад 200 політичних партій. Число зареєстрованих партійних сил у незалежній Україні також вже впевнено перевищує 200.

Водночас не всі трансформаційні суспільства характеризуються демократичністю та активним партієтворенням. Низка пострадянських держав, впевнено зайняли не зовсім демократичний шлях розвитку і процес впливу незалежних партійних лідерів на політичні процеси різко обмежені. Наприклад, колишні радянські республіки Середньої Азії та Закавказзя. Як визначає В. Якушик: «Азійський, або східний тип розвитку характеризується етатизмом – одержавленням, традиціями, відсутністю свободи особистості, автократичним

(самодержавницьким) характером влади та широким використанням нею не правових форм управління” [127, с. 85].

У політичній сфері в центральноазійських країнах проглядається своєрідна тенденція встановлення жорстких режимів, які очолюють харизматичні лідери. “У нашій республіці – відзначив президент Узбекистану Іслам Карімов, - можуть бути або демократія або порядок. Я вибрав порядок.”. Головна заповідь президента “На Сході владу не ділять.” [128, с. 45].

Трансформаційні суспільства на Близькому та Середньому Сході – Ірак, Афганістан, Єгипет, Туніс – демократичні тенденції партієтворення, висунення партійних лідерів та їхнього впливу на державну владу також тут істотно відрізняються від норм, прийнятих на Заході.

Відзначимо, що в Україні зберігається загроза згорання демократичних традицій партієтворення. Тут вона має свої особливості – корупційність внутрішньопартійного життя, непрозорість висунення лідерів, декларативність і неефективність процедур «праймеріз».

У сталих демократіях Заходу упродовж багатьох десятиліть були вироблені принципи участі партійних лідерів у політичному процесі. Аналіз відповідних положень політичної думки дозволив стверджувати, що такими принципами можуть вважатися наступні: політична та ідеологічна багатоманітність, конкурентність, толерантність, а також системність. Відповідь на питання, чи дотримуються цих засад в повній мірі у трансформаційних суспільствах, є скоріш за все негативною.

Не є виключенням і Україна. На переконання більшості західних політологів, тут досить чітко забезпечується ідеологічна багатоманітність партійних сил та їхніх лідерів. Партієтворення здійснюється на системній основі – це є реалізація принципу системності. Водночас стан справ із забезпеченням справжньої конкурентності та толерантності викликає масу запитань і критичних зауважень із боку західного співтовариства [129].

Поступальний розвиток трансформації країн нерозривно пов’язаний зі становленням і поглибленням процесів демократизації. Демократія та її цінності у сучасному розумінні є магістральним шляхом суспільного розвитку. Вона

стала у ХХІ ст. фундаментом державного устрою більшості країн світу. Особливо гостро ця проблема постала перед державами, у тому числі й Україною, які здійснюють перехід від авторитарно-тоталітарних режимів до ефективних форм демократій.

В цьому контексті важливо підкреслити, що в політичних дослідженнях відсутнє єдине трактування, розуміння поняття “демократія”. Наприклад, існує широко поширена, думка, що проблема реального функціонування сучасної демократії – це в першу чергу питання сфери боротьби політичних партій за владу, виборчих компаній і дії загального виборчого права [130, с. 420]. Демократія, звичайно, і це теж.

Але, на наш погляд, розгляд демократії, перевантажено як політичної системи, є невиправданим звуженням проблеми її функціонування. Тому ми вважаємо, доцільно використовувати визначення поняття “демократія”, яке дано у Всесвітній енциклопедії: “Демократія – це форма правління, спосіб життя, мета або ідеал, політична філософія”. Цей термін також стосується країни, що має демократичну форму правління. Слово демократія означає управління народом. Президент Сполучених Штатів Америки Авраам Лінкольн описав таке самоврядування як “управління народом, народом, задля народу”.

Громадяни демократії безпосередньо чи опосередковано беруть участь в управлінні. За прямої демократії, або чистої демократії, народ зустрічається в одному місці для того, щоб встановити правові норми для свого співтовариства [131, с. 120].

Наведені визначення демократії дають змогу, як справедливо відзначає В. Цветков, тлумачити це поняття як форму держави, демократичною сутністю якої є народовладдя: поділ влади, парламентаризм; політичний, ідеологічний плюралізм; правовий, соціальний, світський характер держави; проголошення і здійснення широких громадянських соціально-економічних і політичних прав громадян за відсутності обмежень [132, с. 269]. З цією концепцією, на думку Л. Нудненко, пов'язане поняття демократії як різновиду політичного режиму, тобто відповідного методу здійснення державної влади [133, с. 5].

Демократизація передбачає створення відкритого суспільства. На погляд Дж. Сороса, відкрите суспільство – це форма суспільної організації, яка забезпечує найвищий ступінь свободи особи відповідно до правил і норм необхідних для функціонування суспільства. Це таке ефективне і “чисте”, державне управління, влада закону, суспільство, на яке не тисне держава і яке забезпечує достатні можливості для функціонування громадянського суспільства і приватного сектору, незалежно від держави. Таке широке визначення відкритого суспільства збігається з визначенням демократії [134].

Відзначимо, сучасна демократизація суспільства поєднує в собі класичні риси демократичного розвитку й особливості, що випливають з характеру плюралістичного постмодерного суспільства. Тому ми цілком розділяємо точку зору В. Горбатенка, який вважає, що найбільш відповідним йому є розуміння демократії як “поліархії” (багатовладність, багатозасадничість). Цей термін запровадили у сучасному політичну науку американські політологи Р. Даль та Т. Ліндблем, виходячи з наявного розходження нормативного та реально-інституційного понять демократії [135, с. 21]. І. Шапиро вважає, що одним з головних достоїнств ідей Р. Даля про поліархію є те, що вона переводить питання про демократії з розряду таких, які вимагають відповіді “так” або “ні”, у розгляд таких, які потребують відповіді “більше” або “менше” [136, с. 26].

Сучасними вченими поліархія розглядається як політичний порядок, що характеризується розподілом та зосередженням влади між її різними центрами та носіями. На думку політологів, зазначене поняття, на відміну від класичного тлумачення демократії, дозволяє включати в сучасну теорію демократії нові політичні аспекти і феномени, що постають з динамічного розвитку постмодерного суспільства: ідейний і організований плюралізм, співвідношення вертикального і горизонтального вимірів демократичної політики, конфліктні чинники і рушії постмодернаційного процесу та ін.

Демократизація українського суспільства, на погляд фахівців, повинна ґрунтуватися на взаємодії й гармонізації діяльності демократично орієнтованих інститутів, системи державного управління й раціонально налаштованої та цілісної в морально-етичному сенсі бюрократії [137, с. 21; с. 25].

Оснoву націлених трансформаційних процесів становить процес модернізації. Дослідники підкреслюють значення різних його аспектів: розвиток внутрішньої диференціації й автономізації структур соціумів, поява в ньому автономних підсистем, що відрізняються рівнем самостійності (Г. Алмонд, Г. Пауел) [138, с. 34]; створення нових інституціоналізованих механізмів примирення та узгодження інтересів (С. Гантінгтон) [139]; М. Михальченко виділяє проблеми підвищення ефективності влади, раціоналізації політичних систем, забезпечення прав та свобод [140, с. 52-53]; Шаповаленко М. та Лазоренко О. визначають модернізацію як особливу форму цивілізаційного процесу, що втратила матеріальні й духовні потенції для динамічного розвитку, до прогресивного соціального ладу, передбачає еволюційний перехід політичної системи [141, с. 17].

Узагальнюючи вищесказане, можна відзначити, що існує безліч концепцій модернізації і моделей змін, які спрямовують становлення сучасних демократичних політичних систем. Під “модернізацією”, яка в загально-теоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції, в науці розуміють: сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурологічних, зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення; наближення соціальних і політичних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості.

Мета модернізації у загальноосвітньому масштабі тісно пов’язана з ціннісно-культурним механізмом її забезпечення – економічного зростання, демократії для народу, політичної стабільності й соціального порядку, добробуту і всебічного забезпечення творчого потенціалу особистості, врівноваженого соціальною справедливістю і рівністю можливостей [142, с. 25; 31].

Досвід багатьох держав світу свідчить про те, що найпомітніший вплив на розгортання політичного процесу і формування владних відносин у трансформаційних суспільствах справляють партійні лідери. Саме в партійному середовищі народжуються нові ідеї, програми розвитку суспільства. Партії та

їх лідери стали головним організаційним механізмом сучасної політики. Вони є важливою ланкою між державною і громадським суспільством, між урядовими структурами й групами інтересів. Перед ними в першу чергу постає завдання знайти відповіді на питання про те, яким вони бачать вихід із суспільної кризи. Йдеться, насамперед, про роль партійного лідера, який зумів би запропонувати і здійснити програму успішного розвитку країни.

У контексті викладеного виникає питання: яка роль і місце партійних лідерів в політичних системах, що перебувають у процесі трансформаційної модернізації та демократизації. Або, використовуючи слова Йозефа Тезінга, які завдання повинні виконувати політичні партії та лідери у системах, у котрих самі демократичні структури існують поки що лише частково [143, с. 45]. Ці та інші питання перебувають сьогодні в центрі уваги вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Проблема діяльності партійних лідерів у перехідних суспільствах розглядається достатньо широким колом вітчизняних суспільствознавців. Великий інтерес становлять праці Д. Видріна [144], А. Гальчинського [145], В. Журавського [146], В. Кременя [147], В. Ткаченка [148], О. Майборода [149], А. Пойченка [150], Ф. Рудича [151], де аналізуються трансформаційні процеси, український шлях розвитку та окремі аспекти партійного лідерства як політичне явище.

Колективна монографія «Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку» за загальною редакцією професора Ф. Рудича присвячена аналізу методологічних та теоретичних проблем формування політичного класу, який включає в себе і партійних лідерів.

На думку дослідників, справжній партійний лідер в Україні тільки формується. Нинішні лідери, які сформувалися наприкінці ХХ ст. – початок ХХІ ст., не здатні запропонувати суспільству магістральні вектори національного розвитку адекватні викликам сучасності.

Порівняльний аналіз діяльності політичних партій та їхніх лідерів у перехідних суспільствах, аналіз програмних документів партії здійснено у

роботах А. Білоус [152], В. Бичека, С. Здіорука, М. Білецького, М. Погребінського [153], М. Томенко [154], Ю. Шведи [155] та ін.

Особливу увагу ці дослідники приділяють політичним ідеологіям та їх носіям – партійним лідерам.

Це зумовлено насамперед посиленням ролі ідеології у трансформаційних суспільствах. Людина і суспільство живуть в ідеологічному просторі так само, як у світі культури, політики, економісти. Бо ідеологія – це система поглядів та ідей, в яких відображається ставлення до дійсності через призму інтересів тих чи інших соціальних верств та спільнот.

Варто відзначити, що безідеологічних, безідейних суспільств об'єктивно не існує. Ідеологія – це духовний фундамент, на якому будується свідомість людини. Кожна нація, як слушно відзначає М. Обушний, має свою ідеологію і жодні зміни у суспільному житті не спроможні знищити те, що закладене в природі людини – потребу в ідеології як в усвідомленій меті суспільної діяльності [156, с. 112].

Ідеологія створює фундаментальну систему цінностей суспільства і держави, формулює стратегічні цілі, виходячи з корінних інтересів правлячої еліти і тих соціальних сил, на які вона спирається. А ідеології, у свою чергу, презентуються відповідними політичними партіями, громадськими об'єднаннями, рухами, групами інтересів, беручи участь у діяльності яких, громадяни реалізують власні інтереси, запити і потреби, підтримують або не підтримують формальну владу та її структуру.

Знайомство з партійними ідеологіями сучасних українських партій дає змогу дослідникам стверджувати, що вони фактично дотримуються ідентичних програмних платформ. Тому важко відрізнити одну партію від іншої. Всі партії декларують, що вони за народ. Але не зрозуміло, за який народ і яким чином захищаються інтереси народу або хоча б його частини.

Ми погоджуємося з точкою зору М. Михальченка, що класичні європейські критерії класифікації партій на: а) ліві; б) центр; в) праві (ліберальні, консервативні і т. д.) в Україні не працюють. Наприклад, у керівництві лівоцентристської соціал-демократичної партії можуть переважати

представники олігархічних угруповань, що категорично неможливо в Західній і Центральній Європі [157, с. 127-128].

На наш погляд, ключовими цінностями ідеології будь-якої партії повинні стати: відчуття відповідальності за долю країни, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість. Це і є основними напрямками партійної ідеології у формуванні громадської думки та громадського виховання.

В плані концептуальних підходів аналізу партійного лідерства, у перехідних суспільствах, важливе значення мають дослідження взаємозалежності виборчої та партійної системи. У цьому напрямі можна відзначити праці О. Вишняка та І. Шевеля [158], І. Кресіної та Є. Перегуди [159], В. Фесенко [160], О. Мазура [161], Р. Старовойтенка [162], Л. Кочубея [163] та інші.

Дослідники підкреслюють, що особливе значення має тип виборчої системи. Україна за роки незалежності випробувала усі види виборчих систем, але не визначилася, яка із них більше відповідає українській ментальності. Так, Верховна Рада у 2011 р. прийняла новий закон про вибори в 2012 р.: 5 % бар'єр, змішана система й заборона блоків. Тобто, Верховна Рада ввела пропорційно-мажоритарну виборчу систему на парламентських виборах 2012 р. з прохідним бар'єром 5 % без участі у виборах блоків.

Відповідно до закону, 225 депутатів Ради обираються за пропорційною системою в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками від політичних партій. Ще 225 парламентаріїв обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних округах. Висуватися кандидати по мажоритарних округах можуть партіями або шляхом самовисування. При цьому той самий кандидат може бути включений і в партійний список, і висунутий від мажоритарного округу.

На наш погляд, вибір конкретної моделі виборчої системи впливає не тільки на процедуру виборів, а й на формування партійних лідерів. Виборчий процес може дати багатьох нових лідерів. У світлі цього цілком слушно постає питання: як виборча система впливає на формування партійного лідерства?

Серед існуючих досліджень ролі партійних лідерів у політичних процесах в Україні можна виділити статті Е.Ф.Іпатова, В.В.Павловського [164], М.В. Мораря [165], колективна монографія “Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство” [166], навчальний посібник “Політичні партії як суб’єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації” за редакцією Е. А. Афоніна [167] тощо.

До цього слід додати, що вивчення політичних партій традиційно упродовж останніх десятиліть займає вагоме місце у діяльності політологічних, соціологічних та інших наукових шкіл західних країн, а також держав СНД, зокрема Росії. В РФ у 2001 р. вийшло друком описове дослідження Російського інституту стратегічних досліджень “Політичні партії та лідери у Верховній Раді України (1998-2000)” [168].

Багато цікавих ідей, стосовно партійного лідерства перехідних суспільств, знаходимо в працях зарубіжних авторів, таких як О. Ренне [169], Д. Бернса [170], Й. Тезінга та В. Гофмайстера [171], С. Ліпсета [172], А. Лійпгарта [173], С. Гантінгтона [174] та ін.

Серед сучасних західних науковців нині популярною є точка зору, відстоювана О. Реннеєм, згідно з якою партійний лідер у демократичній країні може функціонувати тільки в системі таких самих партійних лідерів політичних організацій, інших політико-ідеологічних спектрів [175].

Вміння відповідати на динамічну зміну політичних, соціальних, економічних та культурних процесів – одна із ключових характеристик представника партійного лідерства у країнах перехідного типу.

Д. М. Бернс, досліджуючи лідерство у трансформаційних суспільствах, називав його «трансформаційним лідерством» [176, с. 55].

«Трансформаційне лідерство» має місце у випадку, коли окремі партійці в процесі взаємодії ніби піднімають один одного на більш високий мотиваційний рівень, що відбивається як у поведінці, так і в етичних очікуваннях лідера.

Це – динамічне лідерство, у ході якого партійний лідер формує мотиви, цінності й цілі відомих. Вони ж, у свою чергу, починають діяти активніше й ефективніше. Лідери виконують освітню функцію, формуючи й змінюючи

мотиви, цінності й цілі підлеглих рядових членів партії. Процес такого «трансформаційного лідерства» припускає, що, незалежно від можливої початкової відмінності інтересів, індивіди реально або потенційно об'єднуються для досягнення певної вищої мети, реалізація якої вимагає серйозної зміни і інтересів, і поведінки як лідера, так і відомих [177, с. 55-56].

Він розрізняв наступні види трансформаційного лідерства всередині політичних партій та у політичному процесі: а) інтелектуальне – своєрідна аналітико-нормативна відповідь на актуальні потреби суспільства; б) реформаторське – лідерство одночасно «трансдієве» за процесом і результатом і «трансформаційне» за духом; в) революційне: загальновідомі функції й цілі партійних лідерів-революціонерів; г) героїчне.

Й. Тезінг та В. Гофмайстер у своїй праці «Політичні партії в демократичному суспільстві» розглядають трансформаційні процеси, демократію та місце партії в суспільстві та політичній системі [178]. Особливу увагу приділено проблемі ролі партійного лідера у політичних процесах.

Дослідники вважають, що ключовим явищем, яке визначає місце і роль партійних лідерів у політичних процесах трансформаційних суспільств є динаміка. Там, де в суспільстві відбуваються політичні трансформації, реалізуються конституційні зміни, проводяться радикальні реформи органів державної влади, відповідним чином динамізується і роль партійних лідерів. Саме в період трансформації суспільства може змінитися домінуюча ідеологія партійних лідерів.

Роль, місце та їхнє значення визначається впливом, який здійснюється на формування політичної волі та громадської думки, визначення суспільних і державних цілей, вираження інтересів соціальних груп, мобілізації і політичної соціалізації виборців, формування національної еліти і поповнення політичного корпусу, організації процесів державного управління тощо.

Підсумовуючи погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників про партійне лідерство в перехідних суспільствах важливо підкреслити, що роль і функції, які виконують партійні лідери в країнах, що перебувають у процесі трансформації, модернізації та демократизації, є різними.

Серед найважливіших функцій партійних лідерів в трансформаційних суспільствах можна віднести наступні:

1. Ідеологічна – полягає в розробленні ідейно-політичної доктрини чи ідейно-теоретичної концепції партії, яка є сукупністю взаємопов'язаних і систематизованих принципів, ідеалів, цінностей, цілей, намірів, які лежали в основі діяльності партії і які вона відстоює в суспільному середовищі. У своєму розгорнутому вигляді ідеологічна функція містить аналіз стану суспільства в цілому. Необхідними її елементами є визначення перспективних орієнтирів трансформації, а також виклад системи накреслених і визначених до реалізації заходів у політичному, економічному, соціальному, культурному житті суспільства, його зовнішньо політичної доктрини та інших суспільних проблем, а також шляхів і засобів їх досягнення.

Варто підкреслити, що процес трансформації суспільства характеризується протиріччям між усталеними традиційними цінностями народу, його культурою і тими ліберальними цінностями, яких вимагає сьогодення. Розпад традиційної спільноти, поява в ній угруповань населення із протилежним способом мислення і життя ведуть до розколу світоглядної основи спільноти. Тому ідеологія повинна, відповідати життєвим реаліям і, головне, врахувати інтереси широких верств населення. Бо, як кажуть на Близькому Сході, тисячу нових храмів не гарантують й на сантиметр наближення людини до Бога.

2. Функція політичної соціалізації і мобілізації мас, в ході якої залучаються якомога більше прибічників і симпатиків, що співчують, актуалізуючи в них бажання до активної політичної діяльності під партійними гаслами конкретної партії. Таким чином, партійні лідери забезпечують своєрідний зв'язок широких верств населення з державними інституціями, інституціалізацію політичної участі громадян, замінюють стихійні форми їхньої суспільно-політичної активності формами формалізованими, упорядкованими, які підлягають контролю з боку партійного активу та лідерів партій. Політичні партії та їх лідери мають служити знаряддям мобілізації людей на подолання кризи, на підтримку чи забезпечення існуючого режиму.

3. Розбудова громадянських структур і вплив на формування політичної волі та громадської думки. Формування політичної волі здійснюється у межах демократичного ладу. Змагання між ідеями призводить до плюралістичного обміну думками. Політика має розв'язувати головні принципові питання співіснування та конфліктів. Ті, хто прагне досягти впливу на формування політичної волі, як справедливо відзначає Й. Тезінг, повинні мати те, що хочуть запропонувати. Саме тому є важливими політичні програми партій. Вони мають представити концепції та знаряддя, за допомогою яких партії хочуть здійснити на практиці свій політичний вплив. Ті, хто здійснює політичну владу, потребують орієнтирів для того, щоб через реалізацію влади перетворити її на соціальну та політичну дійсність [179, с. 35]. Ідеї упорядкування, що пропонуються лідерами партій для формування суспільства, економіки та політичної системи, набувають тут центрального значення.

Функція формування громадської думки, пов'язана з публічним характером діяльності партійних лідерів. Громадськість має бути проінформована про програми, політичних діячів, проекти, концепції та перспективи партій [180, с. 14].

Інститут громадської думки, як справедливо відзначає М. Головатий, обов'язковим і постійним фактором моделювання, організації діяльності усіх елементів і структур політичної системи суспільства, соціальних інститутів, органів влади тощо [181, с. 140]. Громадська думка має також велике значення для процесу підготовки і прийняття загальнодержавних рішень, законодавчих, нормативних актів, урядових рішень, сприяє демократизації суспільного життя, ширшому залученню громадян до суспільно-політичної діяльності.

4. Функція артикуляції та інтеграції соціальних інтересів – поєднання інтересів різних груп, згладити протиріччя і створення на цій основі певного синтезу чи суспільного компромісу. У будь-якому суспільстві, а особливо у період трансформації дуже важливо згладжувати соціальні протиріччя, не допустити розвитку конфліктів до вибуху всієї системи.

У цьому контексті, слід звернути увагу на те, що партійні лідери виступають своєрідним соціально-політичним індикатором рівня суспільних

настроїв, соціальної напруги або політичної стабільності. Вони трансформують ці настрої у відповідні партійні принципи, вимоги й гасла, конституційної боротьби за їхнє здійснення або, навпаки, ініціювати та роздмухувати конфронтаційні процеси. Тобто, політичні партії та лідери можуть слугувати знаряддям мобілізації людей на подолання кризи, на підтримку чи заперечення існуючого режиму.

5. Участь у формуванні та діяльності державних органів влади та органів місцевого самоврядування.

6. Підготовка та рекрутування політичних кадрів для різних рівнів державної діяльності. Вибори є головним джерелом того, що називається політичним рекрутуванням. Процес здійснюється таким чином, що партії висувують своїх кандидатів, політики в ході виборчих кампаній демонструють свої особистісні здібності. М. Дюверже справедливо зауважив, що добір політичних діячів серед однодумців допоміг виправити недоліки, властиві політичній олігархії, замінивши керівну еліту, яка завдячувала своїм становищем спадковому чи майновому положенню, новою елітою, яка вийшла з усіх суспільних верств [182, с. 58]. Тому, однією з основних функцій, яка визначає роль партійних лідерів як особистостей у політичних процесах трансформаційних суспільств є їхня участь в організації та проведенні виборів.

7. Розширення контактів з різними політичними силами і соціальної бази для здійснення владного статусу.

8. Моделювання державної діяльності своїх політичних опонентів, критика їхнього політичного курсу, розробка стратегії і тактики передвиборчої боротьби та ін.

Слід відзначити, що функції, які виконують партійні лідери в політичних процесах країн, що перебувають у процесі демократизації та модернізації, багато в чому переплітаються, а в чомусь і збігаються.

Найважливіші серед них: забезпечення соціальної активності і демократичної участі громадян; сприяння здійсненню громадянами політичних прав; реалізація зв'язку між суспільством і державою, тобто посередницька функція; формування громадської думки, відповідно до намічених цілей і

завдань; підбір і розстановка кадрів відповідно до цілей і завдань демократизації та модернізації; організація подій у країні, а не слідування “за течією” політичного життя, пристосування до “стихії” та ін.

Водночас, модернізаційний потенціал політичних партій визначає деякі специфічні функції партійних лідерів. Найважливішою серед них є функція структуризації політичного життя, без якої, як зауважив французький вчений Ж. Денкен, останнє “нагодувало б суцільне звалище, де кожен актор воював би тільки за себе і представляв би тільки себе”. Важливе значення має також функція соціальної і політичної інтеграції, завдяки якій партійні лідери виконують, з одного боку, роль посередників, об’єднувальної ланки між громадянами і владою, а з іншого – сприяють спілкуванню між собою представників різних верств населення. Якщо на Заході, в розвинених суспільствах партії та лідери переважно виконують роль виборчих машин, то в суспільствах із незавершеною модернізацією вони здатні виконувати ще й роль синтезаторів щодо взаємореалізації завдань громадянського суспільства і політичної сфери. Також, дуже важлива ідеологічна функція, як справедливо визначають дослідники, процес кристалізації політичних ідеологій [183, с. 29].

Модернізаторські ідеології можуть виконувати як стабілізаційні функції, так і молібілізаційні. Основне її завдання – ціннісне наповнення і виправлення головних напрямів модернізації певного суспільства, консолідація інтересів усіх соціальних груп та політичних сил, забезпечення еволюційного розвитку суспільства. Вона повинна мати загальнонаціональний характер бути здатною до саморегуляції.

Таким чином, вищенаведена спроба порівняльного аналізу функцій партійних лідерів у політичних процесах держав, що перебувають у процесі трансформації, демократизації та модернізації засвідчує про те, що вони є різними, але багато в чому і переплітаються.

У цьому контексті слід підкреслити, що при дослідженні функцій партійних лідерів треба мати на увазі, що різні країни світу мають різний характер та рівень динамічності, а також спрямованість політичних процесів. Ця думка

пов'язана насамперед з політичними трансформаційними процесами минулого десятиліття.

Розпад реально існуючого соціалізму спричинився до прийняття історичних рішень в ідеологічному змаганні між ідеями соціалізму та демократії. Ідеї демократичної свободи, ринкової економіки, соціальної справедливості, само визнання та мирного співіснування почали користуватися успіхом в усьому світі [184, с. 38].

Подібні уявлення панували передусім у тих суспільствах та системах, що їх безпосередньо торкнувся розвал соціалістичних систем. Однак і в інших країнах, де вплив конфліктів між Сходом і Заходом не був таким помітним, розвивалася ідея самостійного розвитку на шляху демократії з соціально орієнтованою економікою. Демократія як форма держави та життєвий устрій набула бурхливого розвитку. В цьому контексті, слід відзначити, що ознакою і символом політичної трансформації можна вважати еволюцію політичних партій і становлення партійних систем. Подальший процес пов'язаний з діяльністю партійних лідерів. В усіх цих регіонах були створені нові політичні партії, з'явилися і нові лідери, які взяли на себе відповідальність за поглиблення політичного розвитку [185].

Однак вихідне становище у різних країнах різне. Країни на території колишнього Радянського Союзу, Центральної, Східної та Південно-Східної Європи зустрілися з цілком новою ситуацією. Перетворення зруйнованого соціалізму та систему демократії, ринкової соціально орієнтованої економіки – цьому процесові не було і досі немає аналогів. Варто підкреслити, що йдеться про зміну системи, а не лише про програму реформ. Подібна зміна системи отримала назву “соціальної трансформації”. Трансформація, як слушно відзначає М. Обушний, означає масштабну перебудову, перетворення та зміну ідей, цінностей, структур і знаряддя влади [186, с. 52].

Друга група держав, як справедливо відзначають дослідники, перебуває у становищі, що характеризується поняттями “модернізація” та “демократизація”.

Модернізація охоплює ті процеси, які позначають прискорені зміни всередині суспільства. Основою цього процесу є поступ суспільства вже

“оснащеного” базовими демократичними елементами. Під демократизацією в цьому плані розуміється не програма формування суспільства, а ідея формування відповідної демократичної політичної системи. До цієї групи можна зарахувати країни Латинської Америки, кілька азійських держав та країн Близького Сходу, а також деякі країни Африканського континенту [187, с. 149].

Аналіз поглядів відомих вітчизняних та зарубіжних дослідників про партійне лідерство у перехідних суспільствах дає змогу дійти до висновку, що партійні лідери відіграють велику роль у політичних процесах трансформаційних суспільств.

Водночас, в науковій літературі і суспільстві продовжується критика діяльності партій та їхніх лідерів. В сучасних умовах вони гірше виконують свої представницькі функції і не забезпечують зв'язку між державою і суспільством. В цьому плані, слід відзначити, що ще у 70-80-ті роки у західній політологічній літературі широке визнання одержала теза про спад ролі політичних партій та їхніх лідерів у сучасній демократичній державі, тобто про те, що їхні функції з успіхом здійснюють інші соціальні організації – групи тиску, зацікавлені групи. Подібних поглядів дотримуються Пітер Маір, Клаус фону Бейме, які вважають, що криза партій пов'язана, не лише зі зміною їх організації, але й виконанням ними функцій [188, с. 7]. Існує і більш радикальна критика, яка пов'язує партійну кризу з втратою потенціалу політичних партій. Ця критика здійснюється прибічниками масових демократичних рухів, груп інтересів, які виступають проти традиційних партій політичного істеблішменту.

Слід, проте, підкреслити, що сама теза про спад ролі партій спростовується реаліями політичного життя в сучасних державах. Не можна, як справедливо відзначає М. Примуш, заперечити вплив на державну владу підприємницьких спілок та інших груп тиску [189, с. 49]. Наприклад, в Україні наприкінці листопада 2011 р. відбулися масові протести підприємців проти Податкового кодексу. Влада вимушена йти на поступки. Але практика показує, що такі організації діють, як правило, через партії (у виборчому процесі – через партійні організації, у парламенті – через партійні фракції і т. ін.), що, зокрема, свідчить не про спад, а, навпаки, про зростання ролі останніх.

Серед значної частини українських дослідників панує думку, що партії сьогодні виявляються в очах суспільства як олігархічні структурами, такими бюрократичними машинами, яким зовсім нічого запропонувати своїм членам, крім відвідування мітингів. Багато партійних функціонерів виявляються зіпсованими владою, амбіціями і корупцією – усім тим, що невід’ємно від “високих посад”. Партії, іншими словами, уже не сприймаються як група людей, що вийшли “з народу”. У всіх їхніх політичних справах прості люди не бачать нічого, крім вічної боротьби за владу [190, с. 254-258].

За даними соціологічних опитувань Центру Разумкова, рівень повної довіри до партій з жовтня 2001 року по жовтень 2009 року ніколи не перевищував 5 %, а рівень повної недовіри – коливався від 48.9 % до 20.61 % [191, с. 4]. Хоча, за даними досліджень Інституту соціології НАН України, кількість респондентів, які вважають, що в житті українського суспільства значну роль відіграють лідери політичних партій, становила у 2003 р. 22.3 %, у 2005 – 28.3 % [192, с. 12-13].

У цьому контексті виникає питання: як будуть розвиватися партії далі?

М.Острогорський визначав, що постійні партії в майбутньому будуть розпущені, партійна боротьба за владу буде заборонена, тому що формалізація політичного життя суперечить принципам демократії та інтересам громадян. Американський футуролог О.Тофлер вважав, що ЗМІ витиснуть політичні партії, зробивши їхнє існування зайвим. Американський політолог Д. Бродер опублікував працю «Кінець партій» [193, с. 202]. Ідеї зникнення партій як політичного інструменту суспільства підтримали інші дослідники.

Українські дослідники Д. Видрін та Д. Табачник висловили думку, що в подальшій історії роль політичних партій буде зменшена. Тому що, по-перше, існує загальносвітова тенденція деколективізації свідомості. По-друге, партія втрачає значення механізму відбору, виховання і передвиборного розкручування перспективних лідерів, принаймні на президентському рівні; ці функції починають виконувати рекламні агентства і команди іміджмейкерів. По-третє, партії втратили політико-освітні і виховні функції. По-четверте, зникли інформаційна і трансляційна функції партії, що передавала

розпорядження згори вниз і побажання знизу вгору; їх змінили мас-медіа та Інтернет. По-п'яте, існування партії мало сенс в умовах диференціації суспільства, в сучасних умовах відбувається його уніфікація. Нарешті, пошесте, зникла конкуренція з комуністичними партіями, що сприяла консолідації тих, хто виступав проти системи, представленої цими партіями. [194, с. 95].

Проте, досвід свідчить, що партії будуть потрібні. Існування партій являє собою вираження одного з основних прав людини – права на об'єднання. Вона є політичним утворенням. Важко назвати іншу організацію, яку можна було б порівняти за політичною значущістю з партією. Навіть сучасна держава швидше є адміністративною, а не політичною, і набуває останньої якості лише у зв'язку з партійною системою.

Варто підкреслити, що сучасна демократія залишається партійною демократією при всій безлічі її ідеальних типів і реальних моделей. При цьому слід мати на увазі, як слушно відзначає партолог М. Примуш, що мова йде про демократію при державній формі організації суспільства. Звичайно, на рівні з партійною демократією є й інші форми демократії, але в цьому випадку партійна демократія являє собою політичний вид демократії, пов'язаний з ліберальним уявленням про владу і механізми її формування [195, с. 6].

Незмінним атрибутом демократичного суспільства залишається багатопартійність. Партійний процес може дати багатьох лідерів, індивідуальна сила яких буде слабкою, а колективна – великою.

Що стосується деколективізації суспільства, то висновок трохи поспішний. Існування колективів і груп – це одна з форм організації суспільства, що буде спостерігатися, поки суспільство існує. Визначимо, що ідеї громадянського суспільства, що заново активізувалися на початку ХХІ ст., саме посилюють рівень громадської колективізації. Інтернет і мобільний зв'язок створили додаткові можливості функціонування віртуальних колективів, що ефективно використовується для організації політичної діяльності.

Партії як засіб висунення і розкручування політичних лідерів є найефективнішим способом виконання цих операцій. Об'єднавшись з

партією, лідер одразу одержує у своє розпорядження апарат, готовий його підтримати і популяризувати. Це самий простий і недорогий спосіб знайомства з електоратом. Інша справа, якщо лідер уже «розкручений». У цьому випадку він здобуває додаткові незалежні від партії якості. Чи можлива поява лідера поза партією? Так, можлива. Такі приклади ми маємо, наприклад, у вигляді лідерів нетрадиційних релігійних організацій. Але це тривалий і складний процес, що не дає істотного успіху в одній країні. Навпаки, лідер, що знаходить місце в політичному житті, завжди намагається створити партію або рух на свою підтримку.

Дійсно, партії зменшили свою політико-освітню функцію, тому що сучасне суспільство істотно збільшило свій інформаційний-потенціал. Але не ця функція визначала роль партії, хоча вона дозволяла поєднувати малоосвічені маси. Через зростання рівня освіти ця функція має зникнути, хоча навіть у цьому випадку можливі варіанти. Наприклад, цільна ідеологічна картина може змінитися ефективними і помітними політичними гаслами. Проте, в XXI ст. потрібний вищий рівень освіти. Освіта стає спеціалізованою, втрачає свою універсальність. Вона втрачає політичну спрямованість, що може бути компенсовано лише за рахунок політичних партій. У цьому партії імовірніше підуть шляхом церкви, що модернізує своє спілкування з парафіянами.

Посилення інформаційної складової в суспільстві не веде до її зникнення в партійній організації. Об'єднана за інтересами, а не за забобонами, партія в посиленні інформаційних складових знаходить нові засоби до об'єднання на вищому рівні. Додатковий інформаційний зв'язок може збільшувати консолідацію партійних структур за рахунок використання інформаційних каналів для поширення партійних ідей. Крім того, партія має людський фактор спілкування, відсутній в комунікативних системах.

Підсумовуючи, слід зазначити, що реалії сучасної політичної дійсності, розвиток демократичних інститутів та форм політичної влади вказують на необхідність підвищення ролі партій та їхніх лідерів у політичних процесах трансформаційних суспільств.

Тому, в цьому контексті можна зробити прогноз, що у ХХІ столітті політичні системи, засновані на партіях, не тільки не зникнуть, а, навпаки, одержать новий розвиток, новий імпульс до свого існування. А от якими будуть ці партії, якими стануть нові форми їхнього існування залежить від політичної модернізації.

Але, імовірноше всього, як справедливо відзначають фахівці, проблема буде вирішена, в умовах самоорганізації суспільства так, як це відбувалося в усі попередні століття з проблемами суспільного розвитку. По-перше, партія створюється для боротьби за владу. По-друге, в основі діяльності партії лежать інтереси керівництва партії, якими воно буде керуватися в першу чергу, використовуючи всі наявні в розпорядженні засоби. По-третє, партія відстоює інтереси суспільства тоді, коли вони не суперечать інтересам партії. По-четверте, для здійснення своєї діяльності партії необхідні ресурси. По-п'яте, партія, виходячи зі сформованої ситуації, формулює свою мету і будує свою поведінку таким чином, щоб цілі були досягнуті. По-шосте, в процесі розвитку громадянського суспільства неструктуроване поняття «народ» відходить на другий план, а на перший висувається структура громадянського суспільства, оскільки діючи в умовах такого суспільства партія випробовує з його боку сильний тиск [196, с. 125-128; 197, с. 80-85; 198, с. 140-143].

Науковий аналіз місця і ролі партійних лідерів у політичних процесах трансформаційних суспільств дозволяє стверджувати, що партії, це головний організаційний механізм сучасної масової політики, двигуном державного і суспільного життя, їхню еволюцію можна розглядати в межах політичної модернізації, рушійною силою якої вони і стали.

Зарубіжні й вітчизняні дослідники єдині стосовно того, що у трансформаційних суспільствах, як і в розвинених демократіях, інститут лідерства партійних сил виступає потужним кадровим резервом для «соціального ліфтингу» політичних діячів до вищих владних органів, формацій місцевого самоврядування, багатьох органів виконавчої влади.

Інститут партійного лідерства у політичному процесі характеризує певну сторону, механізм дії системи свідомості, культури у політичній сфері

суспільного життя. Цей інститут забезпечує динаміку партієтворення, а воно в свою чергу сприяє відтворенню політичної системи, приходу до неї нових лідерів, ідей, організаційних структур. Обмеження партієтворення, залежність партійних лідерів від волі правлячих кіл трансформаційного суспільства, руйнує національну політичну систему, знищує паростки демократії, забезпечує повернення авторитаризму. І навпаки, чим активніше лідери партій різного ідеологічного і соціокультурного спектру беруть участь у політичних процесах, тим швидше і динамічніше формується громадянське суспільство, тим незворотніші демократичні зміни. Відповідним чином тим ближчим стає період, коли означена країна вже не належатиме до групи країн перехідного типу.

Нині в нашій державі відбувається реформа органів державної влади та місцевого самоврядування, проходить складний етап формування цивілізованих відносин між провідною політичною партією (Партія регіонів) й опозиційними партійними силами. Від результативності цих реформ, а також від активної участі в них лідерів усіх без виключення вітчизняних політичних партій залежить входження України до групи високорозвинених демократій.

1.3. Партійне лідерство у структурі політичного лідерства.

В контексті концептуальних підходів до аналізу партійного лідерства доречно виділити наступні напрямки, що потребують дослідження:

1. Поняття “партійне лідерство” та виділення специфічних його рис у порівнянні з поняттям “політичне лідерство”;
2. Аналіз функцій партійного лідерства;
3. Класифікаційні задачі партійного лідерства;
4. Психологія партійного лідерства і партійного лідера;

Передусім, відзначимо, дослідження партійного лідерства безпосередньо пов’язане з політичним лідерством.

Автор має на увазі, що партійний керівник також є лідером політичним. Водночас з погляду функціонального навантаження, поняття “партійний лідер”

є вужчим за поняття “політичний лідер”, отже вони не є тотожними. Також, партійне лідерство на наш погляд, як дефініція є складовою частиною поняття “політичного лідерства”.

Виходячи з таких міркувань, ми вважаємо доцільним провести порівняльний аналіз концептуальних понять “політичний лідер”, “політичне лідерство” та “партійний лідер”, “партійне лідерство”. Це дасть змогу виділити відмінності між цими поняттями. При дослідженні автор використовував порівняльний підхід, який дозволяє побачити відмінності партійного лідера від політичного, виявити їхні загальні риси та особливості, системно-функціональний підхід, що дає можливість побачити проблему лідерства в її цілісності, оцінювати з позиції системи цінностей. Розгляд проблем здійснюється також за допомогою конкретно-історичного, описового та аналітичного підходів. Використання їх дає змогу враховувати зв'язки та взаємодоповнення найбільш важливих елементів процесу лідерства.

Термін “лідер”, згідно з Оксфордським словником англійської мови (1933), виник у XIII ст. й дослівно означає: провідник, керівник. Поняття “політичний лідер” з'явилося на початку XIX ст., в умовах інтенсивного розвитку капіталізму. Великі зміни XIX ст. та нові соціально політичні процеси гостро поставили на порядок денний проблему наукового обґрунтування подій політичних суб'єктів, активними рушіями якого стали політичні лідери.

В українській політичній мові терміни лідер та лідерство з'явилося лише у другій половині 80-х років XX ст. і зберегло майже оригінальну вимову англійського “leader”. За радянських часів, цієї проблеми не було, оскільки були відсутні реальні соціальні умови для прояву цього феномену. Навіть енциклопедії та словники до 1991 р. давали лише одне визначення: лідер – керівник політичної партії.

Після розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України вітчизняна політична наука почала широко використовувати поняття “політичний лідер” та “політичне лідерство”, яке традиційно вживається вченими зарубіжних країн.

Наукове формулювання поняття та сутність політичного лідерства взагалі пройшло тривалий еволюційний етап і не припинялося й сьогодні. Це пов'язано з тим, що проблема лідерства має, скажімо, статус вічного питання, над яким замислювалося не одне покоління. Крім того, починаючи з давніх часів, вона розглядалася не тільки як політична, а і як глибоко філософська. Завжди, актуальним було питання про те, як знайти захисника, рятівника, месію. Поступово ця проблема деміфологізується, піддається емпіричному аналізу й психологізується [199, с.14].

Спроби з'ясувати природу лідерства, його роль в організації суспільного життя сягають сивої давнини. Свій початок вони беруть у культурі героїв міфологічної свідомості. Цією проблемою займалися мислителі Стародавнього Сходу, античні історики і філософи, зокрема Геродот, Плутарх, Демокрит, Сократ, Платон і Аристотель, мислителі Середньовіччя, Нового і Новітнього часів.

Лідери в розумінні Платона, Геродота, Плутарха виступали справжніми творцями історії. Платон (428 – 347 до н. е.) зображав лідера як людину, що вирізняється природженою схильністю до знання, любов'ю до істини, її вирізняють скромність, благородство, справедливість, духовна досконалість. [200, с.487]. У діалозі “Політик” він відзначав, що досить з'явитися одній такій особі, яка має у своєму підпорядкуванні державу і людина ця зробить все те, чому тепер не вірять. Плутарх (45-127 рр.) у своїй праці “Порівняльні життєписи” намагається запропонувати моральні зразки, яких слід дотримуватися і яких слід уникати. Він переконаний, що добродесність, як і пороки діячів минулого залишаються зразком для всіх часів [201, с.272]. Уявлення Платона, Плутарха та інших античних мислителів про правителів мали виражений нормативний характер.

Неможливо уявити, як справедливо відзначає Ф. Рудич, ґрунтовність сучасних численних теорій і концепцій політичного лідерства без посилань на висновки Платона і Аристотеля, без морально-етичної естетики управління Конфуція, без правової основи управління виробленої Цицероном, без

історичних портретів лідерів, створених Плутархом, Світонієм, Тацитом, Т. Лівієм. [202, с.8].

Значний внесок до розробки наукових концепцій політичного лідерства зробили Макіавеллі, Карлейль, Ніцше, Тард. Н. Макіавеллі (1469-1527 рр.) розглядав політичного лідера як володаря, здатного використати всі доступні засоби для збереження влади, наведення порядку. Аналізуючи на рівні свого історичного часу цей феномен, він переніс проблему політичного лідерства з сфери уявного в площину реального життя, з'ясував природу, функції і технологію лідерства, а також намагався зрозуміти й обґрунтувати процес завоювання та утримання державної влади. Макіавеллі першим визначив положення, на яких ґрунтується лідерська влада взагалі [203, с. 462].

Т. Карлейль (1795-1881 рр.) вважав основну масу людей “убогою в усіх відношеннях, яка не здатна нормально існувати без того, що спрямовує дії лідерів”. Лідери творці історії, наділені особливим талантом. Він розвинув тему героїчного в історії, стверджуючи, що всесвітня історія становить не що інше, як історію великих людей. Але, визначаючи міру впливу лідера Карлейль робить висновок: “Велич визначної людини виявляється в тому, як вона поводить з маленькими людьми” [204, с.17]. На думку Ф. Ніцше (1844-1900 рр.), політичний лідер – вищий біологічний тип людини, що ігнорує встановлені мораль, культуру, політичні цінності. Він намагався обґрунтувати необхідність формування людини-лідера, як надлюдини. [205, с.186]. Г. Тард (1843-1904 рр.) вважав, що більшість населення нездатна до самостійної соціальної творчості і тому єдиним джерелом прогресу суспільства є відкриття, зроблені ініціативними й оригінальними людьми. [206, с.339].

Проблема політичного лідерства займає помітне місце в марксизмі, який поставивши у центр історичного розвитку концепцію вирішальної ролі народних мас, все ж таки визначив критерій оцінки діяльності видатних особистостей. К. Маркс та Ф. Енгельс, визнаючи важливу роль видатних особистостей в історії, рішуче засуджували обожнювання великих людей, їхнє прославлення й проголошення їхньої непогрішимості.

К. Маркс (1818-1883 рр.) визначав лідера як особу, що має набір певних особистих рис таких, як уміння, знання, авторитет, організаторський талант і є виразником інтересів та волі певного класу, зокрема пролетаріату. Згідно з марксистською теорією, активність політичних лідерів обмежується історичною потребою і класовими інтересами. Політичний лідер виступає лише найпослідовнішим, найбільш вправним і впливовим виразником волі класу. Марксизм стверджує, що видатні особи відіграють значну роль в історії людства. Конкретні історичні потреби породжують енергію мас, висувають їхніх вождів і лідерів [207, с.547-548].

Видатні політики “залишають в історії слід, тому що більш глибоко усвідомлюють і більш чітко висловлюють суспільні потреби, організують громадські сили і керують боротьбою мас за задоволення цих потреб. Історична значущість дій видатних осіб залежить від масштабів і цілей суспільних рухів, інтереси яких вони виражають” [208, с.41].

Фундаментальні наукові розробки проблем політичного лідерства припадають на першу половину ХХ століття – період, який політологи називають бумом дослідження цього феномену. В ці роки відбулося теоретико-методологічне обґрунтування лідерства визначними вченими: М. Вебером, Ж. Блонделем, Г. Лебоном, М. Херманом та інші.

З’явилися цілісні концепції лідерства, почали формуватися й розвиватися наукові школи в Німеччині, Великій Британії, Італії, Франції, США і інших країнах [209, с.38].

Однак, інституалізація концепції політичного лідерства, в самостійній області соціально-політичного знання відбулася, як справедливо відзначає О. Якубовський, лише в 50-ї роки ХХ століття, коли з’явилися перші програмні статті американських соціологів Дж. Шенноне та Л. Селігмена «Вивчення політичного лідерства» [210, с.40].

Слід відмітити, що нагальну необхідність наукового вивчення політичного лідерства Л. Селігмен аргументував надзвичайним посиленням влади політичних керівників у ХХ-му столітті і потребою заповнити прогалини в традиційній демократичній теорії, яка до того часу нехтувала проблемою

політичного керівництва. Він намітив низку напрямів майбутніх досліджень, а Дж. Шеннон у своїх роботах проголосив відносини між лідерами і веденими – суттю уряду [211, с.9]. До кінця 1960-х рр. процес оформлення досліджень політичного лідерства в самостійний розділ суспільствознавства був в основному завершений.

Правомірним видається підхід запропонований українським дослідником А. Пахареєвим згідно якого історію становлення та розвитку суспільно-політичної думки з проблеми лідерства можна поділити за п'ятьма історичними етапами, які відрізняються своїми специфічними рисами та особливостями.

- Перший етап пов'язаний з політичними вченнями стародавнього сходу (Конфуцій, Мен-цзи, Сюнь-цзи, Мо-цзи);
- Другий етап відноситься до політичних учень Стародавньої Греції та Риму (Платон, Плутарх, Арістотель, Цицерон);
- Третій етап – середньовіччя (Августин Феаквінський, Я. Гус, М. Лютер);
- Епоха Відродження і Просвітництва (М. Макіавеллі, Т. Карлейль, Т. Гоббс, Дж. Локк);
- П'ятий етап охоплює XIX-XX століття (Р. Стогділл, Р. Міхельс, Г. Ласуелл, М. Дюверже, Р. Такер) [212, с.11].

Сучасна наука, спираючись на багату і різноманітну політичну практику, розробила численні концепції лідерства. В контексті досліджуваної нами проблеми доцільно виділити наступні:

1. Теорія рис (Б. Басс, Є. Боргатт, Р. Манн) – лідерство розглядається як феномен, що породжується специфічними рисами характеру. Це можуть бути: глибина мислення і розвинений інтелект, сила волі, цілеспрямованість на досягнення цілей, організаторські здібності та ін;
2. Ситуаційна концепція (В. Даль, Р. Согділл, Р. Такер та ін.) – обґрунтовують залежність поведінки і діяльності лідера від конкретної політичної ситуації. Лідери виокремлюються за певних історичних умов: місця, часу, обставин;

3. Атрибутивні теорії лідерства (Т. Мітчелл, Т. Парсонс, Ф. Фідлер та ін.) розглядають лідерство як оцінювання взаємовідносин лідера та його послідовників, основою яких є сприйняття ділових якостей лідера та його особистісна привабливість [213].

Вагомий внесок у розробку теорії лідерства зробили сучасні українські вчені: В. Литвин [214], Ф. Рудич [215], А. Пахарєв [216], Д. Видрін [217], М. Обушний [218], В. Цвих [219] та ін. Сучасна політична наука України не тільки спирається на скарбницю минулого, а й намагається сформувати власний погляд на проблему.

Відомий дослідник, А. Пахарєв сформулював власну концепцію політичного лідерства та лідера [220, с.45], Д. Видрін зробив значний внесок у наукову розробку проблем формування політичного стилю лідерства [221, с.36]. Ф. Рудич, одним із перших в Україні почав розробляти проблему політичного класу, де особлива роль у його діяльності належить лідеру [222, с.15]. В. Литвин зробив спробу описати політичні портрети лідерів сучасної України. [223].

Значний інтерес має спільне дослідження Б. Кухти та Н. Теплоухової «Політичні еліти і лідерство». В ній аналізується найбільш загальні характеристики лідера, висвітлюється проблеми авторитарного і демократичного лідерства у працях зарубіжних вчених [224, с.118]. Дослідники звертають увагу, що аналізуючи суть поняття «лідер» варто зосередитися на трьох моментах: а) феномен лідера; б) принципи лідерства; в) інститут лідерства. Вони справедливо вважають, що ці поняття є різними за своєю суттю [225, с.112].

У контексті нашої теми заслуговує увагу проведене політологом О. Семківим дослідження відмінностей між загальнонаціональним політичним лідерством та лідерством обмеженого характеру, між поняттями «лідер» та «керівник» [226, с.185]. У суспільно-політичному житті серед частини дослідників побутує думка, що ці два поняття тотожні. Ми підтримуємо думку автора, що слід розрізняти поняття «лідер» та «керівник», між ними є певні

відмінності. Зокрема, керівник – це посадова особа, яка призначається, а лідер висувається стихійно [227, с.185].

Феномен лідерства отримав детальну розробку в літературі. У сучасній науці склалося безліч підходів до визначення поняття та сутності політичного лідерства. Особливо це стосується формулювань, які наводять вчені. У політологічній літературі дослідники виділяють майже понад 100 визначень політичного лідера. В основу того чи іншого підходу кожен із дослідників, як правило, вносить певний критерій, що зрештою вирішальним чином позначається на сутності лідерства. Це дає змогу розглядати їх під різними кутами зору, але разом із тим немає загальноприйнятого визначення.

На думку політолога П. Шляхтуна, політичний лідер може бути визначений як авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних та інших цілей [228, с.456]. На погляд же В. Токовенко, політичний лідер це суб'єкт, котрий здатний справляти цілеспрямований вплив на політичну свідомість та політичну поведінку певних соціальних груп [229, с.189-190]. Українські дослідники С. Гелей та С. Рутар вважають, що політичний лідер – це особа, яка займає перші позиції у політичних структурах: державної влади, органах місцевого самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо [230, с.130].

Таким чином, як бачимо серед дослідників особливих розбіжностей немає. Різняться у погляди авторів, як зазначає один з провідних дослідників проблематики політичного лідерства А. Пахарев, стосовно оцінок ефективності лідерства у сфері взаємодій та взаємовпливів між лідером та його послідовниками [231, с.7].

На думку А. Пахарєва та Ф. Рудича, політичний лідер – це авторитетний член організації, групи суспільства загалом, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати провідну чи суттєву роль у політичних процесах та ситуаціях. Політичне лідерство – це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді й кілька осіб беруть на себе й виконують роль керівника, провідника певної соціальної групи, громадянсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому [232, с.130]. Сутність лідерства, зазначає Ф. Рудич, –

стратегічне бачення, здатність запропонувати нації перспективний науково-обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу [233, с.35]. Ми вважаємо таке визначення вдалим, адже вона є системним і підкреслює комплексний характер категорії лідерство.

Також, на наш погляд, змістовне на комплексне за суттю розуміння політичного лідерства знаходимо в працях політологів КНУ імені Тараса Шевченка – політичне лідерство являє собою персоніфікований спосіб самоорганізації суспільного життя, що ґрунтується на авторитеті і сутність якого становлять владні відносини впливу і послідовництва, панування й підкорення [234, с.350].

Ми розуміємо політичного лідера як особу, що здатна консолідувати громадян навколо спільної мети, застосовуючи виключно легітимні засоби впливу на політичну свідомість та поведінку певних соціальних груп, спираючись на свій професійний і особистий авторитет. Політичне лідерство – це суспільно політичний процес, коли одна особа або група авторитетних осіб представляють інтереси і сподівання широких народних мас та пропонують шляхи їх реалізації.

Підсумовуючи, відзначимо, що сучасна політична наука демонструють значні досягнення в теоретичному вивченні лідерства. Однак проблема партійного лідерства залишається за рамками наукового аналізу.

Сьогодні наука не має системних знань з приводу того, хто такі партійні лідери, партійне лідерство. Ці терміни в науковій літературі замінюються поняттям «політичне лідерство». Поки що не існує спеціальних наукових праць, де б зазначена тема становила об'єкт наукового дослідження, хоча має надзвичайно важливе значення для практики сучасного державотворчого процесу. До цього часу висловлювалися лише окремі ідеї стосовно партійного лідерства взагалі. Крім того, сучасні дослідники не розрізняють поняття партійного та політичного лідера.

Наприклад, «Політологічний словник» (2005 р.) наводить таке визначення: «У наші дні лідер політичний є партійним вождем...» Такого погляду додержується й політолог М. Головатий [235, с. 52]. Автор приєднується до

думки вчених, які вважають, що партійний лідер також виступає у ролі політичного лідера. Проте вивчення різних підходів до тлумачення цих понять привело нас до розуміння того, що вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей та не можуть трактуватися як тотожні.

Українські дослідники В.В. Мейтус та В.Ю. Мейтус пропонують вважати лідером політичної партії індивіда, який управляє процесом постановки та виконання партією своїх стратегічних планів, спрямованих на досягнення поставленої мети [236, с. 360]. Таке визначення, на наш погляд, має досить загальний характер, недосконале й звужене у політичному аспекті. Можна погодитися з київськими дослідниками Е.Ф.Іпатовим та В.В.Павловським, які стверджують, що партійне лідерство передбачає програму дій, уміння об'єднання мас довкола спільних завдань і цінностей, знаходження і прийняття оптимальних рішень, ініціювання оновлення, а також мобілізацію мас на реалізацію суспільних цілей [237; 13-14]. Водночас вбачається необхідним додати, що невід'ємними й важливими характеристиками партійного лідерства є здатність формулювати загальноприйнятую у партійній організації ідеологію, систему цінностей та, що логічно випливає із цих положень – кодекс партійної поведінки.

Таким чином, партійне лідерство багатопланове за своєю сутністю: воно стосується як організаційно-розпорядчих функцій керівника партії, так і ідеолого-світоглядних, а також виховних.

Концептуальне визначення понять «партійне лідерство» та «партійний лідер» в сучасній українській політології та партіології відсутнє, незважаючи на те, що ці терміни часто зустрічаються на сторінках наукової літератури, у лексиконі політичних діячів та громадян. Разом з тим, праці українських та зарубіжних вчених містять ідеї і висновки, що створюють необхідну теоретичну базу дослідження зазначеної проблеми.

Поняття лідерства складне і багатогранне та навряд чи можна виокремити таке визначення, що задовольнило б усі можливі погляди. Наведемо деякі зауваження та важливі ознаки партійного лідерства та лідера як феномену:

- Слід відрізняти лідерство та лідера. Лідерство є певним суспільно-політичним феноменом, а лідер – носієм цього феномену. Він може бути як однією особою, так і групою осіб;
- Партиїне лідерство як дефініція є складовою частиною поняття «політичного лідерства». Водночас зміст останнього є незрівнянно ширшим;
- Партиїне лідерство є однією з найпоширеніших форм політичного лідерства, що виявляє себе у сфері завоювання, формування та регулювання влади;
- Партиїне лідерство є формою керівництва та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами, що знаходяться в оточенні партії;
- Невід’ємними компонентами феномену лідерства є особа лідера, зовнішній контекст та взаємодія між ним та громадянами. Це дозволяє визначити партиїне лідерство як чинник активізації політичного процесу в суспільстві;
- Партиїне лідерство є управлінням з метою досягнення певних цілей політичними методами;
- Феномен лідерства спирається, передусім, на авторитет і довіру;

Авторитет політичний та довіра – обов’язкова умова партиїного лідерства. Відзначимо, що авторитет – одна із форм визначення влади. Це неформальний вплив окремої особи на вчинки та думки людини, що не пов’язана з примусом, а ґрунтується на знанні, моральній гідності та довірі.

Довіра є суттєвим фактором, який впливає на оптимальну діяльність партиїного лідера та прийняття політичних рішень. Чим більше діяльність лідера відповідає інтересам політичної партії, суспільству в цілому, тим вищий ступінь довіри. Тільки той лідер отримує довіру, політика якого вважається тенденцією соціального прогресу, спрямованого на реалізацію конкретної програми. Авторитет і довіра не можуть бути куплені чи створені за наказом.

Беручи до уваги зроблені зауваження ми пропонуємо таке визначення: **партиїне лідерство** – це форма керівництва та взаємодії між політичною

партією та соціально-політичними, економічними системами, з метою досягнення програмних цілей і завдань політичними методами.

Партійний лідер – це авторитетна, визнана у своєму партійному середовищі особа, обрана керувати партією і здатна консолідувати партію та громадян навколо спільної мети, найефективніше репрезентувати інтереси конкретної соціальної групи. Крім того, це особа, яка для виконання своєї програми висуває за мету прихід до влади або вплив на неї, участь у справах держави.

Оскільки партійне лідерство, як уже зазначалося, слід розглядати як різновид політичного та форму керівництва партією, доцільно виділити функції партійного лідера. Це дає змогу сформувати цілісне уявлення про партійне лідерство, специфіку та відмінності між партійним та політичним лідером.

З огляду на це, доречно буде розглянути функції політичного лідерства, які виділяють зарубіжні та вітчизняні дослідники.

Так, англійський політолог Д. Томпсон вважає, що в сучасних умовах, функції політичного лідера полягають в: 1) створенні політичної коаліції на основі вміння переконувати й вести переговори; 2) визначені програми дій і формуванні політики; 3) здатності викликати оптимізм та ентузіазм; 4) формуванні та підтримуванні власного іміджу; 5) доборі й вихованні ефективного управлінського персоналу; 6) збиранні й вмілому використанні інформації; 7) своєчасному вирішенні насущних проблем суспільства [238, с. 25-26]. Відомий американський дослідник Р. Таккер у своїй праці «Політична культура і лідерство Радянської Росії. Від Леніна до Горбачова» при аналізі функцій, справедливо виходить з того, що політичний лідер є одночасно і суб'єктом і об'єктом політичного процесу. Він виділяє наступні основні функції політичного лідерства: визначення ситуації (діагностична); формулювання, конструювання політичних дій; мобілізацію соціальних і політичних сил для реалізації виробленого політичного курсу. Тобто, «лідери оцінюють ситуації, формулюють політику і впроваджують її в життя» [239, с. 79].

Російські вчені А. Огарьов та А. Понделков вважають, що політичне лідерство як соціальний інститут виконує наступні функції: конструктивна чи прагматична; інтегративна; координаційна [240, с. 85].

На думку українських дослідників, зокрема, Ф. Рудича політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функції, серед яких: інтеграція суспільства, об'єднання мас довкола спільних завдань і цінностей; знаходження й прийняття оптимальних політичних рішень; захист від беззаконня; налагодження системи постійного політичного зв'язку з масами; запобігання відчуженню громадян від управління державними справами; генерування оптимізму і соціальної енергії; легітимізація політично-суспільного устрою [241, с.173]

Інший дослідник, В. Колташов, виділяє такі основні функції політичного лідера: інтегративна; орієнтаційна; інструментальна; мобілізаційна; комунікативна; гаранта справедливості, законності й порядку [242, с. 38].

На наш погляд, наведеним визначенням функцій політичного лідера бракує системності та повноти. По-перше, слід відокремити функції менеджменту від інших. Особливу групу функцій становлять функції обрання мети та визначення місії – генерального напрямку розвитку партії чи суспільства в цілому (цю групу функцій ми назвемо системною). Третю групу становлять представницькі функції, що полягають у презентації партії в суспільстві та інтеграції суспільства (електорату) навколо цілей та місій партії.

Системні функції партійного лідера полягають в розробці стратегічних задач та цілей як у внутрішньому розвитку, так і в політичному житті країни. Досягнення влади, як одна із стратегічних задач партії, співіснує з її місією, що декларується як провідний напрям діяльності партії у суспільно-політичному житті країни.

На нашу думку, відмінність партійного лідера від політичного, насамперед, полягає у підпорядкованості першого інтересам і діяльності партій, його тісний внутрішній зв'язок із політичною організацією, якою він керує. Оскільки партія формально є організацією з певним уставом та програмою, то діяльність партійного лідера спрямована на виконання функцій керівництва.

Партійне керівництво як різновид управління має політичний та формальний характер, що відмежовує його від адміністративного і неформального політичного лідерства. І головне, партійне керівництво є ідейним, воно пов'язане з пропагандистським, виховним впливом на громадян, суспільство загалом. Значення лідера для успішної партійної діяльності важко переоцінити. Як справедливо визначає відомий англійський філософ Дж. Ст. Міль «жодне об'єднання людей якщо воно...не має керівника, не здатне діяти в істинному розумінні цього слова» [243, с. 80]. Вони виконують для партії важливі внутрішні функції: це партійний менеджмент, формування управлінських структур, кадрову політику партії. Сила партійної організації залежить від здатності лідера на кожному рівні визначити і активізувати потреби, сподівання, бажання серед потенційних прибічників партії та привести або обіцяти привести до задоволення їхніх інтересів шляхом мобілізації економіки й соціальної сфери. Партійне керівництво вносить змагальність і активізує лідерів в усіх ланках організацій.

Слід визначити, що у теорії політичного менеджменту лідерство справедливо розглядається як своєрідне підприємництво, здійснюване на специфічно-політичному ринку. Це обумовлено тим, що у сфері політики відбувалися процеси, подібні до економічних.

В умовах жорсткої конкуренції, щоб вижити та максимально збільшити свої шанси на збереження влади чи її захоплення, партійні лідери повинні виробляти певну стратегію і тактику, пропонувати виборцям, способи вирішення тих чи інших суспільних проблем, інакше, як справедливо визначає К. фон Байме, люди входять у вагон, ідуть деякий час і виходять, коли не бачать причин їхати далі [244, с. 53]. Тобто партійний лідер, як і будь-який політик, має продемонструвати бачення майбутнього, шляхи вирішення проблем.

Функції партійного лідера як менеджера в цілому відповідають загальними функціям менеджменту організацій: обидва справді організують людей, просовують корисні справи тощо. Однак, функції лідера партії не можна

плутати з менеджерською, вони мають ряд відмінностей і не можуть трактуватися як тотожні.

Ми вважаємо, що поняття «політичний менеджмент» значно вужче за поняття «партійне керівництво», оскільки його основні засади полягають у тому, як наголошує український політолог В. Бебик, що маємо справу з практичнішим аспектом політики – безперервним розглядом, ухваленням, а головне – практичним втіленням політичних рішень, настанов тощо [245, с. 23].

На нашу думку, партійний лідер відрізняється від менеджера так само, як державний діяч від політика. Як доречно свого часу відмітив У. Черчілль, політика думає про найближчі вибори та настрої електорату, а державний діяч про інтереси країни. У нашому контексті партійний лідер цікавиться напрямом, баченням, цілями, намірами та самою їхньою ефективністю, тоді як менеджер прагне лише до дієвості, як виконувати завдання.

Отже, відмінності функцій між партійним лідером та менеджером можна визначити в таких вимірах: менеджер адмініструє, підтримує – партійний лідер запроваджує нове, розвиває; менеджер покладається на контроль, лідер викликає довіру. Можна сказати коротко та образно: менеджер дивиться від під ноги, а партійний лідер – на лінію горизонту.

До функцій партійного лідерства належать, на наш погляд, наступні:

1. Планування, що має на увазі як короткострокове так і довгострокове бачення партії як організації, її розвитку, цілей, напрямків реорганізації та таке інше;

2. Організаційна функція полягає у обов'язку лідера побудувати діяльність партії, її організаційну структуру та кадрову політику відповідно до цілей, завдань та місії партії. Без виконання організаційної функції ставиться під питання саме існування політичної партії. Ще Д. Юм у роботі «Дослід про партії» зазначив, що програма, яка базується на певній ідеології, відіграє головну роль тільки на початковій стадії, коли вона слугує об'єднанню індивідів. Пізніше на перший план виходить організація, а платформа залишається тільки аксесуаром [246, с. 25].

3. Добір, підготовка і виховання кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій. Ця функція слугує цілеспрямованому відбору осіб, які мають найкращі здібності до керування суспільними процесами. Її реалізація дозволяє формувати циркуляцію еліт і не допустити монополізацію влади певною групою. Як пише М. Дюверже, “режим без партій увіковічує правлячу еліту, яка прийшла до влади завдяки громадам або становищу” [247, с. 30]. На елітарному характері політичних партій як “кузні еліт” наголошував І. Мені, який зазначив, що партії є інструментами виховання політиків [248, с. 27]. Підбір та виховання кадрів національної еліти України є однією з найважливіших функцій партійних лідерів. Звичайно, вони виконують цю функцію, з урахуванням комплексу соціально-економічних, політичних, національних та інших обставин країн, у яких вони створені та функціонують [249, с. 8].

4. Координаційна функція полягає у забезпеченні відповідної узгодженості між діяльністю партійних структур (центральної, регіональних, місцевих та ін.) відповідно загальній діяльності партії.

5. Функція контролю забезпечує контроль партійним лідером діяльності партії та окремих її структур по виконанню розпоряджень, планів, рішень.

6. Представництво інтересів певних соціальних груп населення. Партійні лідери акумулюють, формулюють, виражають, представляють й обстоюють інтереси своїх суспільних груп на державному рівні, перед іншими політичними партіями, об'єднаннями. Наскільки активно й це результативно робиться, залежить сила, авторитет, популярність конкретної партії і лідера. У сучасній державі вплив окремих індивідів на політичне життя практично не відчувається, а здійснюється він через партійних лідерів, які виражають ці інтереси.

Таким чином, партійні лідери на сьогоднішній день є базовим елементом демократичного політичного режиму щодо виконання функцій політичного представництва суспільних груп.

7. Комунікативна функція полягає в тому, що партійні лідери є елементом постійного зв'язку громадян з владою. Якщо раніше вплив громадян на владу закінчується днем голосування, то зараз через партійних лідерів, вони постійно можуть доводити свої інтереси й думки до відомих владних структур, це спосіб зв'язку населення з державою, посередник між ними.

8. Боротьба за владу, за використання її або за контроль над нею. Для реалізації політичної програми партії потрібна державна влада, яку вона може отримати тільки перемігши на виборах. Тому ця функція партійних лідерів є однією з головних, а саме партія стає основним суб'єктом виборчого процесу, пропонуючи на виборах свою політичну програму і своїх кандидатів. Якщо партія перемогла на виборах, вона формує відповідні органи державної влади зі своїх прибічників. Наприклад, сьогодні Партія регіонів.

Треба особливо відзначити, що політичні партії, які здобули владу, повинні нести історичну та політичну відповідальність за дії своїх лідерів і представників органів влади. Якщо партія провела в парламент своїх представників, моральну і політичну відповідальність за їхні дії несуть не лише конкретні депутати, а й партія в цілому та її лідери, які займалися підбором кандидатів для політичної діяльності.

9. Ідеологічні функції – розробка партійної ідеології і політичного курсу, а також формування громадської думки та розширення контактів з різними політичними силами для підтримки цього курсу.

Партії характеризуються окресленою ідеологією. Партійні лідери можуть бути спрямовані на вирішення вузьких ідеологічних завдань. Навпаки політичні лідери враховують різні ідеологічні установки різноманітних політичних сил, очікування всіх соціальних груп, шукає компромісне рішення нерідко між протилежними тенденціями в суспільстві. Головне його завдання – побачити загальну тенденцію розвитку нації в цілому, врахувати її в обраному політичному курсі, переконати послідовників в прийнятті цього курсу.

Партійний лідер не може виступати як представник усього суспільства, а лише виражає інтереси окремих верств і соціальних груп населення. Вплив не має універсального характеру, він поширюється тільки на членів партії та її прихильників.

Загальноприйнято, що партійні лідери мають дотримуватися певного комплексу цінностей, до яких в ідеалі мають входити справедливість, рівність, безпристрасність, цілісність, чесність, а також довіра. Тому, на нашу думку, важливими критеріями партійного лідерства є:

- безперервне самовдосконалення;
- раціональний розподіл часу і зусиль, спрямованих на керівництво партією;
- внутрішня впевненість, оптимізм, здатність свіжого погляду на події, пов'язані із власною партійною силою;
- самокритичність та толерантність.

Крім того, партійне лідерство визначається низкою таких потреб у керівника партійної сили: потреба у владі всередині партії, потреба в контролі над членами партії, зокрема у середовищі її керівних структур та подіями навколо них, потреба у досягненнях, потреба у схваленні своїх дій рядовими членами партії та партійною елітою [250, с. 205].

Ознаками партійного лідерства без сумніву є не лише організаційно-функціональні, а й особистісні якості лідера. Інститут партійного лідерства – місце активних, енергійних, цілеспрямованих, відповідальних та амбітних особистостей, які відіграють важливу роль у розвитку суспільних відносин та держави в цілому [251, с. 149]. Якісними рисами сучасного партійного лідера безумовно є ерудиція, інтелектуальність, цілеспрямованість, енергійність, всебічна інформованість, готовність брати відповідальність за ухвалення рішення та здатність викликати довіру у співгромадян. Не слід забувати і про зовнішню привабливість й фотогенічність керівника партії. Разом із тим політичне сьогоднішнє Україна дало значний масив негативних рис партійних лідерів – конфліктність, відсутність принципів, підозрілість, здатність порушувати обіцянки та йти на все задля досягнення особисто значимої мети тощо.

Лідерство керівника партії – це явище динамічне і як будь-який динамічний та мінливий процес потребує розвитку й вдосконалення.

Розвиток партійного лідерства – це цілеспрямоване формування й поглиблення відповідних якостей і навичок. Даний аспект проблеми управління лідерством в політичній партії враховує можливості в більшій або меншій мірі формувати й розвивати лідерські здібності шляхом самонавчання. Останнє має передбачати тісний зв'язок й інтеграцію індивідуальних цілей та інтересів еліти політичної партії з загальноорганізаційними цілями, реалізацією потреб, представництва й захисту інтересів як окремих членів партії, так і даної політичної сили в цілому. Це усуває ґрунт для виникнення в партії деструктивних груп, діяльність яких могла б завдати шкоди організації, а також підвищує авторитет керівника в очах однопартійців і значимість його ділового лідерства, а також емоційного лідерства.

Досить важливою ознакою партійного лідерства є вміння залучати до діяльності керівника партії формального й неформального лідерства. Представники партії завжди прагнуть бачити у своєму керівництві не лише начальника або позбавленого емоцій і переживань сухого технократа, але й людину, яка володіє кращими моральними якостями і піклується не тільки про ефективність організації та про себе особисто, але й про однодумців [252, с.175].

Зрештою, принциповою ознакою лідера політичної партії є вміння здійснювати добір кадрів та формувати таким чином партійну еліту. Керівник має забезпечувати конструктивну спрямованість діяльності партійної еліти й усувати прояви деструктивного лідерства в окремих організаційних групах (фракціях). Інтеграція партійної еліти передбачає забезпечення лояльності існуючих фракційних керівників, відбір найбільш здібних партійців, мотивованих на реалізацію цілей організації, заохочення їхнього кар'єрного зростання, налагодження добрих відносин і співробітництва зі сформованими у партії неформальними групами, що виникли на ґрунті особистих взаємин [253, с.77-78].

Підбір кадрів та формування партійної еліти (команду) дуже непросте завдання. Як говорив Вінстон Черчілль, це не те саме що будувати хату – знизу догори, а потім, коли все завершено, – поставити димар. Тут треба починати з головних осіб, тобто «згори». Головних не в розумінні тих, хто обіймає високі пости, а знайти людей, які найбільш підходять для цієї роботи. Другим важливим моментом, ще перед тим як знайти виконавців, є вироблення, свого чіткого плану, мати його «в голові», щоб потім люди слугували втіленню плану лідера, а не діяли на власний розсуд. Це не означає, що він намагався оточити себе тими, що завжди говорять «так» [254, с.124].

На думку сучасників англійського прем'єра та істориків, В. Черчілль не здійснив би багатьох своїх задумів, якби не наближав до себе людей широкої натури, талановитих, професіоналів. Він не заперечував проти того, щоб призначити на посаду представника опозиції чи того, кого раніше піддавали критиці. Головне, В. Черчілль знаходив їм застосування, бо знав, що це люди сильного характеру, мають незалежну думку.

Не можна мати команду, в якій геть усі погоджуються з лідерами. Це веде в нікуди. Справжній ведучий завжди творчий, і йому необхідна така ж команда, в якій має місце дискусія та присутній конфлікт. Звичайно, в цьому потрібен баланс.

Отже, більшість фахівців з питань лідерства вважають, що головний принцип підбору кадрів – це професіоналізм, набір різноманітних умінь, досвідченість. І друге – це особисті якості та цінності, які сповідує людина, її характер.

Однією із провідних якостей, які формують та характеризують лідера політичної партії, є здатність бути носієм ідеології цієї партії та провідником означеної ідеології в суспільстві. Варто визначити, що ідеологія створює фундаментальну систему цінностей суспільства і держави, формулює стратегічні цілі, виходячи, з корінних інтересів правлячої еліти і тих соціальних сил, на які вона спирається.

Кожна політична партія розробляє свою партійну ідеологію чи політичну платформу. Більшість партологів розглядають політичну платформу як

теоретико-методологічне підґрунтя партії, що покликане дати уявлення про те, яку політику в різних сферах суспільного життя буде проводити партія, яких змін і рішень вона вимагає від існуючої влади й які зміни вона сама здійснить, якщо вибере державну владу [255, с. 120]. Партія формулює свою програму на основі відповідної ідеології і трактує її як застосування ідеологічних підходів до конкретно-історичних умов.

На переконання І.А.Павленко, партійна ідеологія є сукупністю ідейних поглядів, що виражають та захищають інтереси певної групи або груп населення [256, с. 14]. Це доктрина, яка обґрунтовує прагнення цієї групи отримати владу та здійснити певні перетворення у країні. За допомогою ідеології політичні сили обґрунтовують свої цілі й обирають засоби їх досягнення. Отже, ідеологія створює мотиваційну базу дій та поведінки політичних партій.

Найбільший вплив на розвиток суспільства мають партії з чіткою продуманою ідеологією, особливо коли період їхньої діяльності припадає на національно-розбудовуючі процеси. Тоді динамічні лідери:

- пробивають мури тісних, обмежених груп та коаліцій;
- активізують нові прагнення і надії;
- кидають виклик віджилим та лояльним до застарілих форм правління поглядам; залучають до роботи нових людей;
- розширюють коло прибічників, у якому виростають нові лідери;
- підтримують горизонтальні зв'язки між колись розрізненими місцевими та регіональними структурами і вертикальні – між центром і низовими ланками.

Успіх залежить від того, наскільки партійні лідери можуть розпізнавати колективні потреби, інтереси існуючих і потенційних округів, нарощувати і підносити надії та сподівання, включати якомога більше людей в партійні справи, аби потім виграти вибори, мобілізувати партійний вплив усередині й зовні, щоб змусити уряд задовольнити зростаючі вимоги. При досягненні цього партійні лідери гарантують собі перемогу на наступних виборах, утримуються

при владі, надійно спираючись на масову підтримку. Діяльність такої партії відбувається лише співзвучно до сподівань народу та змін у політичній системі.

Слід підкреслити, що за такої ситуації ідеальні лідери мають бути підготовленими, щоб працювати у державному апараті і поєднувати потреби народу з урядовою відповідальністю перед ними. Тобто змушувати і уряд діяти в інтересах мас.

Відзначимо, що в умовах нинішніх реалій українського політичного процесу саме партійний лідер є носієм проголошених його політичною силою цінностей, а подекуди і їх ідеалізованим втіленням. Глава партії у значній мірі творить ідеологію цієї партії, формує систему партійних цінностей і образів. Керівник кожної впливової партійної сили України усвідомлює необхідність ідеологічного озброєння як запоруки існування партії в довготривалій перспективі, як засобу самоідентифікації і як інструменту протиставлення політичним конкурентам [257, с.75]. Ідеологія як система цінностей також є механізмом формування свого сталого електорального поля підтримки. Таким чином, формується важливий логічний зв'язок:

1) лідер політичної сили сприяє формуванню чітких ідеологічних настанов, які переймаються і розповсюджуються партійною елітою та партійцями на місцях (у регіонах);

2) політична партія отримує певне електоральне поле підтримки, що виступає як соціальна основа, яка у свою чергу виражає через партію свої політичні інтереси, а також є потужним кадровим ресурсом;

3) за допомогою електорату політична партія здобуває певні позиції в органах центральної державної влади (в парламенті) та у структурах місцевого самоврядування.

Як свідчать результати місцевих виборів в Україні, які відбулися у 2010 р., час яскраво виражених ідеологічних партій в нашій країні ще не минув. Слід відзначити, що та частина українських партій, для якої не є характерною чітка ідеологічна самовизначеність, не здобули на вказаних виборах бажаних результатів, чи обмежилися вузькорегіональною підтримкою («Сильна Україна», «Народна партія» тощо). І навпаки, певного успіху досягли партійні

сили, які зайняли чіткі ідеологічні ніші, а їхні лідери дотримувалися послідовності у популяризації та пропаганді своїх ідейних настанов. Прикладом є не лише КПУ, але й ВО «Свобода», виборчі досягнення якої стали резонансними не лише в Україні, а й у деяких країнах Європи, де відроджується популярність ідеологічних партій правого крила. Цим політичним силам зокрема вдалося навіть отримати досить впливову фракцію у Європейському парламенті потіснивши позиції лівих партій, у т.ч. соціалістів [258, с.17].

Водночас еволюція українських партійних лідерів щодо створення загальнонаціональних організацій, поступова ідеологічна трансформація у поєднанні з персоніфікацією політичного процесу ставить наступне логічне питання: наскільки партійні лідери репрезентують та задовольняють реально існуючі у суспільстві ідейні пошуки? А, отже, – чи готові керівники партій гнучко реагувати на ідеологічні потреби українського соціуму зразка ХХІ століття і, відкидаючи ідейний догматизм, забезпечити відповідність власних політичних сил вимогам часу?

Вважаємо, що нині важко однозначно дати відповідь на це питання, оскільки вказані тенденції остаточно проясняться лише через багато років. Нині зрозуміло одне – визначальну роль у формуванні й трансформації ідеологічної платформи політичної партії відіграють її лідери, як носії й репрезентатори партійної ідеології.

Наступною складовою політичного портрету глави партії є його роль як організатора у партійній структурі та в суспільстві у цілому.

Виключна організаційна роль лідера у партії логічно пояснюється потребою в одноосібному керівництві, яке спирається на колегіальний механізм прийняття й ухвалення рішень. Існує загальне правило, згідно з яким є неможливим існування стійкої багатоелементної структури, яка здійснює вище керівництво [259, с.17]. Стійке становище досягається лише тоді, коли керівництво зосереджується в одних руках. У всіх сталих багатоелементних структурах керівництва завжди існує один елемент, який володіє вирішальним голосом. Якщо ця умова не виконується, боротьба між правлячими елементами неминуча. Коли у партійних колах існує декілька рівних за своєю силою, але

конкуруючих груп, то можливою є поява номінальної фігури, яка влаштовує усі групи. Такий лідер не пов'язаний зі стратегічними цілями. Він не має реальної влади, яка поділена між групами, які й висунули номінального лідера. Становище такого лідера може бути достатньо стійким, якщо конкуруючі групи не знаходять способів для свого посилення, зберігаючи постійний паритет сил.

Однак існує ймовірність, коли віртуальний партійний лідер може перетворитись у реального. Це відбувається тоді, коли він долучається до певної групи, посилюючи її за рахунок можливостей формального лідера партії. У такому випадку розстановка сил змінюється, і система шукає новий варіант рівноваги.

Основна риса лідера партії полягає в тому, щоб так організувати партійне оточення, та управління партією, щоб її найважливішим джерелом рішень стала власне особа лідера. Лідер партії здійснює загальне керівництво організацією. Навіть у тому випадку, якщо керівництво партією забезпечується колегіально, лідер несе відповідальність за її ефективну діяльність. Основна складність становища лідера партії полягає в широкій багатогранності його діяльності.

Партія – це велика та складна організація з різноманітними та часто суперечливими стосунками між її членами. Бути справжнім лідером – означає мати відповідний організаційний таланти. У цьому розумінні лідерство – це творчий процес, пов'язаний з управлінням. Лідер – це обличчя партії, її образ. Дивлячись на лідера, кожний виборець формує для себе внутрішню характеристику партії [260, с.90].

Із останнім положенням безпосередньо пов'язана така функція лідера як натхненника всередині партії та в суспільстві.

Отже, особа партійного керівника не лише представляє партію назовні, у суспільстві, але й одночасно є натхненником партії, зокрема у формуванні її стратегії та формуванні поведінки рядових функціонерів. Проблема лідера та лідерства для партії відіграє особливу роль насамперед тому, що сама природа міжособистісних стосунків передбачає необхідність ідеалу, зразка, натхненника для партійців [261, с. 467]. Загалом саме існування лідера є суттєвим фактором

розвитку соціальної структури загалом, адже історія людства – це історія людей, що стояли на вершині влади.

Саме у ролі натхненника виявляється роль лідера партії як потенційного глави держави, оскільки партія, що отримує владу, автоматично трансформує свого лідера у керівника держави. При розгляді особливостей лідера-натхненника в політичній партії ця його роль пов'язується з тими стратегічними цілями, які стоять перед партією. У цьому випадку лідером партії є особа, яка надихає колектив на постановку та реалізацію партією стратегічних цілей. Лідер як натхненник повинен відчувати та оцінювати обстановку в суспільстві, у партії, в навколишньому середовищі і в залежності від неї вибирати необхідний напрямок руху партії.

У зв'язку з цим лідером-натхненником партії може виявитись харизматична особистість, яка користується підтримкою народу, чи ефективний організатор, який забезпечує підтримку партії за рахунок функціонування партійної структури, чи внутріпартійна особистість, яка врівноважує стратегічні інтереси партійних кланів. Лідер, який займається поточною оперативною роботою, насправді вирішує й стратегічні завдання. Можлива й зворотня залежність: лідер сам встановлює пріоритет стратегічних цілей, які максимально відповідають його можливостям та інтересам. Існує закономірність: якщо партія добивається влади і при цьому розраховує на народну підтримку, більші шанси стати партійним лідером має харизматичний політик. Якщо ж партія знаходиться у владі, то лідерство поступово переходить до тих, хто контролює партійний апарат, розподіл владних і фінансових ресурсів.

Із роллю натхненника безпосередньо пов'язана функція лідера як стратега партії – характеристика, яка визначає місце лідера в діяльності політичної партії при розробці її стратегії. Таким чином, вибір стратегії пов'язується з лідером партії, а розробка стратегічних планів – з місцем, яке в них займає лідер.

В. О. Корнієнко та В. В. Добіжа виділяють три види стратегічної діяльності, пов'язаних з лідером партії. По-перше, це участь у створенні умов та можливостей виконання окремих завдань, пов'язаних з стратегічними планами

партії. По-друге, це діяльність лідера партії з безпосереднього виконання стратегічних завдань партії. Вказане особливо стосується стратегічних рішень, за які лідер несе безпосередню відповідальність. По-третє, це формування позиції лідера партії, стосовно тих стратегічних завдань, виконанням яких він керує самостійно [262, с. 67-68].

Після того як стратегічний план побудований, в ньому обирається оптимальна позиція лідера партії. У результаті цього отримуємо стратегічну позицію лідера партії, яка визначається як сукупність напрямків участі лідера партії у реалізації стратегічного плану. При розробці стратегічної позиції лідера враховуються його особисті дані та особиста позиція, а також психологічні особливості. Стратегічна позиція повинна бути узгоджена з іміджем лідера, або ж навпаки, імідж партійного лідера повинен бути узгоджений із стратегічною позицією. По мірі виконання стратегічного плану відповідна позиція лідера може змінюватись. Для правильно обраної стратегії зміна позиції також планується. Водночас інколи на своєму місці партійний лідер не сприяє підвищенню рейтингу партії, а навпаки.

Партійний лідер як вихователь – тема, яка практично не досліджена у вітчизняній фаховій літературі. Виховання у партійному контексті слід розуміти як цілеспрямований вплив на партійних членів, а через них на суспільство в цілому з метою формування позитивної спрямованості та усунення й подолання конфліктів і протиріч. У вузькому сенсі виховання у партії передбачає вирішення конкретної особистісної проблеми одного або кількох членів колективу [263, с.160].

Процес виховання за участю лідера партії є двостороннім (обов'язкова взаємодія (вихователя і вихованця), цілеспрямованим (наявність конкретної мети), багатогранним за завданнями і змістом, складним щодо формування і розкриття внутрішнього світу вихованця, різноманітним за формами, методами і прийомами, неперервним (у вихованні однопартійців перерв бути не може), тривалим у часі (людина виховується все життя). Ефективність його залежить від рівня сформованості мотиваційної бази членів партії та їх лідера.

На нашу думку, основним і найбільш важливим напрямком виховання партійним лідером своїх колег, а через них і суспільства в цілому, є формування громадськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе дієздатною та захищеною. Воно має формувати у них високі моральні ідеали, почуття любові до Батьківщини, потребу у представництві та забезпеченні інтересів українського народу. Крім того, виховання лідером партійних функціонерів як громадян має бути спрямоване на розвиток патріотизму, національної самосвідомості, політичної культури, моральності, а також культури поведінки особистості.

Відзначимо, що у ході виховання особистість лідера партії може не тільки позитивно змінюватися під впливом соціального партійного середовища, а й деформуватися, або, навпаки, загартуватись у боротьбі з труднощами, «робити саму себе».

Останнім часом становище вихователя партії в сучасних умовах України подекуди не співпадає з лідерством. Питаннями виховання займається окрема команда спеціалістів, яка доповнює лідера, за яким залишається вирішення оперативних питань та представлення іміджу партії.

Політичний портрет слід розглядати як сукупність сталих характеристик, притаманних певному суспільно-політичному діячеві. У даному випадку йдеться про певний узагальнюючий політичний портрет партійного лідера як набір особливих якостей та ролей, які він відіграє у партії й суспільстві.

Необхідно наголосити на чітко вираженому партійному аспекті означеного лідерства. Глава політичної партії за сучасних умов безперечно повинен бути високоінтелектуальною, ерудованою, цілеспрямованою, харизматичною особистістю з розвиненими організаційними здібностями та вольовими якостями, відповідальною за прийняті партійною силою рішення. Він має бути ідеологом, стратегом, вихователем та натхненником – оскільки ідеологія політичної партії в сучасній Україні має велике значення для успіху цієї партії в ході закріплення у структурах державної влади. Крім того, партійний лідер повинен бути аналітиком, бачити середньо- та довгострокову перспективу,

вміти поступатися тимчасовими інтересами (власними та своєї організації) на користь цієї перспективи.

Події останнього року підтвердили, що глава політичної партії за наявних умов державотворення в Україні діє у надзвичайно висококонкурентному середовищі. Після президентських виборів 2010 р. в нашій державі відбулася динамічна і подекуди непроста зміна правлячих еліт.

Партійні лідери низки опозиційних сил увійшли до парламентської більшості на чолі з Партією регіонів, а багато високопосадових партійців національно-демократичного спрямування поповнили лави опозиції, яка також нині переживає складний етап становлення. Досить істотно змінився спектр партійних сил на місцевому рівні. За цих умов вимоги, які висуває партійна еліта та партійна організація в цілому до свого вождя, лише посилюються.

Іншими словами, очевидно, що на посадах лідерів провідних партійних сил України мають знаходитися непересічні постаті, здатні діяти у складних умовах суспільно-політичної, соціально-економічної та ціннісної трансформації, ініційованої новим державним керівництвом.

Отже, сучасний партійний лідер України виконує низку важливих функцій всередині партійної сили та у суспільстві в цілому. Він – організатор, функціонер, стратег, ідеолог, натхненник, вихователь.

Науковий аналіз дослідження партійного лідерства дозволяє зробити такі висновки:

1. В українській політичній науці проблематика партійного лідерства недостатньо розроблена:
  - а) відсутня теорія, концепція партійного лідерства.
  - б) партійне лідерство, як правило, розглядається в контексті лідерства політичного, що приводить до підміни понять;
  - в) партійне лідерство не стало поки що предметом спеціального наукового дослідження у партологічній науці.
2. Науковий пошук привів автора до трактування партійного лідерства як одного з найбільш поширених форм політичного лідерства, що виявляє себе у сфері здобуття, формування та регулювання влади.

3. Лідерство партійне як дефініція є складовою частиною поняття «політичного лідерства». Вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей та не можуть вважатися тотожними.
4. Партійне лідерство є формою керівництва та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами, управління з метою досягнення певних цілей політичними методами.

Підсумовуючи, відзначимо, що насамперед, слід вважати створення концепції партійного лідерства провідним завданням партології та політології. Це дозволить зрозуміти природу цього феномену, виділити напрями та стратегію наукового дослідження.

Як свідчить досвід партійного життя в Україні упродовж останніх років, роль певної партії у вітчизняному політичному процесі у великій мірі визначається її керівниками. Фактор лідерства відіграв помітну роль у передвиборчій компанії та місцевих виборах у нашій країні (жовтень-листопад 2010 р.). Звичайно, що лідери як організатори, ідеологи, наставники та натхненники будуть надзвичайно потрібними провідним партійним силам у ході підготовки та участі в парламентських виборах (2012 р.).

Посилання до розділу I.

1. Конституція України: прийняття 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Закон України “Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р. №2365-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23.
3. Обушний М.І., Примуш М. В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. - К.: Арістей, 2006. - 432 с.
4. Гонюкова Л. В. Суспільно-політичні об’єднання: теорія і практика / Л. В. Гонюкова., Б. М. Максимець. – К.: Генеза, 2009. – 240 с.
5. Політичні партії як суб’єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
6. Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. – К.: Арістей, 2006. - 432 с.
7. Вильсон В. Государственный строй Соединенных Штатов / – СПб., 1969. – 380 с.
8. Там само.

9. Еліта: витоки, сутність, перспектива / За заг. ред. В. Кременя – К., 2011. – 560 с.
10. Категории политической науки. / Под. ред. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО (Университет); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 302.
11. Острогорський М. Я. Демократія і політичні партії / М. Я. Острогорський. – М.: РОСПЭН, 1997. – 639 с. М. Острогорський більше відомий на Заході, ніж в Росії і Україні, де його роботи стали відомі лише в 90-ті роки ХХ ст.. Він працював і друкувався більше на Заході. Як показує сучасний російський історик соціологічної думки А. Медушевський, М. Острогорський був важливою ланкою, яка пов'язувала класичні політичні і соціологічні теорії ХІХ і ХХ століть. Він вивчав структури і механізми функціонування політичних систем держав західних зразків (зокрема США і Великобританії). Особливий інтерес він виявляв до діяльності політичних партій та їхніх лідерів. Разом з М. Вебером і Р. Міхельсом російський дослідник вважається фундатором окремого напрямку політико-соціологічних досліджень – функцій політичних партій в суспільстві, ролі лідерів у політичних партіях. Досить вагомим є внесок М. Острогорського у вирішення теоретичних проблем елітизму, парламентської демократії, соціальної організації та управління, тобто тих проблем, які й сьогодні гостро актуальні.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Міхельс Р. Соціологія політичних партій в умовах демократії // Диалог – 1990 – № 3, 5, 7, 11, 16, 18. Цей дослідник, який вчився і працював у Німеччині, Франції, Італії, Швейцарії, був таким же суперечливим, як і його епоха, його теоретичні погляди еволюціонували від підтримки соціалістичних рухів до апології фашизму, від егалітаризму до елітизму. Його життя і теоретична діяльність можуть бути поділені на дві частини: перша (німецько-французький період) – співробітництво з соціал-демократичною партією Німеччини, захоплення синдикалізмом, співпраця в галузі політичної соціології з видатним політологом і соціологом М. Вебером; друга (італійсько-швейцарський період) – перехід з егалітаристських позицій на елітистські, розробка «соціології партійної справи», критика демократії і схвалення націоналізму й фашизму.
17. Міхельс Р. Соціологія політичних партій в умовах демократії // Диалог – 1990 – № 5.

18. Москалюк А. Б. Тенденція олігархізації як іманентна риса політичних партій: порівняльний аналіз концепцій М. Острогорського та Р. Міхельса // Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2011 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – Ч. X. – С. 159.
19. Міхельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог – 1990 – № 5.
20. Там само.
21. Там само.
22. Лінеманн Р. Релевантність організаційної структури стосовно участі // Тезінг Й., Гофмейстер В. Політичні партії в демократичному суспільстві. – К., 2001. – 126 с.
23. Там само.
24. Там само.
25. Хук С. Революция, реформа, социальная справедливость // Новое время. – 1992 – № 49. – 31-43.
26. Лук'янов Д. В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави. – Харків, 2007. – 260 с.
27. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избр. Произведения: пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 735 с.
28. Бурдьє П. Социология политики. (Пер. с фр., под ред. Н. А. Шматко) – М., 1993. – 435 с.
29. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избр. Произведения: пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 735 с.
30. Херманн М. Д. Стили лидерства в формировании внешней политики / М. Дж. Херманн // Политические исследования. - 1991. - № 4. с. 83-102.
31. Третяк А. С. Партійна відповідальність як механізм реалізації політичної реформи в сучасній Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006, Т. 2, с. 427-435.
32. Іпатов Е. Ф. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект / Е. Ф. Іпатов, В. В. Павловський // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. Праць. – К: ІВЦ “Політехніка”, 2010. - № 1(5). – С. 13-17.
33. Павко А. І. Внесок М. Дюверже у розвиток політичної науки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Випуск 102/-2011. – с. 41-45.
34. Дюверже М. Политические партии: пер. с фр. / Морис. Дюверже. – 3-е изд. – М.: Академ. проект, 2005. – 558 с.
35. Там само.

36. Обушний М.І., Примуш М. В., Шведа Ю.Р. Патологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. - К.: Арістей, 2006. - 432 с.
37. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз: монографія / Л. Гонюкова. – К.: НАДУ, 2009. – 392 с.
38. Блондель Ж. Партийные системы и примеры правительств в западных демократиях / Ж. Блондель // Теория партий и партийных систем: хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008. – с. 323-331.
39. Дюверже Морис. Политические партии / Л. А. Зимина (пер. с фр.). – М.: Академический Проект; Трикста, 2007. – 540 с.
40. Sartori G. The Theory of Democracy Revised. Chatham House Publishers Inc., Chatham House, N J., 1987. Part One The Contemporary Debate. XIV, 253 p.; Part Two. The Classical Issues. 542 p.
41. Mair P. Comparative Politics: An Overview / P. Mair // A New Handbook of Political Science // Ed. by Goodin, H.-D. Klingemann. – N.Y.: Oxford University Press, 1996. pp. 309–335.
42. Crotty W. J. Political parties and political behavior / W. J. Crotty, D. M. Freeman, D. S. Gatlin. – Boston, 1971. – 690 p.
43. Kirchheimer O. The Transformation of the Western European Party System / O. Kirchheimer // Political Parties and Political Development // Ed. by J. Lapolombara, M. Weiner. - Princeton; N. J. Princeton University Press, 1966. p. 190.
44. Lipset S. M. Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology / S. M. Lipset. - New Brunswick, 1985.
45. La Palombara J. Democracy Italian Style, London, 1987.
46. Janda K. Comparative political parties: research and theory // Political science: the state of the discipline ii / Finifter A.W. (ed.). Washington, Dc: Apsa, 1993.
47. Panebianco A. Political Parties: Organization and Power (Cambridge and N.Y.: Cambridge University Press) 1988. 318 pp.
48. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
49. Лоуэлл А. Правительство и политические партии в государствах Западной Европы / А. Лоуэлл // Теория партий и партийных систем: хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008. – с. 32-38.
50. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: монографія. – К.: МАУП, 2003, - с. 424.
51. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. К.: Либідь, 1995. – 296 с.
52. Литвин В. М. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Політол. читання. – 1992. № 1.

53. Меркотан К.П. Проблема багатопартійності в контексті концепцій демократичних трансформацій / К.П.Меркотан // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 1 – С. 39-46.
54. Мейтус В. В., Мейтус В. Ю. Политическая партия: стратегия и управление. – К.:Эльга, Ника-Центр, 2004. – 400 с.
55. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 2. – с. 143 -148.
56. Примуш М. В. Історія і теорія політичних партій. – Донецьк:КИТИС, 2000. – 258 с.
57. Пахарев А. Д. Багатопартійність-політичний розвиток // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – с. 143-166.
58. Рудич Ф. М. Політичні партії України: політологічний аспект // Вибори і референдум в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2001. – с. 52-61.
59. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем / Ю. Р. Шведа. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 526 с.
60. Якушик В. М. Государство переходного типа: (вопросы теории) – К.: Лыбидь, 1991. – 198 с.
61. Малярчук В. А. Міжнародна політика: простір партійного змагання і співробітництва. К., 2005. - 312 с.
62. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т.2.
63. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
64. Третяк А. С. Партійна відповідальність як механізм реалізації політичної реформи в сучасній Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006, Т. 2, с. 427-435.
65. Хімченко О., Шкуренко К. Демократичні стандарти у партійній розбудові незалежної України // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку. – К., 2006. – с. 226-237.
66. Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕНД імені І. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
67. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
68. Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕНД імені І. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.

69. Політика в особах. Політичне лідерство на пост соціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред.. Ф. М. Рудича. - К.: Парламентське видавництво, 2008.- 352 с.
70. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1990. – 239 с.
71. Цветков В. Демократія – Управління – Бюрократія в контексті модернізації українського суспільства / В. Цветков, В. Горбатенко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
72. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 2. – С. 143–148.
73. Сіренко В. Ф. Інтереси і влада. – К.: Оріони, 2006. – 536 с.
74. Цветков В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. Цветков. – Х.:Право, 1996. – 164 с.
75. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. К.: 2001. – 440 с.
76. Примуш М. В. Історія і теорія політичних партій. – Донецьк:КИТИС, 2000. – 258 с.; Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій / М. Примуш – Донецьк, 2001. – 338 с.;
77. Якименко Ю. В. Соціальна база провідних політичних сил України: динаміка змін (2001-2007 рр.) // Стратегічні пріоритети, - 2008. № 3. – с. 10-16.
78. Литвиненко О. Політичні партії за рік до виборів: майбутнє, що починається сьогодні // Національна безпека і оборона. – 2005. - № 3. – 2-12.
79. Тищенко Ю. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина: Укр. незалеж. Центр політ. дослідж. – К.: [Агентство “Україна”], 2010. – 148 с.
80. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 575 с.; Україна в 2005-2009 рр. Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: 2009. – 450 с.
81. Політична думка в Україні: стан і перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року), - Львів, ЦПД, 2008; Політичні партії України: представництво та участь. Всеукраїнська конференція (Київ, 10 грудня 2010 року) – Київ, УНЦПД, 2010; Політичні партії – провідний чинник розвитку політичної системи в Україні.

- Матеріали засідання “круглого столу” 28 січня 2004. – К.: ПЦ “Фоліант”, 2007, - 135 с.
82. Іпатов Е. Ф. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект / Е. Ф. Іпатов, В. В. Павловський // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. Праць. – К.: ІВЦ “Політехніка”, 2010. - № 1(5). – С. 13-17; Цікул І. Трансформація інституту партійного лідерства в сучасній Україні (тендерний підхід) / І. Цікул // Політична думка в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин. – Львів, ЦПД, 2008. – С. 204-210; Морарь М. В. Партійний лідер сучасної України: теоретико-методологічний аспект // Наукові записки ІПЕНД НАН України. – 2011/1(15). – с. 250-266; Партійний лідер у політичних процесах сучасної України // Політологічний вісник: Зб-к наук. Праць. - К.: “ІНТАС”, 2010. Вып. 49. – с. 300-313.
  83. Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. – К.: Издательский дом “Альтернативы”. – К. 1997. – 335 с.
  84. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 2. – с. 143 -148.
  85. Цвих В. Ф. Профспілки у громадському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: КПЦ “Київський університет”, 2002. – 376 с.
  86. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1990. – 239 с.
  87. М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕНД імені І. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
  88. Рудич Ф. М. Чи багато влади потрібно владі? Україна в контексті трансформації політичних систем у державах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи. – Київ: Наукова думка, 2010. – 304 с.
  89. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації // В. Кремень, В. Ткаченко. – К.: Видавн. Центр. “Друк”, 1998. – 448 с.
  90. Головатий М. Ф. Класи і партії / М. Ф. Головатий – К.: Видавничий дім “Персонал”, 2008. – 144 с.
  91. Головаха Є. Українське суспільство 1992-2008: соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К.: Ін-т. соціології НАН України, 2008. – 85 с.
  92. Тарасенко В. Інволюційна трансформація в Україні / В. Тарасенко // Віче. - 1998.- № 6. - С.111-125.

93. Алмонд Г., Пауэлл Р. Сравнительная политология. Поход с позиции концепции развития. – М.: Полис, 2001. – 345 с.
94. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 603 с.
95. Пшеворский А. Демократия и рынок: политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. В. А. Бажанов. – М.: РОССПЕН, 2000. – 319 с.
96. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 256 с.
97. Лінц Х. Президентська система і парламентаризм / Х. Лінц // Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 802-827.
98. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Pt. I-IV. - Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996.
99. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. 1996. № 5. - С. 5-15.
100. Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. - 126 с.
101. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; пер. с англ. под. ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
102. Бабенко С. С. Социокультурный потенциал трансформации общества / С. С. Бабенко // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу суспільства: збірник наукових праць. Харків, Вид-во Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2001. – с. 82-87.
103. Бабенко С. С. Трансформирующееся общество как тип общественного устройства Украины и России / С. С. Бабенко // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Харків. Изд-во ХГУ. – 1999. – с. 20-25.
104. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. – М., 1996. – 375 с.
105. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
106. Катаев Є. Л. Принципи концептуалізації поняття “трансформація суспільства” // Нова парадигма. – Вип. 29. – Запоріжжя, 2003. – с. 143-147.
107. Ткач О. І. Модернізація політичних систем країн Латинської Америки (політологічний аналіз): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 312 с.
108. Пугач В. Г. Еволюція уявлень про бюрократію: історико-політологічний аналіз / В. Г. Пугач // Трибуна. – 2004. N 9-10. – с. 28-31.

109. Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – с. 9-54 с.
110. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка., В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2004. – 740 с.
111. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 603 с.
112. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. К.: 2001. – 440 с.
113. Алмонд Г., Пауэлл Р. Сравнительная политология. Поход с позиции концепции развития. – М.: Полис, 2001. – 345 с.
114. Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
115. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенков (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
116. Політична система // Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. Політологія: Довідник. - К.: Довіра, 2004. - С. 486.
117. Грицианский П. С. Политическая наука во Франции. Критические очерки. – М., 1976. – 280 с.
118. Бурлацкий Ф. М. Политическая система общества: понятия и элементы // Политические системы современности: Очерки / Ф. Бурлацкий, Г. Манов и др. – М., 1978. – 310 с.
119. Політична система // Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. Політологія: Довідник. - К.: Довіра, 2004. - С. 486.
120. Дегтярев Л. А. Основы политической теории. – М.: Высш. шк., 1998. – 230 с.
121. Політична система суспільства // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. – К.: Генеза, 2004. – 730 с.
122. Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: Монографія. – К.: Логос, 2008. – 320 с.
123. Юрженко Л. В. Моделі політичних систем: Науково-методичний посібник. – К.: 2002. – 180 с.
124. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – 2-е вид., стереотип. – К.:Либідь, 2006. – 480 с.

125. Кремень В. Г. Політологія / В. Г. Кремень, В. П. Андрущенко, В. Г. Воронкова. – К.: Альтерпрес, 2002. – 612 с.
126. Там само.
127. Якушик В. М. Государство переходного типа: (вопросы теории) – К.: Лыбидь, 1991. – 198 с.
128. Рудич Ф. М. Передумови становлення політичного класу в сучасній Україні // Політичний клас сучасної України: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – с. 39-67.
129. Президент Європарламенту: В Україні вибіркове правосуддя // 3 лютого 2011. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/02/3/5877751/>.
130. Салмин А. М. Современная демократия: очерки становления. – 2-е изд. расш. и испр. – М., 1997. – 345 с.
131. Всесвітня енциклопедія. – К.: 2004. – 820 с.
132. Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К.: Концерт “Видавничий дім “Ін Юре”, 2003. – 496 с.
133. Нудненко Л. А. Теорія демократії. – М., 2001. – 308 с.
134. Сорос Дж. Тезиси о глобализации // Деловая неделя. – 2003.
135. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
136. Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // Полис. – 2001. – N 3. – с. 24-29.
137. Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
138. Алмонд Г., Пауэлл Р. Сравнительная политология. Поход с позиции концепции развития. – М.: Полис, 2001. – 345 с.
139. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 603 с.
140. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. К.: 2001. – 440 с.
141. Лазоренко О. В., Лазоренко О. О. Теорія політології. – К., 1996. – 134 с.
142. Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.

143. Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій // Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. - 126 с.
144. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. К.: Либідь, 1995. – 296 с.
145. Паламарчук В., Литвиненко О., Фесенко В. Політичні партії – провідний чинник розвитку політичної системи в Україні // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004. / За ред. А. С. Гальчинського. – 430 с.
146. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К: Логос, 1999. – 470 с.
147. Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. К., 2004. – 450 с.
148. Танчер В. Еліта: витоки, сутність, перспектива / За заг. ред. В. Кременя – К., 2011. – 560 с.
149. Політична історія України. ХХ ст.: В 6 т. / І.Ф. Курас (гол. ред.). – Т.6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / кер. О. Майборода. – К.: Генеза, 2003. – 694 с.
150. Пойченко А. Політичний процес в сучасній Україні. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 56 с.
151. Рудич Ф. М. Політичні партії України: політологічний аспект // Вибори і референдум в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2001. – с. 52-61.
152. Білоус А. О. Політичні об'єднання України. - К., 1993.
153. Здіорук С.І, Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин: Монографія. – К.: НІСД, 2001. – С. 66–67.
154. Томенко М.В. Партійна еліта України / М.Томенко, В.Олійник. – К.: Логос, 2000. – 204 с.
155. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем / Ю. Р. Шведа. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 526 с.
156. Обушний М.І., Примуш М. В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. - К.: Арістей, 2006. - 432 с.
157. М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
158. Вишняк О. І., Шевель І. П. Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990-1998). – К.: Стилос, 1998. – 150 с.
159. Красіна І. О. Парламентські вибори в Україні: правові та політичні проблеми / І. О. Красіна, Є. В. Перегуда. – К.:, 2003. – 368 с.

160. Фесенко В. Выборы-2006: практичне тестування пропорційної виборчої системи // Выборы та демократія. – 2006. – № 4. – с. 4-12.
161. Мазур О. Г. Выборча система: генеза і сучасний політичний процес. – К., 2004. – 190 с.
162. Старовойтенко Р. Імідж політичної партії як чинник електорального вибору // Нова політика. - 2001. - № 2.
163. Кочубей Л. «Політична еліта» і «політичний клас»: класичні та сучасні підходи до визначення понять // Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвипуск. – с. 149-153.
164. Іпатов Е.Ф. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект / Е. Ф. Іпатов, В.В. Павловський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут. Політологія. Соціологія. Право». / Зб. наук. праць. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 1 (5). – С. 13-17.
165. Морарь М. В. Партійний лідер у політичних процесах сучасної України // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2010. – Вып.: 49. – с. 300-313.
166. Тищенко Ю. А. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство “Україна”, 2010. – 147 с.
167. Політичні партії як суб’єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
168. Гузенкова Т. С. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998-2000) / Российский ин-т стратегических исследований / Е. М. Кожолин (ред.) – М., 2001. – 230 с.
169. Ranney A. The Concept of party / A.Ranney // Political Research and political Theory. – Cambridge, 1968. – P. 11.
170. Альтрихтер Г. Проблемы всемирной истории. Сборник статей в честь Александра Александровича Фурсенко / Г. Альтрихтер, Б. В. Ананьин, Е. В. Анисимов, Д. М. Бернс. – СПб: Дмитрий Буланин, 2000. – 480 с.
171. Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. - 126 с.
172. Lipset S. M. Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology / S. M. Lipset. - New Brunswick, 1985.
173. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; пер. с англ. под. ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
174. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 603 с.

175. Ranney A. The Concept of party / A.Ranney // Political Research and political Theory. – Cambridge, 1968. – P. 11.
176. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии : Учебное пособие для вузов / Д. В. Ольшанский // — Екатеринбург : Деловая книга, 2001 .— 496 с.
177. Там само.
178. Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій // Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. - 126 с.
179. Там само.
180. Головатий М. Ф. Політична психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2006, - 245 с.
181. Там само.
182. Дюверже М. Политические партии: пер. с фр. / Морис. Дюверже. – 3-е изд. – М.: Академ. проект, 2005. – 558 с.
183. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенков (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
184. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем / Ю. Р. Шведа. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 526 с.
185. Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. - 126 с.
186. Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. - К.: Арістей, 2006. - 432 с.
187. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
188. М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
189. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
190. М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
191. Часопис Парламент, 2010, N 2 – 90 с.
192. Паніна Н. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 250 с.
193. Ткач О. І. Модернізація політичних систем країн Латинської Америки (політологічний аналіз): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 312 с.
194. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ ст.: Політичний аспект. – К.: Либідь, 1995. – 398 с.

195. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
196. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
197. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. К.: 2001. – 440 с.
198. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
199. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры: Монография. – К.: Знание Украины, 2001. - 270 с.
200. Платон. Діалоги / Пер. з давньогрецької. – Харків: Фоліо, 2008. – 349 с.
201. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – М.: Правда, 1990. – Т.1. - 420 с.
202. Політика в особах. Політичне лідерство на пост соціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред.. Ф. М. Рудича. - К.: Парламентське видавництво, 2008.- 352 с.
203. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Пер. с ит. Г. Муравьевой, Р. Хлодовского. – СПб: Азбука-классика, 2007. – 388 с.
204. Карлейл Т. Французская революция. История. – М., Мысль, 1991. – 544 с.
205. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 302 с.
206. Современная западная социология. Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – 530 с.
207. Маркс К., Энгельс Ф. Полицейское уничтожение “Новой рейнской газеты” // Сочинения. М., 1955. – Т. 6. – 620 с.
208. Бурлацкий Ф. М., Галькин Р. Р., Красин Ю. А., Плетнев Э. П. Введение в марксистское обществознание. – М.: Политиздат, 1989. – 350 с.
209. Політика в особах. Політичне лідерство на пост соціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред.. Ф. М. Рудича. - К.: Парламентське видавництво, 2008.- 352 с.
210. Якубовський О. П., Приходченко Л. Л. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. – Одеса: ОФІАДУ, Оптімум. 2001. – 240 с.
211. Бирюков Н. И. Политическое лидерство: определения и классификация // Концептуализация политики, выпуск XXI. – М., 2001. – 120 с.
212. Пахарев А. Д. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: Автореф. дис...д-ра політ. наук. - К., 2003. – 32 с.
213. Слід зазначити, що ці теорії лідерства мають певні недоліки. Теорія рис, як справедливо відзначає В. Бебик, не враховує, що різні епохи, суспільно-політичні сили потребують лідерів не лише із загальними, а й із специфічними рисами. До того ж участь у політичній діяльності сприяє формуванню нових рис. необхідних для реалізації лідерських функцій. (Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія] – К:

МАУП, 2003, - с. 274). Саме тому, на наш погляд, серед дослідників цієї теорії немає єдиної думки щодо якісних рис лідерів.

Вчені робили численні спроби виділення цих якостей. Американський психолог К. Берд склав список з 79 рис, що згадуються як “лідерські”, але жодна з рис не займала сталого місця. Ф. Стогділл проаналізував дані 124 досліджень рис лідерів і дійшов до висновку, що дані в одному дослідженні суперечили даним іншого. Строкатість думок пояснювали суб’єктивізмом цих теорій, вони, на думку фахівців, в більшій мірі відбивали риси самих дослідників, ніж риси лідера. (Политический процесс: Основные аспекты и способы анализа. М.:Издательство “Весь мир”, 2001. – с. 193-194).

Ми вважаємо, що слід погодитися з точкою зору ряду українських політологів, що політичний лідер повинен мати такі властивості і якості, які потребує від нього соціальне середовище, ситуація та його електорат (Політика в особах. Політичне лідерство на пост соціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред.. Ф. М. Рудича. - К., 2008.- с. 10-13).

Ситуаційна теорія не враховує того, що не лише ситуація породжує лідера, а й лідер, у свою чергу, спричиняє виникнення нової політичної ситуації. Як пише Ю. Дженнінгс: “Великі події – завжди весілля між людиною і часом. Великий лідер “відчуває ситуацію і знає...коли він може її використати...обернути у свій актив” (Ашин Г. К. Критика современных буржуазных концепций лидерства. М.:Мысль, 1978, - с. 43).

Теорія визначальної ролі команди, яка вважає, що лідером керують його прихильники (за Е. Фроммом, такий лідер є “флюгером”), перебільшує вплив умов на політичну поведінку лідера. (Белик В. М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія] – К.: МАУП, 2003, - с. 274).

214. Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть. – К: Издательский дом “Альтернативы”. – К. 1997. – 335 с.
215. Рудич Ф. М. Чи багато влади потрібно владі? Україна в контексті трансформації політичних систем у державах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи. – Київ: Наукова думка, 2010. – 304 с.
216. Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. – К.: Знания Украины, 2006. – 296 с.
217. Выдрин Д. И. Политика: история технология, экзистениця. – К.: Лыбидь, 2001. – 432 с.
218. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 2. – с. 143 -148.
219. Цвих В. Ф. Профспілки у громадському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: КПЦ “Київський університет”, 2002. – 376 с.

220. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры: Монографія. – К., Знання України, 2001. – 270 с.
221. Выдрин Д. И. Очерки практической политологии. – К.:Филос. и социол. Мысль, 1991. – 128 с.
222. Рудич Ф. М. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 380 с.
223. Литвин В. М. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 412 с.
224. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів, 1996. – 380 с.
225. Там само.
226. Семків О. І. Політична еліта, лидерство і демократія // Політологія: - Львів, 1994. – с. 168-190.
227. Там само.
228. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). – К., 2002. – 540 с.
229. Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: монографія. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 256 с.
230. Гелів С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навч. посіб. – 7-ме вид., перероб. і доп. – К.:Знання, 2008. – 415 с.
231. Пахарев А. Д. Теоретичні основи політичного лидерства в сучасній політичній науці // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск, 2006. – с. 23-34.
232. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденційності розвитку. / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
233. Рудич Ф. М. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу // Політичний менеджмент. № 2(47), 2011. – с. 13-43.
234. Політологія / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хильки та ін.: За ред. Ф. М. Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2004. - 776 с.
235. Головатий М. Ф. Класи і партії / М. Ф. Головатий – К.: Видавничий дім “Персонал”, 2008. – 144 с. Політолог П. Шляхтун вважає, що така конкретність породжує низку питань. Скажімо, чи є лідером глава держави, який не очолює політичну партію? Якщо обраний на загальних виборах президент держави, безперечно, виступає загальнонаціональним політичним лідером. Вчений, справедливо відзначає, що немає жодних підстав вважати політичними лідерами лише керівників політичних партій, тому, що політичне лидерство виходить за межі політичних партій (Див.: Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки)): Підручник. – К., 2002. – с. 453-454).

236. Мейтус В. В., Мейтус В. Ю. Политическая партия: стратегия и управление. – К.:Эльга, Ника-Центр, 2004. – 400 с.
237. Іпатов Е. Ф. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект / Е. Ф. Іпатов, В. В. Павловський // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. Праць. – К: ІВЦ “Політехніка”, 2010. - № 1(5). – С. 13-17.
238. Пахарев А. Д. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск, 2006. – с. 23-34.
239. Таккер Р. Политическая культура и лидерство Советской России. От Ленин до Горбачева / Роберт Таккер // США: экономика, политика, идеология. – 1900. - NN 1-6. - /N 1. – с. 76-85, N 2. - с. 87-96.
240. Огарев А. В., Понеделков А. В. Лидер. Элита. Регион. – Ростов н/Д: Изд-во СКНЦВ, 1995. – 250 с.
241. Політика в особах. Політичне лідерство на пост соціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред.. Ф. М. Рудича. - К.: Парламентське видавництво, 2008.- 352 с.
242. Колташов Василий Георгиевич Политическое лідерство // http://lit.lib.ru/k/koltashow_w_g/text_0020-1.shtml
243. Мілль Дж. Стюарт. Представницьке правління. – К.: Основи, 2004. – 420 с.
244. Байме фон К. Партии // Политология вчера и сегодня. – Вып. 4. М., 1993. – с. 50-84.
245. Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент: монографія / В. М. Бебик. – К.: МАУП, 1996. – 144 с.
246. Гонюкова Л. В. Суспільно-політичні об’єднання: теорія і практика / Л. В. Гонюкова., Б. М. Максимець. – К.: Генеза, 2009. – 240 с.
247. Дюверже М. Политические партии. – М.: Из-во “Академический проект”, 2002. – 420 с.
248. Категории политической науки. / Под. ред.. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО (Университет); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 302.
249. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. К. : 2006, - Т. 2. – С. 143.
250. Цікул І.В. Трансформація інституту партійного лідерства в сучасній Україні (гендерний підхід) / І.В.Цікул // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів, ЦПД, 2008. – С. 204-210.

251. Мейтус В.Ю. Политическая партия: стратегия и управление / В.Ю.Мейтус, В.В.Мейтус. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 404 с.
252. Лысюк А.И. Социокультурная детерминация политического лидерства: содержание, способы, эволюция / А.И.Лысюк. – Черновцы: Букрек, 2008. – 383с.
253. Корнієнко В.О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізм реалізації в сучасній Україні / В.О.Корнієнко, І.Д.Похило. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 140 с.
254. Микитенко С. Енігма лідера, або Що може обіцяти політична кар'єра порядній людині, окрім втрати порядності. – К, Видавництво “Молодь”, 2001. – 416 с.
255. Обушний М.І. Примуш М.В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. - К.: Арістей, 2006. - 432 с.
256. Павленко І.А. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України / І.А.Павленко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №1(6), – С. 13-19.
257. Волинський А.В. Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів / А.В.Волинський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 71-81.
258. Павленко І.А. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України / І.А.Павленко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №1(6), – С. 13-19.
259. Томенко М.В. Партійна еліта України / М.Томенко, В.Олійник. – К.: Логос, 2000. – 204 с.
260. Зульцбах Вальтер. Основы образования политических партий / И.Гилярова (пер. с нем.), А.Исаев (предисл.). – М.: Европа, 2006. – 304 с.
261. Політологічний словник / Ю.С.Шемшученко (відп.ред.), В.П.Горбатенко (упоряд.). – К.: Знання, 2005. – 735 с.
262. Корнієнко В.О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні / В.О.Корнієнко, В.В.Добіжа. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 160 с.
263. Волкова Н.П. Педагогіка / Н.П.Волкова. – К.: Академвидав, 2009. – 616 с.

РОЗДІЛ II

ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Особливості формування партійного лідерства в умовах політичної структуризації суспільства.

Формування партійного лідерства в Україні є складовою багатоаспектного політичного процесу, невід’ємним чинником реалізації політичної влади, а також важливим фактором становлення й розвитку політичної свідомості суспільства. Будучи невід’ємною частиною складного та подекуди проблемного розвитку політичних еліт України, партійне лідерство пройшло тривалий шлях: від становлення демократичних партій наприкінці 1980-х – початку 1990-х років до кристалізації декількох найбільших вітчизняних партійних сил на сучасному етапі.

Досвід України зі становлення партійних лідерів є особливим на пострадянському просторі. Вказана особливість, на нашу думку, визначена такими факторами:

- цивілізованим характером змін політичних та партійних еліт, що загалом є виключенням для країн із перехідною економікою і складним тоталітарним минулим. Саме в Україні виявилися можливими події «Помаранчевої революції» (листопад 2004 – січень 2005 рр.), які незважаючи на всю неоднозначність історичних наслідків останньої, стали проявом мирного способу передачі владних повноважень від однієї конкуруючої політичної сили до іншої, після якої переможна сторона не стала вдаватися до переслідувань і утисків переможеної;
- відсутністю у нашої країни довготривалих традицій партійного будівництва, включно з формуванням партійних лідерів, саме за умов державного суверенітету. Можна вважати, що вказані традиції були започатковані у період національного відродження перших десятиліть ХХ

ст. (українські партії лівоцентристського та правоцентристського спрямування 1900-1910-х років), однак вони не знайшли активного розвитку в короткостроковий період української незалежності 1918-1919 рр. Відлік повноцінного формування вітчизняних партій розпочався лише з 1991 року;

- демократичністю та ліберальністю умов для партійного будівництва й висунення лідерів, що загалом є нетиповим для більшості колишніх республік Радянського Союзу (окрім прибалтійських держав, а також сучасної Грузії та, можливо, Молдови останніх років), де все ще розповсюджені авторитарні тенденції – виключні умови функціонування для домінуючих («правлячих») партій, придушення активності опозиційних партійних сил, обмеження їх доступу до масових комунікацій тощо.

Останній фактор можна висловити більш стисло: наявність у сучасній Україні досить міцних традицій політичної структуризації суспільства, що зокрема виявляється у політичній конкуренції.

Політичну структуризацію можна визначити як перебіг історично тривалого структурного виокремлення основних учасників політичного процесу в суспільстві. Тенденції структуривання політичної сфери в Україні наразі безпосередньо залежать від умов, в яких відбувається становлення громадянського суспільства. На сучасному етапі, як стверджує вітчизняний дослідник політичного структуривання О. О. Полішкарова, в Україні у зв'язку із домінуванням стосунків клієнтелістського типу переважає прихована форма структуривання, тобто різні латентні утворення – групи тиску, клани, олігархічні угруповання, які культивують в суспільстві тіньові способи інтеракції, стосунки підлеглості й субординації [1, с. 563-564].

В Україні склалася, типова для суспільств перехідного періоду, корпоративно-кланова модель адміністрування, частиною якої є партійні структури, їх лідери та функціонери. Відомо, що власники корпорацій та інших бізнес-компаній формують свій «тіньовий» склад в партійних структурах та організаціях і з часом утворюють потужні лобістські угруповання в різних

гілках влади. Такі групи створюють чітку систему кланових зв'язків, відносин, які базуються на засадах закритості, корпоративної орієнтації та підтримки своїх «патронів» та партійних функціонерів.

Тим часом в партійних структурах України поступово виникають альтернативні групи, які намагаються протистояти олігархічним клановим утворенням, проголошують позицію опозиційності до них та критичне ставлення до владних структур, їх партійних представників. Такі групи та їх лідери пробують здійснювати інші напрямки політичного розвитку, які зорієнтовані на європейський партійний досвід та цінності: партійну ідеологію, організацію професіоналів-партійців, авторитетних лідерів.

Зміна способу структуризації з прихованої форми на відкриту може дати позитивний імпульс розвитку українського суспільства у напрямку до демократії. За цих умов учасники політичного процесу, у тому числі партійні лідери, мають постійно пропонувати суспільству позитивну програму дій та доводити її до логічного кінця.

Процес становлення партійних лідерів, на наш погляд, доцільно досліджувати у контексті формування багатопартійності в Україні, а також еволюції політичного впливу на широкі трудящі маси. Такий підхід, тим більше, має сенс через те, що всі політичні партії сучасної України, які зареєстровані Мін'юстом, фактично є партіями парламентського типу, незалежно від їх ідеологічних гасел та побажань.

Відомо, що партійна система України перебуває у стані становлення. Як зазначає Е. Пуфлер, «політичним партіям України ще треба звести свою легітимність, одержати підтримку виборців. Зараз же, по суті, неможливо визначити, кого саме, які сили, групи, категорії населення ці партії представляють. Для них характерні малочисельність, слабкість організаційної структури, невизначеність і аморфність соціальної бази, відсутність чітко сформульованих позитивних програм та ідейно-політичних платформ. За усіма цими показниками майже всі вони є лише протопартіями, а не партіями у справжньому розумінні цього поняття» [2, с. 11].

Формування багатопартійності пов'язане з комплексом політичних, соціально-економічних та ідеологічних причин. Принциповим є сам процес демократизації, становлення громадянського суспільства, важливим інститутом якого є партії.

Однак українські партії, як це відзначає М. Примуш, не є організаціями, які виростили з надр громадянського суспільства. Вони тяжіють до адміністративно-господарських груп, які тиснуть на виконавчу владу, але не через парламент. У даний період низка партій функціонують як певні бізнес-проекти у вигляді об'єднань груп, створених із залученням бюрократичного апарату для розв'язання своїх проблем, лобіювання власних інтересів, а не для розробки і впровадження стратегічних концепцій розвитку українського суспільства [3, с. 285].

Партії набувають навичок функціонування як у структурах громадянського суспільства, так і в органах державної влади. Крім того, формування партійної системи відбувається паралельно зі становленням державності. У зв'язку з цим питання про форми державного устрою і правління, зовнішньо-економічні та політичні зв'язки, шляхи і напрямки реформування політичної системи та економіки є найбільш дискусійними.

У партій та їх лідерів відсутні чіткі уявлення щодо оптимального для даних умов політичного курсу та шляхів його реалізації через державно-владну діяльність.

Створення політичних партій в Україні відбувалося двома шляхами. Перший – (період 1988-1991 рр.), коли партійні угруповання зародились у результаті ініціативи групи осіб і спочатку функціонували як неформальні об'єднання (народний фронт, рух і т. д.), а потім еволюціонували до утвердження як самостійних політичних партій. Ці партії відрізнялися слабкою організаційною стійкістю, значним рівнем персоніфікації партійного курсу з іміджем лідера, високим ступенем впливу міжособових відносин на організаційну єдність партії (НРУ, УРП, ПДВУ).

Це був початковий етап становлення партій. Головною метою їх діяльності в даний період було об'єднання громадян на основі певних ідей і цінностей, реалізація політичних прав і свобод, здобуття державного суверенітету.

У цей час ще не йшла мова про реальну боротьбу партій за доступ до влади і управління державою, бо самі партії були ще надто слабкими, не була сформована структура органів державної влади, в рамках якої партії могли б реалізувати свою державно-владну суб'єктність, та і суспільна свідомість ще не була готовою до сприйняття партійного плюралізму у сфері реалізації державної влади [4, с. 110].

Пізніше, в рамках цього відбувається створення партій на базі блоку виборців з опорою на існуючі передвиборні структури в регіонах (МБР як передвиборчий блок Кучми-Гриньова).

У цей період вже відбувається зміна акцентів у діяльності партій, які ставлять за мету не тільки об'єднання громадян та вираження певних поглядів і інтересів, а передусім, участь у розподілі влади, орієнтуються на функціонування в рамках парламенту.

Згодом ця форма утворення політичних партій стала витіснитись іншою – попереднім конструюванням політичної організації, тобто активному існуванню організації передував тривалий період партійного будівництва з використанням уже накопичених на позапартійній основі ресурсів, таких як політичний потенціал і організаційні можливості засновників партії, а питання розподілу повноважень вирішувалось за попередньою домовленістю між потенційними лідерами.

Створення партій таким чином фактично означало формалізацію вже встановлених відносин між представниками певного сегменту політичної еліти (СДПУ(о)). У рамках цього шляху виділяються і партії, створені шляхом розколу раніше існуючих.

Створені таким шляхом партії ще з моменту виникнення втілювали низку рис західних партій постмодерністського періоду, а саме зорієнтованість виключно на діяльність у представницьких органах та участь у розподілі посад у структурах виконавчої влади, намагання об'єднувати представників політич-

ної і фінансової еліти, створювати мережу власних і встановлювати контроль над існуючими впливовими ЗМІ.

Однак партії такого типу, на думку О. Дергачова, «не стільки репрезентують окремі суспільні прошарки, скільки є формою організації публічного функціонування і легітимації окремих груп політичної, бюрократичної та бізнесової еліт. Партії розглядаються владою і великими власниками як формальний, недосконалий і незручний компонент сучасного політичного устрою, який однак не можна відкинути і доводиться пристосовувати до своїх потреб. При цьому і самі партії в модифікованому владою і великим олігархічним капіталом вигляді виявилися цілком придатними для обслуговування вузькогрупових і приватних інтересів. Щонайменше вони розглядаються як раціональний механізм входження у парламент і, у формі фракції, – ведення лобістської діяльності.

Прагнучи легітимації своїх капіталів, стабілізації позицій у владі і набуття респектабельності, кланово-олігархічні угруповання першими звернулися до партійного будівництва. Під їхнім впливом відбуваються внутрішня еволюція багатьох партій, девальвація ідеологічних цінностей і на перший план висувуються фінансові, інформаційні та адміністративні ресурси. Реальний вплив партій в Україні може визначатися не тільки і не стільки електоральною підтримкою, скільки неофіційною наближеністю до влади, а конкретно – до Президента.

Партії, що не здобули заступництва влади і при цьому претендують на яку-небудь помітну політичну роль, стають об'єктами тиску і змушені захищатися від її переслідувань» [5, с. 8-10].

Отже, у розглянутих способах формування політичних партій чітко прослідковується їх орієнтація на здійснення державної влади, що розглядається ними як найважливіша мета їх діяльності.

Із 1990 р. українські політичні партії пройшли низку етапів у своєму становленні та розвитку. Кожен із цих етапів характеризувався певною специфікою у ставленні партій до своєї діяльності в органах державної влади.

Значною мірою ці етапи співпадають із відповідними періодами функціонування парламенту.

Це не випадково, оскільки впродовж кожного періоду закладались певні передумови для участі партій у державно-управлінській діяльності, відбувалися зміни в парламентській діяльності партій, поступово зміщувались акценти в бік посилення впливу на структури виконавчої влади, змінювались орієнтації партій стосовно їхньої участі у здійсненні державної влади, відбувалися процеси розмежування і зближення окремих партій на основі розуміння ними пріоритетних напрямків державної політики та способів здійснення управління державою. Саме тому за критерій періодизації взято основні політичні кампанії, що відбувались в Україні, та їх вплив на розвиток партійної системи [6, с.113].

В цьому плані слід звернути увагу на те, що серед дослідників сьогодні відсутня єдність щодо періодизації процесу виникнення та розбудови багатопартійності в Україні. Практично кожен із дослідників, який займається дослідженням цього феномену, представляє свій погляд на етапи її формування.

Одні вважають, що появі партій передувало створення політичних клубів, товариств, які згодом перетворюються на більш численні та зорганізовані утворення – рухи, фронти. На базі ж останніх пізніше й формуються власне політичні партії.

Згідно з іншим підходом, політичні партії трактуються як самодостатні утворення. Початок «партійної ери» вони пов'язують з організаційним утворенням Народного Руху України (вересень 1989 р.). Треті взагалі заперечують існування політичних партій в їх класичному розумінні в Україні або зараховують до їх числа більшість існуючих політичних об'єднань.

З урахуванням цього, на наш погляд, більш доцільно виділити наступні етапи формування політичних партій і, звісно, партійного лідерства в Україні.

I етап (з кінця 80-х років до середини 1992 р.) – період, який можна назвати «протопартії», тобто утворення рухів, фронтів.

II етап (1992-2001 рр.) еволюція «протопартії» та формування власне політичних партій. Створення і функціонування партій здійснювалося відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р.

Таким чином, формування багатопартійності в Україні стає на певну юридичну основу.

III етап (2001 р. – понині) – створення та діяльність партій в Україні регулюється Законом «Про політичні партії» від квітня 2001 р. Законом визначено, що політичні партії є рівними перед законом.

Становлення багатопартійної системи України, як і в інших республіках СРСР, розпочалося в останні роки перебудови. В той час виникали перші громадянські групи та партії, які тією чи іншою мірою протиставляли себе монопольній перед тим КПРС. Тобто, перший період української багатопартійності, який можна назвати «протопартії», хронологічно охоплює період з кінця 80-х років до середини 1992 р. – після скасування 6-ї статті Конституції СРСР про політичну монополію КПРС. В цьому контексті, слід відмітити, що специфікою цього етапу було те, що функції політичних партій протягом певного періоду виконували організації, які не визнавали себе політичними партіями. Також, це був період жорстокого протистояння легальних демократичних організацій України з КПУ, формування перших національних рухів і політичних партій.

Головним фактором впливу на процес формування партій у цей період стає ідеологічний. Розпочинається соціально-економічна диференціація суспільства, а політична структуризація стає адекватною реакцією.

Проте новостворені партії були ще організаційно слабкими, внутрішньо не готовими до здійснення управління державою. В якості головної мети їх діяльності визначалося збільшення впливу в суспільстві на хвилі критики і «розвінчування» злочинів епохи соціалізму.

Ставлення суспільства до партій було досить неоднозначним: з одного боку, підтримувалась ідея становлення багатопартійності, іноді ступінь підтримки межував із ейфорією та оцінкою багатопартійності як панацеї, а з іншого – відсутність сформованих уявлень про діяльність партій у державно-владних інституціях в умовах демократичного режиму, що стримувало від визнання партій як повноправних суб'єктів державної влади. У даний період

була фактично відсутня правова база участі партій у виборчому процесі [7, с. 118].

Протягом 1990-х років їхня діяльність регламентувалася Законом України «Про об'єднання громадян». Цим Законом партії визначались як об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які ставлять головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування та представництва в їх складі. Відтак на законодавчому рівні було зроблено один з перших кроків на шляху до перетворення багатопартійності, яка існувала на той час, на багатопартійну політичну систему.

Згідно із статтею 20 Закону партії отримали право доступу під час виборчої кампанії до державних засобів масової інформації. Однією з особливостей цього Закону було чітке відокремлення партій від громадських організацій, а отже, закріплення ролі партій як суб'єктів політичної діяльності. Цим стимулювався розвиток партій як політичного інституту. Проте положення Закону адекватно відображали тогочасні суспільні реалії, зокрема відсутність належного досвіду державного і партійного будівництва, труднощі реформування політичної сфери суспільства. Тому з часом потреби практичної регламентації партійної діяльності, стосунків між партіями та державними інститутами дедалі випереджали положення Закону 1992 р. Зокрема, він не розв'язував проблеми визначення механізмів участі партій у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, фінансування діяльності партій тощо.

Після серпневих подій 1991 року й заборони Компартії процес формування і становлення багатопартійності в Україні набирає не тільки широкого розмаху, а й стає на певну юридичну основу. Правовий статус політичних партій закріплюється реєстрацією в Міністерстві юстиції, триває діяльна підготовка до прийняття закону про політичні партії, що надає змогу швидше сформувати справді демократичну і дієздатну партійну систему як важливий елемент політичної системи держави.

Розвиток партійної системи України, а також виборчого законодавства зумовили постійне зростання ролі партійних лідерів у суспільстві. Наприклад, про це свідчать перші президентські вибори. У 1991 р. з 7 кандидатів, зареєстрованих для участі в президентських виборах, 5 презентували нові політичні партії. «Партійна опозиція» отримувала разом 34.24 % голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Лідер Народного Руху України (НРУ) В. Чорновіл посів друге місце у виборчих перегонах – отримав 23.3 % голосів [8, с. 217].

Щоправда результати виборів були парадоксальними, оскільки на фоні негативного ставлення до монополії КПРС – КПУ Президентом було обрано колишнього компартійного функціонера, що унеможлиблювало зміну еліт, оскільки, незважаючи на кризу комуністичної ідеї, реальна влада і важелі управління державою продовжували залишатись у руках комуністичної еліти. Нові політичні еліти, які могли б протистояти їй, ще не сформувались, а самі виборці із страхом ставились до кандидатів, що представляли нові партії.

II етап (1992-2001 рр.) – період формування власне політичних партій та основних ідеологічних напрямків у партійній системі, політичних партій різної ідейної спрямованості, розробки позитивних партійних програм, спрямованих на пошуки оптимальних засобів розбудови незалежної української держави, усвідомлення партіями їх ролі в державно-владній діяльності та прагнення до реалізації, ще незначного на той час, державно-владного потенціалу.

Послаблюється вплив на формування партій ідеологічного чинника, з'являється адміністративний фактор, породжений загостренням боротьби за владу. Відчутним стає запит на формування «партій влади». Державно-управлінська еліта намагається легітимізувати владу за допомогою партійних механізмів [9, с. 89].

Для даного етапу характерна відсутність сформованих об'єктивних передумов для участі партій у здійсненні державної влади, оскільки партії ще не були повноправними суб'єктами виборчого процесу, а парламент, обраний за мажоритарною системою, був абсолютно неструктурованим, партії фактично не здійснювали впливу на функціонування уряду.

Проте вони вже виявляли внутрішню готовність до участі в розробці державної політики та здійснення впливу на управління державою, проявлялась тенденція до консолідації партій у рамках парламенту, а також пошуків свого місця та ролі в політичній системі суспільства, засобів ефективного впливу на процес прийняття владних рішень. Відбувається зміцнення сформованих корпоративних груп державно-політичної, фінансово-бізнесової та партійно-політичної еліт, що дає поштовх для виникнення партій, які покликані легалізувати інтереси вказаних груп і реалізувати їх у владних інституціях [10, с. 80].

Важливою подією, що визначила подальший розвиток партій та перебіг електорального процесу, стало вдосконалення виборчого законодавства.

Політичне протистояння владних інституцій призвело до укладення конституційного договору і досягнення домовленості стосовно проведення парламентських виборів 1998 р. за змішаною системою [11, с. 10].

Це дало імпульс до стрімкого зростання кількості партій та активізації їх боротьби за виборця. Проявляється прагнення партій до здійснення впливу на діяльність уряду, хоча вони ще відкрито не заявляють про наміри бути учасниками розподілу посад в уряді.

III етап (кінець 2001 і понині) – даному періоду в діяльності політичних партій притаманні такі риси: подвоєння кількості партій, на кінець 2001 р. їх налічувалось біля 130; зростання кількості партій, створених шляхом адміністративного втручання з метою захисту інтересів правлячої еліти та активізації зусиль, спрямованих на «клонування» нових партій для відтягування голосів від впливових опозиційних партій; фактичний розподіл політичних партій на суто парламентські та позапарламентські, послаблення впливу останніх; потяг до внутрішньої консолідації; загострення міжпартійної боротьби за розподіл повноважень як у парламентських, так і в урядових структурах; посилення впливу суб'єктивних чинників, передусім особистих амбіцій лідерів, на ідейну цілісність та організаційну єдність політичних партій; формування партійних союзів і коаліцій, широких позапартійних громадських об'єднань, що орієнтовані виключно на участь у виборах; відсутність суттєвого

впливу партій на обрання глави держави при активізації зусиль партій, спрямованих на досягнення президенства; поступове розмежування партій по лінії «влада – опозиція»; вкрай низький рівень довіри суспільства до всіх владно-управлінських інституцій, негативна оцінка діяльності партій в органах державної влади [12, с. 210].

Важливим чинником впливу на подальше функціонування партій став черговий перегляд виборчого законодавства та внесення істотних змін до нього. Найбільш гостроконфліктним стало обговорення питання про заміну змішаної виборчої системи пропорційною. У пропонованих парламентськими партіями моделях явно простежувалось прагнення до забезпечення собі вигідних умов для проходження у владні інституції, обмеження конкуренції, збереження політичної безвідповідальності [13, с. 190].

Характерними рисами цього періоду розвитку партій стало також їх чітке розмежування за ознаками ставлення партій до діючої влади та лояльності останньої до партій; виділення двох груп партій і блоків: перші прагнули забезпечити проходження в парламент та отримання урядових посад шляхом зближення із Президентом та структурами виконавчої влади, надання їм підтримки в обмін на можливість використання адмінресурсу, тобто орієнтувались на підтримку влади; другі – діяли в умовах жорсткого протистояння з боку влади та орієнтувались виключно на підтримку виборців.

Очевидним стало тісне зближення Президента і пропрезидентських партій при офіційній безпартійності глави держави; стрімке зростання зацікавленості партій у формуванні уряду. Створено низку партій і блоків із широким представництвом від органів влади. Зростаюча недовіра суспільства до діючої влади і політичних сил, які її підтримують, проявилася в підтримці опозиційних партій на виборах 2002 р., а в ході президентської кампанії 2004 р. відбулось остаточне розмежування партій на основі підтримки чи опозиції до діючої влади, створились передумови для партійної біполярності [14, с. 95].

Отже, з часу здобуття державної незалежності партійна система України пройшла шлях від монопартійної до формування певної багатопартійності.

Поступово зростала і кількість офіційно зареєстрованих в країні партій: з одного десятка на початку 1990-х років до майже 200 станом на 2012 р.

На кожному з етапів партійного розвитку закладались політичні та правові передумови становлення політичних партій як суб'єктів влади і партійної системи. Перше десятиліття незалежності було періодом квазіпартійності, коли партії мали певну нішу на політичному ринку, формально були представлені в системі державної влади, але не мали помітного впливу на її функціонування [15, с. 110].

Парламентська виборча кампанія 2002 р. поклала початок відходу від квазіпартійності, а дві наступні парламентські кампанії 2006 та 2007 рр., політичні події та вищезгадані законодавчі зміни визначили тенденції подальшого становлення партійної системи як біполярної.

У науковій літературі не бракує спроб класифікації українських політичних партій. Так, класичним є ідеологічний спектр, що розділяє партії на ліві та праві (взагалі розподіл на «лівих» та «правих» започатковано в парламенті Великобританії за місцем розташування парламентських фракцій по відношенню до спікера) [16, с. 80].

У найбільш узагальненому вигляді ліві опікуються інтересами більш слабких громадян, не здатних до самозабезпечення, і тому потребуючих турботи держави; а праві відстоюють права сильних, пасіонарних особистостей, лідерів, здатних до самостійного примноження суспільних благ. Тому ліві завжди виступають за сильну соціальну політику і високі податки, а праві – за згортання соціальних програм та зниження тиску на бізнес.

У цій системі з часом виокремилася ціла група партій лівоцентристського, центристського та правоцентристського спрямування, які намагаються гармонізувати рівень державної опіки та державного втручання в економічне та суспільно-політичне життя. У більш широкому плані політологи розрізняють лівий та правий політичний курс, ліву та праву економічну політику [17, с. 130].

Сьогодні українські політичні партії мають певний суб'єктний статус у системі державної влади. Проте значна їх частина є не стільки інститутами, які

представляють інтереси суспільства в органах влади, скільки формою легітимації окремих груп політичної, бюрократичної та бізнесової еліт, надання їм видимості публічного функціонування та легальним механізмом входження у парламент для ведення лобістської діяльності.

Причини цього вбачаються у відсутності демократичних перетворень, які б вивели політичні партії, що представляють громадянське суспільство, на перші ролі в системі державної влади. Деформованість партійної системи породжена аморфністю соціального середовища, відсутністю умов для становлення характерного для країн стабільної демократії партійно-політичного спектра, процесом олігархізації державної влади і управління [18, с. 80].

Серед названих факторів найбільш негативну роль відіграє останній. У результаті відсутності принципового оновлення правлячої еліти ключові позиції в державно-владних структурах тривалий час перебували в руках представників милулої партноменклатури, яка не могла створити демократичну модель реалізації державної влади.

Потім вони перейшли до рук олігархічних угруповань, які сконцентрували не тільки фінансові ресурси, а й політичний вплив та важелі управління державою, сконструювали специфічний владний механізм, в якому перевага віддавалась не партіям як публічним суб'єктам політичної і державно-владної діяльності, що в умовах чіткого розподілу влади несуть відповідальність за її наслідки, а партіям як угрупованням, основаним на тіньових зв'язках [19, с. 89].

Вони намагаються демонструвати прихильність до демократичних механізмів здійснення влади і в той же час підпорядковувати розвиток держави власним інтересам, а взаємовідносини між ними коливаються від конкуренції до взаємодії і укладання непублічних угод, залежно від ситуації. Внаслідок цього в Україні сформувалась нехарактерна для демократичних країн державно-владна модель, за якої партійні об'єднання намагаються оформитися в якості влади ще до виборів.

Отже, можна констатувати, що сьогодні політичні партії України є суб'єктами державної влади, оскільки вони представлені в системі влади, мають пев-

ний вплив на законодавчий процес та адміністративно-управлінську діяльність у державі. Однак рівень реалізації їх суб'єктного статусу є середнім [20, с. 30].

Створення суттєвих передумов для підвищення цього рівня потребує вдосконалення конституційної реформи та пропорційної виборчої системи, що має забезпечити, за умови суттєвого доопрацювання, узгоджену діяльність і солідарну відповідальність законодавчої та виконавчої влад, чітку партійну структуру і організацію парламенту.

Період становлення українських політичних партій та партійної системи є нетривалим за історичними мірками. Однак ще на етапі свого становлення українські партії, з одного боку, вже втілюють низку рис постмодерністських політичних партій, що функціонують у західних країнах, а з іншого – створюють власні моделі і відпрацьовують нові методи діяльності в державно-владних інституціях, що є підґрунтям для науково-теоретичних досліджень українських фахівців.

Так, О. Радченко, спираючись на особливості виникнення та формування політичних партій в Україні (що суттєво впливає на особливості поведінки партій у політичному середовищі) пропонує вирізнити класичну, персоналізовану, харизматичну, галузеву, олігархічну або кланову, корпоративну та технологічну моделі політичних партій [21, с. 80].

Класична модель передбачає еволюційне, довготривале в часі викристалізування певних політичних інтересів, навколо яких «знизу догори» починають виникати громадські гуртки, що врешті-решт об'єднуються в партійну структуру для лобювання вирішення цих політичних інтересів. У партії, створеній за класичною схемою, політичні лідери генеруються в процесі еволюції партії, поступово перетворюючись із неформальних лідерів мас на формальних (харизматичних) лідерів партії. Характерним прикладом створення партії за цим зразком є Народний Рух України періоду 1989-1994 рр.

Політична практика сьогодення дає підстави стверджувати, що класична модель створення політичної партії є радше винятком, а ніж правилом. Сучасна політична дійсність свідчить про широке застосування й інших моделей партійного будівництва [22, с. 38].

Персоналізована модель, яка передбачає формування партійної структури «згори донизу» під конкретного лідера. Якщо цей лідер є близьким до влади (розпорядником певної частини адмінресурсу), формування партії відбувається за допомогою владних важелів. Лідер визначає певне коло наближених осіб, які від його імені рекрутують у регіонах впливових посадовців, які в свою чергу примушують нижчих посадовців як очолювати, так і формувати партійні лави. Здебільшого зростання кількості членів такої партії є примусовим і відбувається за допомогою адмінресурсу.

Якщо такий лідер є представником великого капіталу, що не має вільного доступу до владних кіл, формування партії відбувається за допомогою фінансового стимулювання. Партійні функціонери згори донизу «купаються» за відповідне фінансове забезпечення і працюють, поки таке забезпечення їх задовольняє [23, с. 31].

Практично-політична ефективність таких партій є найнижчою. Успіху така партія може досягти виключно за умови використання її як технологічної машини реалізації сучасних виборчих технологій та тотального фінансування (дій, заходів, акцій, членства тощо). Генеральною метою такої партії завжди є досягнення головної мети її персоналізованого лідера, причому його особиста мета може бути й не пов'язана з безпосередніми виборами [24, с. 15].

Харизматична модель означає, що партія формується під лідера із сильними харизматичними якостями, і на перший погляд здається варіантом персоналізованої моделі. Однак принципова різниця полягає в тому, що в харизматичній моделі формування партії відбувається в двох одночасних напрямках – як «згори», так і «знизу». Під харизматичного лідера не «заганяють» членів партії, навпаки, рекрутування йде на вільній основі й під знамена харизматика добровільно йде значна кількість громадян. Така партія є найефективнішою в практично-політичній площині і досягає успіху з меншими ресурсами, ніж вищий рівень харизматичності її лідера. Генеральною метою такої партії завжди є утвердження лідера на найвищій державній посаді [25, с. 105].

Галузева модель передбачає створення партійної ієрархії відповідно до існуючої ієрархії владних відносин всередині певної галузевої структури (наприклад, у системі транспорту, освіти, медицини тощо). Керівник відповідного рівня галузевої структури (центрального, регіонального місцевого) автоматично стає керівником відповідного рівня партії цієї моделі, а перша особа галузі – лідером партії. Яскравим прикладом партії такого типу було Всеукраїнське об'єднання «Жінки за майбутнє», яка формувалася у вертикалі державного комітету, управлінь та відділів сім'ї та молоді виконавчої гілки влади. Генеральною метою галузевих партій, як правило, є лобіювання на державному рівні галузевих інтересів.

Корпоративна модель виникає на підставі певних корпоративних інтересів, наприклад, регіональних, релігійних тощо. Така партія може мати яскраво виражену регіональну специфіку та вузько регіональний вплив (Українська морська партія), або екстраполювати свої інтереси на територію всієї держави (донецька експансія Партії Регіонів) [26, с. 18].

Вузькоспеціалізована модель означає партійне будівництво на основі спільних інтересів вузькоспеціалізованої громадської групи – інвалідів, пенсіонерів, медиків (партія захисту інвалідів, партія медиків «Пульс України», Партія захисників Вітчизни тощо). Генеральна мета такої партії – лобіювання інтересів вузькоспеціалізованих груп громадян. Як правило, подібні партії маловпливові та низькоефективні.

Олігархічна, або кланова модель передбачає створення партії як інструменту політичного обслуговування кланових інтересів, засобу тиску на владу та доступу до влади, захисту від переслідування за злочинні дії. Генеральна мета такої партії – захист кланових інтересів. Залишаючись за формою елементом громадянського суспільства, така партія фактично є руйнівним фактором для громадянського суспільства. Особливо небезпечною для самого існування демократії є такий різновид кланової моделі, як партія влади, коли в якості апарату функціонерів та керівних органів партії виступають представники влади, бюрократичного державного апарату, зацікавлені лише в безперешкодному використанні та утриманні влади.

Технологічна модель є політичним бізнес-проектом. Замовник – майбутнє керівництво партії – наймає високопрофесійну команду політтехнологів, які на підставі широкомасштабних досліджень виявляють привабливу електоральну нішу та відповідний базовий сегмент електорату, під цінності якого формується політичний міф. За умови достатнього професіоналізму технологів і достатньої ресурсної бази така модель може бути досить успішною (приклади – Партія Зелених України, Команда Озимого Покоління) [27, с. 75].

Попри відносну молодість, українська вітчизняна партологія має численні дослідження як суто теоретичного, так і теоретико-прикладного характеру. Як зазначив О. Дергачов, «за короткий період країна пройшла шлях від твердої однопартійності до гіпертрофованої багатопартійності».

Перший етап його був пов'язаний з утвердженням у країні ідеологічного і політичного плюралізму, а також із протистоянням ідей національної незалежності і демократії з одного боку та радянської москвоцентричної ментальності – з іншого. У цій боротьбі враховувались переважно суспільні настрої, емоційний стан населення, а не глибинні його інтереси.

Дуже велику роль відігравали зовнішні фактори. Внаслідок цього гасла були важливішими за детально розроблені програми, а загальнополітичні питання повністю домінували над економічними, соціальними і, тим більше, – над проблемами конкретної організації влади» [28, с. 108].

За таких умов, звичайно, спостерігається розбіжність поглядів. Так, розділяючи в цілому становлення української багатопартійності на три етапи, різні дослідники визначають різні часові проміжки та вкладають у них різну сутність: у О. Валевського це національно-романтичний (неформальний) етап, період формальної багатопартійності та етап формування політичного центру [29, с. 81]; в Є. Бистрицького – опозиційно-переддержавний, лояльно-державний та передвиборний [30, с. 40]; у А. Білоуса – передпартійний, багатопартійний та період посткомуністичних партій [31, с. 109].

Ю. Шайгородський взагалі вважає, що поки що рано говорити про створення в Україні повноцінної багатопартійності, яка «є скоріше кількісною, аніж якісною. Так склалося, що політичні партії виникли раніше, ніж соціальні

групи, інтереси яких вони мають відстоювати. Тому соціальна база більшості партій залишається на сьогодні невизначеною» [32, с. 28].

Як зазначає М. Примуш, сучасною українською специфікою є те, що більшість з існуючих партій на сьогодні виявилась неспроможними до створення власної повноцінної вертикальної та горизонтальної структури. Це обумовлено деякими обставинами, які впливають зі специфіки розвитку процесу багатопартійності в Україні, зокрема, такими, як відсутність соціальної бази для появи партій, доктринальним характером більшості існуючих партій та іншими [33, с. 145].

Складність становлення партій в Україні визнають Ю. Шайгородський та К. Меркотан, котрі вважають, що «при безсумнівному посиленні ролі партій у сучасних політичних процесах, говорити про якісні зміни найближчим часом важко. Зміна сутнісної складової політичних партій – питання історичної перспективи, а вона значною мірою залежить від того, наскільки послідовно будуть проводитися суспільні, політичні реформи» [34, с. 150].

М. Кармазіна переконана, що «подальша демократизація політичного режиму в Україні постійно вимагає встановлення прозорих «правил гри» у найрізноманітніших сферах життя такого конфліктно-консенсусного феномену, яким є суспільство насамперед визначення процедури утворення й життєдіяльності в державі політичних партій» [35, с. 160].

Крім того, слід підкреслити, що політичні партії України в переважній більшості створюються та діють в межах столичного регіону, тому за структурою і функціями відповідають статусу розгалужених партійних клубів. Учасниками цих партійних утворень є лідери, їхнє близьке оточення, безпосередні керівники партійних осередків, спонсори. Саме ці групи утворюють організаційну структуру партії, програмують її діяльність, тактику та завдання щодо здійснення програми, проголошують партійні лозунги. Такі групи та її лідер уособлюють партійну владу, визначають цілі та плани й виступають від імені партії. Такий підхід до партійної справи ізолює лідера від рядових її членів, що свідчить про небажання займатися постійною організаторською діяльністю. Активна діяльність цих груп широко

рекламується у період реєстрації партії в органах юстиції та під час виборчих кампаній.

Партійна преса та мас-медіа, що співпрацюють з партіями, імітують активність роботи серед громадян, у багатьох випадках пристосовуючи свої заходи до партійних шоу-проектів. Проте достатні кошти на видання преси знаходяться тільки на час виборчих компаній, що обмежує їх можливості щодо постійної просвітницької та ідеологічної роботи з населенням [36, с.35].

Партійне будівництво в Україні – це не системний процес, тому що відбувається в країні стихійно у несприятливих економічних і соціальних умовах. Постійно загострюються на місцях і в центрі між партійними лідерами та їх оточенням чвари, суперечки, зіткнення та протистояння з усіх питань, що посилюють недовіру рядових членів та громадян до цих структур. Відсутність порозуміння між ними підтверджується фактами із засобів масової інформації про зміни партійної приналежності та членства у партіях, відкритої зневаги та критики один одного, рішучої боротьби проти супротивників [37, с. 38].

Світовий досвід партійної роботи свідчить, що позитивні зміни в діяльності цих структур залежить від виборчого законодавства та його застосування під час виборів. Цілком зрозуміло, що ця робота розрахована на тривалий період, в який законодавці мають визначити модель оптимального варіанту виборчої системи для країни, а також систему супутніх законів для її реалізації. Сьогодні здійснення діючих законодавчих актів щодо виборів та технологій, які при цьому застосовуються, не сприяє досягненню консенсусу політичних сил та громадській згоді, а фактично розділяють їх. Прихильники тієї чи іншої партії акцентують увагу виборців тільки на питанні, хто отримує владу у державі, а не на наслідках та можливих результатах цієї кампанії для всієї країни. Економічний та політичний аспект цієї безвідповідальної позиції партійних діячів, політиків та парламентаріїв зрозумілий – це байдужність їх до інтересів держави та народу. Наслідки такого «керування» відомі: на посади призначаються особи, яким не довіряють спеціалісти, незаконно витрачається народне добро, продаються державні таємниці, розповсюджується хабарництво

і злочинство. Такі «керівники» можуть роками залишатися на різних посадах, спираючись на кланову й групову підтримку.

Виборчі кампанії останніх років віддзеркалюють парадоксальну ситуацію в суспільному житті країни. Виборці фактично голосують не за аморфні програми та утаємничені фігури у партійних списках, а за конкретних партійних лідерів, які відомі їм особисто та з матеріалів у засобах масової інформації. Фактично голосування здійснюється за партійним списком, а вибір відбувається за мажоритарним варіантом. Орієнтованість на конкретних діячів, які пропонуються партійними осередками на місцях під час виборів та інших акцій, свідчить про авторитарність дій, намірів та поведінки таких «політиків за випадком», низькій рівень політичної культури та правової інформованості громадян щодо реалізації своїх виборчих прав. Більшість партійних лідерів не апелюють до знань виборцями дійсного стану справ в регіонах та населених пунктах, до життєвої логіки, а звертаються до почуттів людей, незадоволених своїм матеріально-побутовим становищем. Для задоволення своїх амбіцій та інших егоїстичних міркувань, вони здатні на будь-яку політичну гру, прагнуть використати психологічні особливості звичайної людини, заграють з електоратом задля можливої для них підтримки. Тому партійні лідери зосереджують свої зусилля та ресурси лише на досягненні кінцевої мети – завоюванні влади та отриманні посад у державних структурах, для чого проявляють активність та діловитість напередодні виборів.

У період виборчої кампанії використовуються різні технології для одержання підтримки виборців, навіть ціною підтасовок і фальсифікацій. Відомий вчений Б.А. Гаєвський зазначав з цього приводу, що «виборчу кампанію можна зарахувати до політичних ігор, так само як референдум та інші масово-політичні заходи, оскільки пізнавальна діяльність об'єкта тут мінімально пов'язана з його політичним досвідом і максимально залежить від впливової дії на цього суб'єкта політики» [38, с. 111-112].

Відомо, що в країнах з розвинутими демократіями, переважна більшість партій об'єднуються навколо стратегічних шляхів розвитку своїх країн,

зберігаючи за собою право проголошувати та здійснювати різні тактичні дії та заходи підтримки загальнодержавних програм.

В західних демократіях наявність умов мирного розв'язання конфліктів забезпечуються досягненням консенсусу в ряді фундаментальних питань суспільного буття. Консенсус вимагає від партій-суперників, та їх лідерів певних морально-етичних якостей та поведінки: терпимості до інших точок зору, готовності до діалогу та компромісу, політичної культури у цілому. Відсутність такого консенсусу між політичними силами, партіями, їх лідерами створюватиме постійно діючу загрозу переростання мирних форм конфліктів у силові.

Отже, формування партійних лідерів неодмінно передбачає наявність певних стратегічних цілей їх діяльності, серед яких поряд із досягненням керівної ролі всередині партії та переслідуванням певних особистісних цілей, визначальна роль належить меті отримання позицій у державній владі. Таким чином партійне лідерство трансформується у лідерство політичне, а лідер партійної сили обіймає важливу державну посаду. Історія молодшої української парламентської демократії знає цілу низку таких прикладів. Особливо активізувався процес приходу партійних лідерів у владу після конституційної реформи (2004 р.). Парламентсько-президентська форма правління зумовила високу залежність партійного складу уряду України від результатів політичних партій, які були здобуті на парламентських виборах. Зокрема, тривалий період прем'єрства Ю.Тимошенко (2007-2010) став можливим завдяки високому результату БЮТ на парламентських виборах 2007 р. [39, с. 38].

Вказана ситуація є традиційною і для розвинених демократій, де процес якісної зміни партійних лідерів та приходу їх до влади викристалізовувався упродовж століть. У цьому контексті особливо характерним є приклад партійних та виборчих систем США та Великобританії, де бінарність партійний лідер – політичний лідер успішно функціонує дуже тривалий період і є взірцем для молодих держав, які нещодавно стали на демократичний шлях розвитку. Адже стабільне функціонування формально багатопартійних систем із тенденцією домінування двох основних партій досі подекуди розглядається як

ознака загальної досконалості й ефективності політичної системи, її зрілості [40, с. 2].

Отже, у ході складних трансформаційних процесів політичного життя нашої країни 1990-2000-х років виявилось, що партійне лідерство здійснює функцію формування кадрового резерву для центральних органів державної влади, місцевого самоврядування та інших інститутів різних владних гілок. Роль, яку за радянських часів відігравала КПРС, що через свою складну ієрархічну структуру висувала державних керівників різних рівнів, наразі виконують численні партії та громадські об'єднання найрізноманітнішого ідеологічного спектру.

Формування інституту партійного лідерства передбачає становлення якісних рис лідера політичної партії, серед яких безумовними є високий рівень інтелекту, ерудиція, організаційні здібності, цілеспрямованість, енергійність, рішучість та відповідальність за прийняті партією рішення, а також здатність викликати довіру. Коли партійний лідер мислить на випередження, він дійсно працює в умовах тих потреб, інтересів і норм, які притаманні конкретним політичним, партійним і часовим вимогам, – саме тоді він підтверджує своє право на керівництво. Звісно, що партійний лідер повинен мати програму дій, володіти вмінням об'єднання колег навколо спільних цінностей і завдань, прийняття управлінських рішень. Як переконані російські дослідники-політологи, зокрема, О. І. Ковлер, саме для партійного лідерства характерним є прагнення лідера мобілізувати певні соціальні, економічні та психологічні ресурси для задоволення вимог своїх колег по партії [41, с. 107].

На переконання вітчизняного дослідника П. Кислового, у ході партієтворення політична система переходить від одного стану до іншого, тобто процес формування партій розкриває динаміку й еволюцію політичного життя [42, с. 154]. Отже, процес партієтворення за своєю природою є явищем надзвичайно динамічним. Таким чином, і учасники згаданого процесу, до яких у т.ч. відносяться партійні лідери, увесь час теж перебувають в динаміці.

Не викликає сумнівів те, що партійне лідерство України перебуває у процесі становлення. Головними чинниками, що впливають на вказаний

процес, є особливості функціонуючої пропорційної виборчої системи, а також нормативно-правова база, яка регулює діяльність політичних партій. Крім того, у більшості партій та їх лідерів лише формуються чіткі уявлення щодо оптимального для сьогодення політичного курсу та шляхів його реалізації через державно-владну діяльність.

Як вже стверджувалося, сама логіка партійного життя нині спрямована на те, щоби партійний лідер набув формальних ознак лідерства національного (тобто в перспективі очолив державу, уряд, парламент, фракцію у парламенті тощо). Із цим безперечно погоджуються як вітчизняні так іноземні, зокрема російські дослідники [43, с. 305-306]. Водночас стратегія й характер діяльності масових партій в Україні передбачають наявність не лише одного лідера, але й представників партійної еліти.

Під партійною елітою практично усі вчені розглядають коло обраних осіб, які займають провідне становище в сфері партієтворення [44, с. 103-104].

Ми вважаємо, що партійна еліта – це керівне коло осіб у політичній партії на чолі з її лідером, які безпосередньо причетні до прийняття стратегічних рішень, визначення політичного курсу цієї сили та її участі в політичному процесі.

Державницькі еліти, до складу яких звичайно входять і партійні лідери, мають взяти на себе відповідальність за сучасний стан української держави та її стратегічний розвиток шляхом структурних реформ [45, с. 5]. Наскільки цей процес буде успішним – залежить від діючих партійних лідерів, які беруть активну участь в управлінні країною та приймають важливі політичні рішення.

Становлення сучасної партійної еліти України відбувається в умовах жорсткої політичної конкуренції. Політична конкуренція, на нашу думку, представляє собою форму політичних відносин змагальницького характеру, які склалися між соціальними групами, політичними партіями або окремими політичними лідерами. Враховуючи те, що до політичних лідерів відносяться і партійні керівники, явище політичної конкуренції переноситься і на внутрішньоорганізаційний рівень певної політичної сили.

Політична конкуренція в рамках цивілізованих правил є однією із рушійних сил суспільного прогресу, оскільки сприяє виробленню механізмів взаємного політичного контролю одних політичних сил над іншими, забезпечує розширення сфери громадського контролю над політичною владою, а також стимулює конкуренцію в інших сферах суспільного життя [46, с. 4-5].

Політична конкуренція між партійними лідерами тісно пов'язана з явищем партійного компромісу – формою відносин між політичними партіями, за якої розв'язання конфлікту і досягнення на цій основі угоди відбувається шляхом взаємних поступок сторін. Досягнення партійного компромісу як практичного втілення відносин між суб'єктами політики відбувається, якщо останні чітко знають об'єкт, предмет політичної незгоди, на вирішення яких спрямовують зусилля, усвідомлюють вчинки, розуміють, як досягти їхньої межі, з'ясовують умови, за яких може бути здійснений політичний компроміс. Отже, конкуренція і компроміс між партіями взаємопов'язані узгодженням, з'ясуванням, утвердженням, близькістю політичних завдань і цілей. Цьому також підпорядкована така форма відносин між партійними силами, як партійна консолідація [47, с. 240].

Разом з тим, якщо консолідація неможлива, не виключеним стає розгортання партійного конфлікту. Для останнього характерне відкрите зіставлення інтересів, зіткнення соціально-політичних сил, дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей, насамперед у сфері влади. Політичний конфлікт, як радикальна фаза політичної конкуренції, має місце між партійними силами на різних рівнях. Це і внутрішньопартійне протистояння між лідерами організації, і внутрішньопартійний розкол, і міжпартійна боротьба. Причиною виникнення означених конфліктів була не просто розбіжність інтересів різних груп, а насамперед відмінні довгострокові цілі політичних суб'єктів, несумісність їхніх ідеологічних платформ, а також такі суб'єктивні фактори як амбіції партійних лідерів.

У своїй класичній праці «Демократія та політичні партії» М. Острогорський акцентує увагу на існуванні трьох типів конфліктів, які пов'язані з політичними партіями. Це: 1) конфлікт між суспільством в цілому та

політичною партією, яка відстоює інтереси окремої соціальної верстви, 2) конфлікт між партійними масами (електоратом) і партійним апаратом, 3) конфлікт між партійним апаратом і тією частиною партії, яка у випадку перемоги на виборах обіймає державні керівні посади [48, с. 247-249].

Практично у всіх випадках початок активної політичної діяльності партійних лідерів був пов'язаний із кар'єрним зростанням у рамках партійної сили. Долаючи конкуренцію та конфлікти всередині партії, ці діячі ставали на чолі внутрішньопартійних об'єднань, потім парламентських фракцій, а згодом займали важливі державні посади, намагаючись реалізувати програмні положення своїх партій.

Для розвинених демократій партійна конкуренція є явищем цілком нормальним, адже вона сприяє позитивній якісній динаміці суспільно-політичного й партійного життя. Разом із тим не можна не відзначити, що в українських реаліях політична конкуренція подекуди є не протистоянням ідеологій, програм, ідей, а запеклою боротьбою за владу та сфери впливу. Особливо жорсткою така конкуренція може бути всередині окремих партій, оскільки вона відбувається у вузькокорпоративних умовах, що приховані від широкої громадськості.

Як бачимо, своєрідною ареною політичної конкуренції та політичної боротьби між вітчизняними партіями та їхніми лідерами стала Верховна Рада України. Отже, важливим чинником впливу на формування партійних лідерів в умовах структуризації українського суспільства були традиції та норми парламентаризму. Явище парламентаризму можна розглядати як систему політичної організації держави, за якої чітко розмежовані функції законодавчої та виконавчої гілок влади за привілейованого становища парламенту. Найбільшою мірою парламентаризму відповідає парламентсько-президентська та парламентська форми державного правління [49, с. 37]. Важливою рисою парламентської та парламентсько-президентської республіки є те, що уряд має повноваження керувати державою лише тоді, коли він користується довірою парламенту. Загальновизнано, що повноцінний парламентаризм утверджується виключно за наявності сильних центристських партій та міцних традицій

демократії, які, зокрема, мають знайти своє вираження у здатності партій до співробітництва [50, с. 7]. Поки що ці фактори в нашій країні виражені недостатньо.

Парламентсько-президентська форма правління в Україні була запроваджена згідно з поправками до Основного Закону нашої держави від 8 грудня 2004 р. Це був наслідок масштабного політичного компромісу, досягнутого, в тому числі, партійними лідерами у рамках Верховної Ради. Конституційна реформа створила якісно нові передумови розвитку парламентаризму в Україні. Вона посилила установчі та кадрові функції Верховної Ради, обмежила відповідні прерогативи президента, закріпила парламентський спосіб формування уряду.

Однак досвід функціонування цієї конструкції влади в Україні засвідчив наявність серйозних ускладнень у здійсненні конституційних повноважень окремих гілок влади, досить низький рівень легітимності їхніх дій, намагання окремих владних структур вийти за межі окресленої Конституцією сфери їх компетенції [51, с. 37]. Діяльність Верховної Ради України 5-го і нинішнього (6-го) скликань не можна назвати успішною. Парламентська більшість із кількох партійних фракцій за весь цей час була надто ситуативною, внутрішньо неконсолідованою, неспроможною до узгоджених, системних і ефективних дій. Позитивні стабілізуючі зміни спостерігаються лише упродовж останніх місяців і здійснюються вони у контексті загальної консолідації державної влади у нашій країні. Загалом класичний парламентаризм в Україні може стати реальним за умови вироблення ефективного безконфліктного механізму взаємодії парламенту та виконавчої влади.

Політична структуризація українського суспільства підвищила роль і значення виборів до парламенту, в яких беруть участь вітчизняні політичні партії. Таким чином була актуалізована проблема формування іміджу партійного лідера. У вітчизняній літературі з різних точок зору аналізується створення політичного іміджу, оскільки саме його побудова являється однією зі складових стратегії виборчої кампанії політичної партії. Перша точка зору: побудова іміджу – це певна соціальна технологія (В.Королько, О.Петров), друга

точка зору: це особливий вид соціальної комунікації (НАН України), третє тлумачення: побудови іміджу є ситуацією і простором використання маніпулятивних технологій (Г.Почепцов) [52, с. 17-20].

В демократичних державах технології «розкрутки» партійних лідерів працюють тому, що позиції основних політичних сил відомі, а технології допомагають донести до виборців обіцянку побудувати на основі позиції лідера партії ефективну державну політику. Характерною рисою антитехнологій являється те, що вони базуються на незадоволенні тих чи інших соціальних верств, тобто на тому матеріалі, який завжди є «під рукою», причому в достатній кількості. Антитехнології мають загальне походження – всі вони виходять з парадигми незалежності політики від моралі. Але саме ці політичні прийоми, в основі яких закладено насилля над загальнолюдськими моральними цінностями, є найефективнішими. Вони мають вид доброчесності, але, як стверджує російський дослідник Ф.І. Шарков, «їх схожість з істинними політтехнологіями не більше ніж схожість між гіпсовими та мармуровими статуями» [53, с. 115].

Вінцем застосування іміджевих технологій, які сприяють популяризації партійних лідерів, є президентські перегони. Якщо порівнювати виборчу кампанію 2010 р. з попередньою, 2004 року, безперечно, ми бачимо, що в ній не такий гострий конфлікт між основними партійними лідерами, фаворитами цієї виборчої кампанії, як це було п'ять років тому. Зрештою це пояснюється тим, що попередня виборча кампанія проходила в надзвичайно гострій боротьбі і надзвичайно великій увазі з боку міжнародних структур, закордонних спостерігачів.

Якщо говорити безпосередньо про передвиборчі технології цієї кампанії, то їх, зокрема, характеризує розмитість політичних гасел. На прикладі з колишнім лідером Партії регіонів Віктором Януковичем це виявилось у відмові від головних трьох постулатів його попередньої кампанії: російська мова – друга державна, «ні» – НАТО, федералізація. Зрозуміло, що таке пом'якшення позиції партійного лідера визначило його політичні технології більше як

рекламні, а ніж ідеологічні. Відповідно і сам контент рекламних та ідеологічних месиджів кандидата мав менше навантаження.

Маючи значний особистий рейтинг, провідні партійні лідери нашої країни розглядають парламентські кампанії як генеральну репетицію своєї участі у президентських перегонках. Так, успіх «Нашої України» на виборах до Верховної Ради передував перемозі Віктора Ющенка на виборах президента країни у 2004 році. У свою чергу високі показники Блоку Юлії Тимошенко на виборах у парламент у 2006 і 2007 роках не лише сприяли призначенню останньої на посаду Прем'єр-міністра України, але й у великій мірі визначили її значні результати в ході президентської компанії 2009-2010 рр. Наразі успіх вказаних діячів намагаються наслідувати партійні діячі нової генерації – А. Яценюк, А. Гриценко, Н. Королевська.

Законодавче забезпечення виборчої системи України і ролі політичних партій та їхніх лідерів у ній відзначається значним динамізмом та мінливістю. Так, 30 серпня 2010 року на позачерговій сесії Верховної Ради народні депутати у черговий раз змінили правила участі партій у місцевих виборах, прийнявши законопроект Партії регіонів, що дозволяє брати участь у виборчому процесі партійним організаціям, які зареєструвалися менше ніж за рік до дня голосування. В особливій мірі вказані зміни сприяють просуванню на місцеві вибори відносно молодих партійних сил. Водночас представники парламентської опозиції, незважаючи на задеклароване ними визнання демократичності цих нововведень, за документ голосувати не стали.

На нашу думку, з огляду на світові демократичні виборчі традиції перспективним для формування партійних лідерів у середовищі політичних партій нашої країни могла б стати технологія «праймеріз». Вона передбачає активізацію механізму внутрішньопартійної конкуренції, за якого члени партії визначають, хто з їх числа найбільш гідний репрезентувати політичну силу на виборах. Звичайно, що це має здійснюватися за умов відсутності «закритих списків». Також важливо не допустити перетворення демократичного волевиявлення членів партії у ході «праймеріз» у рекламну компанію чи декорацію виборів партійного лідера.

На жаль, на заваді ефективному й масштабному використанню цієї західної виборчої технології за українських реалій все ще стоять такі чинники як брак інформації рядових партійців про діяльність своїх лідерів, непрозорість та кон'юнктурність формування партійних списків, неприхований лобізм, залежність багатьох партій від зовнішнього фінансування і т.п. Все це є реальністю, незважаючи на те, що процеси зародження внутрішньопартійної ієрархії та появи відносин вертикальної залежності все частіше знаходять своє закріплення у статутах вітчизняних партій.

Реальний процес висунення партійних лідерів в Україні є все ще далеким від формальних законодавчих вимог. У передвиборчий період, який з урахуванням нестабільності останніх років, став в Україні перманентним станом вітчизняного політикуму, особливо актуалізуються внутрішні партійні торги, закулісні угоди та інтриги. Однією з найбільш поширених технологій висунення «потрібних» лідерів є складання списку делегатів на загальнопартійний з'їзд у такий спосіб, щоби до нього входили контрольовані персони, якими можна маніпулювати. Крім того, партійні лідери, як правило, прагнуть не допускати рядових членів до прийняття рішень, створюючи лише ілюзію їхньої участі.

Звичайно формування партійних лідерів визначається не лише динамікою політичної конкуренції й традиціями парламентаризму в країні, але й типологією тієї партійної сили, яку він репрезентує. Слід особливо наголосити на тому, що процеси українського партієтворення демонструють приклади становлення та успішної діяльності лідерів кожної із моделей вітчизняних політичних партій: класичної, харизматичної, персоналізованої, галузевої, олігархічної, технологічної та корпоративної. Так, у монографії «Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації» (2008) відзначається, що в партійній силі, створеній за класичною схемою, лідери генеруються в процесі еволюції партії, поступово формалізуючи своє лідерство шляхом продуманих заходів та політичної боротьби [54, с. 53-54].

У контексті розвитку політичної структуризації українського суспільства слід виділити певні показники ефективності діяльності партійних лідерів нашої країни. До них зокрема слід віднести такі як послідовність реалізації партійної програми, підвищення рівня добробуту населення, а також позитивна динаміка суспільного розвитку. На жаль далеко не всі партійні «вожді» незалежної України відповідають усім зазначеним критеріям одразу. Безумовно, що практично всі вони зацікавлені у послідовній реалізації своєї партійної програми. В особливій мірі це стосується відносно нових «гравців» на політичній арені – «Фронту змін» А. Яценюка, ВО «Свобода» О. Тягнибока, які зацікавлені у підвищенні свого рейтингу та перемозі на виборах до місцевих органів влади. Традиційні «важкоговикки» українського партійного життя – Блок Юлії Тимошенко, «Наша Україна», Народна партія України, а також представники лівих сил також мають інтерес у розширенні свого впливу. Однак не виключено, що апогей популярності їх лідерів вже минув, оскільки всі вони – і В.Ющенко, і Ю.Тимошенко, і В. Литвин, і П. Симоненко, і О. Мороз – у ході політичної конкуренції загалом продемонстрували всі свої здібності, а також інтелектуальні, вольові, моральні якості. Чи здатні здійснити радикальні зміни у нашій країні нові партійні лідери – покаже час.

Водночас досить складною є ситуація з Партією регіонів. Чи не вперше в історії незалежної України певна партійна сила досягнула таких успіхів у здобутті позицій в державній владі, а її «верховні» лідери зайняли найвищі посади – президента і прем'єр-міністра, вже не кажучи про цілий ряд ключових міністерств і відомств. Така монополізація влади, з одного боку, може стати потенційною загрозою демократичним цінностям, а з іншого – дає можливість домінуючій партії реалізувати, продемонструвавши політичну волю, а її керівникам – лідерські здібності – всі складові своєї політичної програми. На даний час В. Януковичем, що виступає і як державний, і як неформальний партійний лідер «регіоналів», було здійснено низку заходів, спрямованих на поліпшення та стабілізацію внутрішньополітичної ситуації в нашій країні. Покращилася керованість державного апарату, консолідована правляча коаліція

в парламенті, оптимізувалася взаємодія між виконавчою, законодавчою та судовою гілками влади.

Незаперечним фактом є те, що на даний час майбутнє України залежить від здатності держави провести стратегічні реформи. У свою чергу ефективність їх реалізації у значній мірі знаходиться в залежності від суб'єктивного фактору, а саме: здібностей партійних лідерів, як при владі, так і в опозиції. Прикметно, що всі ці люди як харизматичні «гравці» політичної арени були сформовані за умов української незалежності – про це свідчать їхні біографії. Саме в умовах політичної структуризації українського суспільства ці партійні лідери змогли спочатку посісти відповідні керівні позиції у своїх політичних організаціях, а потім проявити себе у всеукраїнському масштабі. Більше того – їм на зміну йде нове покоління молодих лідерів, які сформувалися не лише як політики, але й як особистості насамперед в період суверенітету України. Ці партійні керівники, на відміну від традиційних «старих» лідерів, взагалі практично не застали політичних традицій радянського авторитаризму в сфері управління країною, місцевим самоврядуванням, економікою тощо.

2.2. Партійний лідер у формуванні та реалізації політичної влади.

Партійне лідерство як одна з найбільш поширених форм політичного лідерства безпосередньо пов'язана з проблемами формування та реалізації політичної влади.

Конституція визначає, що політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Відповідно до Закону України “Про політичні партії в Україні” політична партія визначається як зареєстроване добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Політичні партії повинні

мати програму, в якій обов'язково викладаються цілі та завдання цієї партії, а також шляхи їх досягнення.

Аналогічного підходу дотримуються й інші держави. В Німеччині партія справляє вплив на політичну діяльність парламенту (п. 2 § 1 Закону ФРН про політичні партії від 24 липня 1967 р.) [55, с. 314]. У Росії політична партія створюється з метою представлення інтересів громадян у органах державної влади й органах місцевого самоврядування (п. 1 ст. 3 Федерального Закону Російської Федерації «Про політичні партії»). Українське законодавство передбачає й додаткові важелі впливу – це і формування коаліції та коаліційного уряду, запровадження імперативного мандата, що дає змогу підпорядковувати фракції керівним органам партії і таким чином реалізувати свої передвиборні програми.

Зважаючи на те що партії можуть не мати свого представництва в органах влади чи місцевого самоврядування, за ними закріплюються функції, що дають змогу проводити свою політику за межами представницьких органів. Згідно з частиною другою ст. 36 Конституції України політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян. Тобто партія не лише впливає на державну політику через безпосереднє в ній представництво, а й забезпечує реалізацію політичних прав громадян, використовуючи такі форми впливу, як мітинги, збори, демонстрації. В умовах, коли політична партія не пройшла до парламенту, для досягнення своєї мети вона використовує форми і методи громадянського впливу.

Партії були і залишаються важливим каналом входження громадян у владу. Тому залежність між політичною плюралізацією суспільства та динамікою зростання чи зменшення участі партійних доктрин та політичної практики у владі може бути як стабілізатором суспільного консенсусу, та і каталізатором конфліктів. Партійні лідери генерують нові ідеї з удосконалювання громадського життя, формують суспільно думку, розвивають політичні утворення громадян, стимулюють їхню активну участь у політичному житті країни. І, нарешті, вони відіграють роль «фільтра», відбирають людей, професійно придатних до роботи в органах влади.

Специфіка політичних партій як суб'єктів державної влади визначається і ти, що вони забезпечують інтегрування різноманітних інтересів, а на основі цього об'єднання, за участю лідерів, виробляються нормативні рішення, які стають регулятивними правилами для функціонування соціального середовища. У той же час партії є учасниками реалізації власних рішень, їх перетворення на конкретні дії. Діяльність партійних лідерів стає визначальним фактором функціонування як нормативного, так і виконавчого компонентів державної влади.

Державно-владна суб'єктність політичних партій, як справедливо відзначає український політолог С. Топалова, це така діяльність політичних партій в органах державної влади (парламенті й уряді) та органах місцевого самоврядування (в межах делегованих виконавчим органам місцевого самоврядування державно-владних повноважень), завдяки якій вони є розробниками політичної стратегії суспільного розвитку що отримує схвалення у процесі відповідних виборів, безпосередніми учасниками реалізації державної влади, здійснюють вирішальний вплив на неї шляхом формування уряду контролю за його діяльністю та забезпечують інституційну відповідальність двох гілок влади перед суспільством [56, с. 217].

Вихідним пунктом стало питання про роль партійних лідерів при трансформації «волі народу» в конкретні дії органів державної влади, про роль партій у системі демократії в цілому, особлива увага приділяється взаємозв'язку партійної системи і стабільності політичного режиму.

Більшість дослідників відкрито визнає важливе значення партій в політичній системі, оснований на біпартизмі, яку вони вважали найбільш оптимальною та стабільною. Але в той же час велика група авторів висловлює думку, що домінуючі партії незадовільно виконують покладені на них завдання, і що їх роль у суспільній і політичній сферах далека від ідеалу [57, с. 43].

В американських дослідженнях політичних партій, на відміну від європейських, практичний аспект переважає над теоретичним. Тому цілком закономірно, що в даному контексті головна увага партіям, принципам і

формам їх функціонування приділяється при аналізі особливостей представницької системи.

Американські науковці акцентують увагу на виконанні партіями державно-владних функцій. В. Вільсон вважає необхідним посилення ролі партійних лідерів у процесі здійснення державної влади й управління [58, с. 120]. Його вважають одним із основоположників дихотомічної політико-адміністративної моделі, оскільки у статті «Вивчення механізму управління» він зазначав: «Адміністративна ланка знаходиться поза сферою політики... хоча політика ставить завдання перед адміністрацією, не можна допускати, щоб вона маніпулювала державними службовцями» [59, с. 13]. Однак, на думку деяких сучасних європейських теоретиків, у Вільсона відсутня всебічна модель дихотомічного розподілу, яка б перешкоджала тісній взаємодії між політиками і виконавцями [60, с. 45].

Дослідження діяльності партійних лідерів у державно-управлінському контексті має досить тривалу історію і певні традиції, але в Україні аналіз цього аспекта значний час не належав до розряду першочергових науково-теоретичних завдань.

Очевидно, є декілька причин такого стану речей. По-перше, політичні партії традиційно характеризувались як соціально-політичний інститут, що виконує відповідні функції у сфері громадянського суспільства та політичній системі, і в перше десятиліття становлення політичної науки в нашій державі за основу було взято саме такий аспект дослідження партій. До того ж, період становлення вітчизняної політичної науки фактично збігся із початковим етапом формування багатопартійності в Україні, коли партії функціонували переважно на рівні соціуму і ще не мали доступу до здійснення державної влади. Таким чином, державно-владна діяльність партійних лідерів залишалась поза увагою через відсутність національної бази для її дослідження.

На початкових етапах становлення держави, коли відбувалося формування органів державної влади, головна увага приділялася принципам організації владних інституцій, розробці правових норм їх влаштування, а партії ще не розглядалися в якості суб'єктів державно-владних відносин. Це тривало до 1997

р., до прийняття нового виборчого законодавства, що перетворило політичні партії на активних суб'єктів виборчого процесу, дало могутній поштовх для подальшого їх визнання як суб'єктів державної влади.

Уже після виборів 1998 р. партії фактично набули державно-владної суб'єктності, суттєвим проявом якої стало не тільки партійне представництво у парламенті, але й певний вплив на формування уряду і затвердження програми його діяльності, що мало місце за уряду В. Ющенка.

По-друге, у світових дослідженнях функціонування державної влади тривалий час існувало розмежування державної політики й управління державою, при цьому політика пов'язувалась із функціонуванням парламенту, а управління державою – із діяльністю уряду та державної адміністрації, управлінського апарату, що розглядались як нейтральні стосовно як правлячих, так і опозиційних партій.

Такий підхід був закладений В. Вільсоном і певним чином порушував цілісність аналізу державно-владних відносин, не визначав належного місця дослідженням політичних партій у контексті реалізації законодавчої та виконавчої влади.

Партії розглядались здебільшого з точки зору впливу на процес прийняття політичних рішень у рамках парламенту, а не їх реалізації через систему виконавчої влади, оскільки виконавча влада розглядалась як «система органів і установ, призначених здійснювати рішення політичної влади» [61, с. 37].

Цілком очевидно, що даний підхід гальмував розвиток цілісних концепцій, які б адекватно відображали діяльність партійних лідерів на рівні вищих органів державної влади – законодавчої та виконавчої. Для початкового етапу дослідження партійної тематики в Україні це розмежування також було характерним. І лише в останні кілька років внаслідок того, що політичні реалії продемонстрували, неможливість подальшого політичного розвитку країни в умовах штучного розмежування політичної та адміністративної складових державної влади, очевидною стала необхідність наукового осмислення ролі партійних лідерів у системі державно-владних відносин.

Цілком справедливо, що діяльність органів державної влади має тісний зв'язок з інтересами певних соціальних груп, приватних осіб, а тому її зміст охоплює галузі політики, управління, економіки та бізнесу, і навіть соціології та психології, тому і партії мають вивчатися не лише з точки зору виконання ними конкретних політичних чи державно-владних функцій, а й з урахуванням їх впливу в зазначених галузях, оскільки він є визначальним для моделювання державної політики і виконавчої діяльності [62, с. 120].

Виміри дослідження при цьому мають охоплювати політичне, адміністративне та соціальне середовище, оскільки політика, державна влада повинні співвідноситись із цілями суспільства.

Таким чином, актуальність дослідження діяльності партійних лідерів у державно-владному контексті зумовлена: по-перше, специфікою формування і функціонування державної влади, визначальним характером впливу органів державної законодавчої влади на діяльність виконавчих інституцій усіх рівнів; по-друге, виключною місією політичних партій у формуванні вищих органів законодавчої і виконавчої влади, визначенні політичного курсу країни, який впроваджуватиметься органами державного управління; по-третє, постійно зростаючим прагненням партій не тільки до завоювання політичної влади у вищих представницьких інституціях, а й до діяльності у виконавчих структурах, що є їх суттєвою ознакою; по-четверте, подальшими тенденціями розвитку партій, суть яких у постійному зміщенні акцентів у діяльності партій зі сфери суспільної в систему державно-владних відносин.

Державна влада включає, як головні, два компоненти – нормотворчий і виконавчий, що реалізуються через діяльність органів державної влади – законодавчої та виконавчої. Існуючі між ними взаємозв'язки і взаємозалежності визначаються специфікою конкретних форм демократичного правління і зумовлюють особливості функціонування політичних партій у системі органів державної влади [63, с. 18].

Однак реалії нашого часу демонструють, що за існування будь-якої форми правління грані між розробкою державної політики і її виконанням стають все-

більш розмитими. Отже, і політичні, і управлінські функції, що виконуються політичними партіями, не піддаються чіткому розмежуванню.

Сучасні дослідники, надаючи докази тісного переплетення нормотворчого і виконавчого компонентів державної влади, акцентують увагу на тому, що органи державної влади – і законодавчої, і виконавчої – функціонують у політичному середовищі під впливом суперечливих факторів, передусім партійної конкуренції і домінування певних політичних сил.

Щоб зберегти свої позиції, парламент і уряд повинні сприймати й адекватно реагувати на вимоги конкурентного середовища, впроваджувати політичний курс певної партії та сприяти забезпеченню її підтримки.

Є також очевидним, що державні керівники призначаються не тільки з огляду на професійну підготовку, але і з урахуванням вимог парламенту щодо гарантування певного політичного порядку, тобто з політичних міркувань. Вони мають шукати політичних союзників і враховувати їхні позиції і політичні інтереси при прийнятті управлінських рішень. І при цьому частіше керуються не стільки прагненням їх технічної оптимальності, скільки намаганням знайти рівновагу між протилежними політичними силами і зробити ці рішення політично прийнятними [64, с. 43].

Таким чином, виконання парламентом представницьких функцій багато в чому залежить й від інституту політичних партій, того, як саме він розвиватиметься і діятиме в Україні. Саме тому цілком праві ті дослідники, які висувають тезу, що одним із основних та найважливіших завдань, яке стоїть перед Україною в процесі розбудови демократичної політичної системи, є посилення ролі партійних лідерів як у політичному житті в цілому, так і безпосередньо у здійсненні державної влади.

Справді, як переконує зарубіжний досвід, дієздатність та розвиненість партійної системи виступають яскравим показником рівня розвитку демократії, свідчать про широту й можливість участі населення у політиці, в управлінні державними справами. Щоправда, як слушно відзначає український дослідник А. Француз, вживаючи поняття «розвиненість партійної системи», ми маємо на увазі не кількість політичних партій. Адже відомо, що надмірне збільшення

кількості політичних партій (коли ми спостерігаємо феномен атомізації партійної системи) не лише не сприяє розвитку демократії, а навпаки, може мати вкрай негативні наслідки: відчуження громадян від діяльності політичних партій, перетворення політичних партій на своєрідні «бренди» окремих політичних груп або кланів, неможливість нормальної структуризації політичного та ідеологічного простору [65, с. 262]. Тому на сьогодні, враховуючи перспективу внесення змін до Конституції України та проведення конституційно-правової реформи, особливої актуальності набуває аналіз проблем посилення ролі партійних лідерів у здійсненні державної влади, у їх сприянні функціонуванню та розвитку парламентаризму в Україні.

Активність та вплив партійних лідерів на формування та реалізацію політичної влади слід визначити як доволі низький. Такий низький рівень партійного впливу на владу може пояснюватись багатьма причинами.

Так, одні дослідники пишуть про «громадянське суспільство зі знаком мінус» [66, с. 139], в якому політичні партії діють за принципово відмінними від західних схемами, і служать не стільки провідниками суспільних інтересів, скільки способом легітимації та легалізації окремих політичних еліт. Серед інших науковців домінує думка, про загальну «незрілість» партійної системи, з чого робиться висновок про неготовність політичних партій брати належну їм участь у суспільно-політичному житті, виконувати представницькі функції, забезпечувати прогнозовану, стабільну роботу парламенту тощо [67, с. 142].

З політологічної точки зору, цікаве висвітлення деяких аспектів цієї проблеми надає О. Єржов, який, аналізуючи ситуацію в Україні 2001-2003 років у контексті нечіткості правового регулювання впливу політичних партій на реалізацію державної влади, вказує на три небезпечні тенденції у їх розвитку: а) відсутність атмосфери конструктивної взаємодії між парламентськими партіями та виконавчою владою; б) утворення непередбачуваних та непрогнозованих альянсів з метою досягнення тимчасової тактичної політичної мети; в) переорієнтація активності політичних партій з представництва суспільних інтересів на «тіньову кооптацію» у структури виконавчої влади [68, с. 594].

Ми цілком погоджуємося зі всіма цими аргументами. Справді важко сперечатись з тим, що до сьогодні партійна складова в реалізації політичної влади перебуває на низькому рівні. Але причини такого незначного впливу партійних лідерів на процес формування та реалізації політичної влади слід шукати не лише у “молодості” партійної системи. Фактично, питання, яке необхідно сформулювати, звучить таким чином: чи справді в Україні створено необхідні організаційні та правові умови для активної участі політичних партій у процесі реалізації державної влади та представницьких функцій? Нам видається, що ні, якщо розглядати дану проблему більш широко. Наприклад, у контексті відміни політреформи 2004 р., згідно з якою Україна ставала парламентсько-президентською республікою, що автоматично означало зростання ролі партій як головних суб’єктів електоральної та законодавчої політики.

З 2010 р. знову повернулись до президентсько-парламентської форми правління, що означає звуження можливостей впливу партій на процеси демократизації в країні. Тепер Верховна Рада перестала бути тим органом державної влади який формує уряд, тобто контролює виконавчу владу. Вирішальне слово в призначенні уряду віднині належить президентові та його адміністрації. Відтак, зменшується значущість ролі ВР, діяльність якої ґрунтується на партійній дисципліні, що консолідує її за принципом: “більшість – влада – відповідальність” та “меншість – опозиція – контроль”.

Суть повернення до Конституції зразка 1996 року можна коротко окреслити наступним чином: суб’єктом формування уряду стає Президент, який вносить на затвердження Верховною Радою кандидатуру прем’єр-міністра та одноосібно приймає рішення про його відставку; коаліція депутатських фракцій та фракційне об’єднання депутатів стають не обов’язковими; президент отримує широкі повноваження у сфері виконавчої влади, зокрема право скасовувати постанови та розпорядження Кабінету Міністрів (за Конституцією 2004 року він право лише зупиняти їхню дію з одночасним зверненням з цього приводу до КСУ). Верховна Рада ж отримує єдиний засіб контролю над виконавчою владою - прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів, що має

наслідком його відставку (у новій редакції ст. 113 Конституції України, зокрема, скасоване положення, що Кабінет Міністрів керується у своїй діяльності постановами Верховної Ради). В результаті політреформи відбулось повернення від парламентсько-президентської до президентсько-парламентської форми правління. Доцільність скасування політреформи з погляду правлячої в Україні політичної сили, на думку політологів, мотивувалася її прагненням зберегти контроль над виконавчою владою в результаті можливої зміни співвідношення сил у Верховній Раді на парламентських виборах 2012 року [69].

Відзначимо, запровадження політичної реформи у 2004 році зробило парламент центральним інститутом політичної системи. Політичні партії, відповідно до ст. 83 Конституції України, були зобов'язані протягом одного місяця «за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій» сформувати коаліцію депутатських фракцій, до якої мала увійти більшість від конституційного складу Верховної Ради. Коаліція, у свою чергу, вносила Президенту пропозиції щодо кандидатури прем'єр-міністра та складу Кабінету Міністрів. Дана норма зобов'язала політичні партії, представлені у парламенті, йти на контакт одна із одною, шукаючи компромісу щодо урядових посад. Відсутність чітких законодавчих механізмів та, щонайголовніше, політичних традицій регулювання цієї процедури, однак, спричинила цілий ряд політичних криз, найбільшою із яких була криза 2006-2007 рр., наслідком якої був достроковий розпуск Верховної Ради V скликання.

Скасування політичної реформи, на думку експертів, є кроком назад у розвитку української партійності. Безпосередні наслідки рішення Конституційного Суду для інституту політичних партій є наступними.

По-перше, скасування п. 6 ст. 81 Конституції України, згідно з яким невходження народного депутата, обраного від політичної партії, до складу депутатської фракції цієї партії чи вихід із неї, має наслідком припинення його повноважень за рішенням політради даної партії, фактично робить невідконтрольною партії поведінку депутата, нівелюючи роль її керівного центру. Це породжує певну колізію між статусом депутата як основної одиниці

парламентського процесу та пропорційною виборчою системою, що передбачає участь партій у виборах та формування депутатських фракцій.

По-друге, скасування ч. 6-10 ст. 83 Конституції, згідно з якими у Верховній Раді формується коаліція депутатських фракцій, що призведе не лише до розриву зв'язку між партіями та виконавчою владою, але й між партіями та суспільством в цілому, оскільки партії за таких умов вже не можуть розглядатися як суб'єкти політичної відповідальності. Прогнозованим наслідком цього розриву стане загальне зниження довіри до політичних партій.

По-третє, наслідком відміни політреформи є втрата чітких критеріїв визначення парламентської опозиції. Якщо в роки її дії опозиційними партіями були всі ті, що не входили до складу коаліції, то сьогодні розрізнення влади та опозиції можливе хіба на основі ставлення до президента. Після скасування політреформи Верховна Рада ухвалила зміни до регламенту, за якими існування коаліції та опозиції взагалі не передбачено. Опозиція, таким чином, позбавлена всіх прав, зокрема права на обов'язковий розгляд своїх питань на пленарних засіданнях [70].

По-четверте, на політичні партії в Україні мають значний вплив фінансово-промислові групи, які є основним джерелом їх фінансування. Можливість партій брати участь у заміщенні урядових посад перетворювала їх на лобістські групи своїх ФПГ. За умови формування уряду президентом, увага ФПГ зупиниться на ньому та його найближчому оточенню, що відсуне партії на другий план їх інтересів.

По-п'яте, відміна політреформи негативно відіб'ються на статусі малих парламентських партій, що втратять свою «золоту акцію» при визначенні партійно-політичної конфігурації.

По-шосте, відсутність у політичних партій необхідності йти на компроміс та поступатися своїми політичними позиціями в процесі формування коаліції не сприятиме скороченню ідеологічної дистанції між ними, а також негативно вплине на розвиток центристських партій. Використовуючи підхід Дж. Сарторі, можна передбачати перехід в майбутньому від багатопартійної системи поміркованого плюралізму до багатопартійної системи поляризованого

плюралізму (хоча слід зазначити, що консенсусний потенціал українських партій і під час дії політреформи залишався вкрай низьким).

По-сьоме, сьогодні фактично доконаним фактом є повернення до напівмажоритарної (змішаної) виборчої системи, яка була запроваджена на місцевому рівні змінами до Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», що були внесені Верховною Радою в липні 2010 року. Як відомо, частиною політичного компромісу, яким була політреформа, стало запровадження пропорційної системи виборів депутатів Верховної Ради. Пропорційна система на виборах до місцевих рад (окрім сільських та селищних) була введена ще до «Помаранчевої революції» – в квітні 2004 року. Апробація змішаної виборчої системи на місцевому рівні фактично є прелюдією до її наступного поширення на парламентський рівень. Використання подібної формули веде насамперед до послаблення опозиційних партій, оскільки влада отримує дієві важелі маніпуляції та використання адмінресурсу в одномандатних округах, що дозволяють їй легко проводити «своїх» кандидатів (це є особливо помітним в центральних та північних областях, ідеологічні преференції яких є менш чітко детерміновані, ніж на заході та сході України). Прикладом, який свідчить те, що напівмажоритарна система послаблює опозиційні партії та вигідна насамперед владі, є парламентські вибори 2002 року. Тоді, нагадаймо, що в загальнодержавному багатомандатному окрузі перемогу здобула опозиційна «Наша Україна», яка, однак, опинилася в меншості за підсумками голосування за мажоритарних кандидатів.

Наведені експертами правові та політичні наслідки скасування політреформи для інституту політичних партій впливають із суті повернення до Конституції 1996 р.

У контексті загальноукраїнського розвитку партійного лідерства необхідно зауважити, що наразі потреби політичного процесу в Україні передбачають удосконалення правової бази функціонування політичних партій, інтенсивну зміну кадрового складу партійних інституцій, становлення нового стилю

політико-адміністративних відносин, які повинні забезпечити перехід до якісно іншої моделі організації державної влади. Це неможливо без глибокого наукового осмислення специфіки діяльності політичних партій та їх лідерів у системі державно-владних відносин. Виходячи із вказаного виникає потреба в пошуку найоптимальнішої моделі відносин партійного лідерства [71, с. 3-4]. Прагнення до державної влади є найголовнішою функцією політичної партії, яке вона здійснює у ході політичного процесу. Таким чином, реалізуючи зазначене прагнення, партійні лідери за відповідної підтримки населення очолюють державний апарат з тим, щоб реалізувати соціальні, економічні та інші інтереси, які представляє ця партія.

Разом із тим не викликає сумнівів те, що партійна система України перебуває у процесі становлення. Головними чинниками, що впливають на вказаний процес, є особливості функціонуючої виборчої системи, а також нормативно-правова база, яка регулює діяльність політичних партій. Крім того, у більшості партій та їх лідерів відсутні чіткі уявлення щодо оптимального для сьогодення політичного курсу та шляхів його реалізації через державно-владну діяльність.

Із останньою тезою пов'язана така важлива роль партійного лідера як участь у формуванні та реалізації політичної влади.

Політична влада згідно з визначенням науковців-політологів являє собою вироблення й запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи за допомогою правових і політичних норм [72, с. 244]. Тобто, політична влада – це здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їхніх об'єднань за допомогою політичних засобів.

У сучасному цивілізованому світі політична влада використовує, як правило, узаконені засоби примусу, тобто вона впливає на громадян, коли вони порушують існуючі правові норми. В цьому контексті важливою є парадигма легітимності, сформульована М. Вебером, яка передбачає, що влада ґрунтується здебільшого на довірі підданих або громадян до неї. Ця довіра, або ступінь визнання суспільством законної влади (легітимності), може бути

раціональною і нераціональною [73, с. 378-379]. Серед українських політичних партій можна виокремити харизматичну, національно-патріотичну легітимність, а також легітимність на засадах участі.

Так, харизматична легітимність (типова для Блоку Юлії Тимошенко) передбачає визнання виняткових рис і здібностей політичного лідера. Водночас вона найбільш нестабільна через те, що, по-перше, виникає проблема спадкоємності влади, оскільки немає ким замінити харизматичного лідера; по-друге, зміна харизматичного лідера може призвести до зміни політичної системи у цілому. Національно-патріотична легітимність визначає національні символи, ритуали, міфи, успадковані від попередніх національно-державних утворень («Наша Україна»). Легітимність на засадах участі передбачає обґрунтування ідеологією і практикою існуючої політичної системи необхідності широкої участі громадян у діяльності політичних інститутів та їхню віру в можливість впливати на владу (Партія регіонів).

Висунення та передові позиції у партійних блоках осіб-лідерів визначається саме логікою боротьби за політичну владу. Причому, навіть коли в партії відсутній харизматичний «провідник», але партійне лідерство є базовим ресурсом, то така політична сила змушена мати лідера. Зокрема, у такій ситуації опинилася в 2001 році «Наша Україна», де рейтинг довіри виборців диктував лідерство і тому лідером партії став В. Ющенко.

Схожою склалася ситуація із реалізацією політичної влади Соціалістичною партією України. Ця ідеологічна сила лівого спрямування походить із часів початку незалежності нашої держави. Водночас за нових умов, коли ідеологічний ресурс виявився вже не домінуючим, партія до 2007 року залишалася впливовою у загальноукраїнському масштабі насамперед завдяки лідерському ресурсу, що був заснований на авторитеті та публічній довірі до однієї особи – О. Мороза. Водночас після зниження рейтингу лідера партії після подій літа 2007 року СПУ внаслідок тогорічних виборів опинилася поза парламентською політикою.

Політична влада досягає найвищого інституціонального рівня, завершеності й органічної єдності у владі державній. Однак політична влада

ширша за змістом, ніж державна влада, оскільки відносно самостійне значення мають владні відносини у політичних об'єднаннях (партії, групи тиску та ін.), а також вольові дії громадян під час виборів, інших масових громадсько-політичних акцій.

Сутність політичної влади полягає у створенні певного, характерного для даного суспільства типу правління, політичного режиму і державного устрою, притаманної даній державі політичної системи, відповідних їй політичних відносин та інших політичних характеристик.

На сучасному етапі суспільного розвитку структура інституціональної політики влади включає три функціональні взаємодіючі рівні:

- макроскопічну систему вищих інстанцій, яка поширюється на основні внутрішні процеси суспільства й зовнішньо-політичну діяльність держави, її зовнішні органи – уряд, його центральні заклади;
- політичну владу середнього та проміжного рівня (мезорівень), створену апаратом політичної середньої ланки, бюрократією різних рангів, аж до муніципальних органів. Цей рівень безпосередньо пов'язує інституціональну політичну владу з не інституціональною, неформальною, політичну владу з неполітичною;
- мікрорівень політичної влади, яка охоплює безпосереднє політичне спілкування людей, малих груп, самоуправління. На цьому рівні формується політична культура, складаються переконання, думки тощо. Мікрорівень не є нижчим рівнем, він тільки функціонально відрізняється від інших рівнів, утворюючи разом з ним загальне політичне тло суспільства [74, с. 189].

Державна влада, як і політична, є неподільною, оскільки вона суверенна. Саме її єдність та неподільність виступають гарантами стабільності політичного (державного) життя. Водночас діяльність з реалізації влади не є однорідною, бо вона виступає в різних формах: законодавчій, виконавчій та судовій.

Участь партійних лідерів у формуванні державної політики здійснюється насамперед через їхню парламентську діяльність.

У багатопартійних державах парламент завжди є партійним за своїм складом. Відоме положення “без політичних партій немає парламентаризму” вірне як у відношенні засобу формування парламенту – шляхом виборів на багатопартійній основі, так і його організації і діяльності, вирішальна роль в яких належить парламентським утворенням партій. Саме в парламенті між партійними лідерами йде боротьба за певний напрям державної політики та контроль над урядом. Власне, це є арена, куди перенесли боротьбу за владу політичні партії. Отже, опосередковано, через своїх лідерів у парламенті, політичні партії виконують функцію вироблення політичного курсу. Хоча необхідно наголосити, що специфікою України є те, що політичний курс досить часто виробляється Президентом та його Адміністрацією.

Загалом, сьогодні партійні лідери відіграють провідну роль у формуванні та діяльності законодавчої гілки влади за різних форм правління. Хоча британський дослідник Е. Хейвуд, висловив думку, що виникнення у кінці ХІХ ст. масових політичних партій ослабило парламент, оскільки знизилась роль індивідуального представництва в політиці [75, с. 406].

Варто підкреслити, що для реального впливу на формування державної політики та реалізації політичної влади партійним лідерам необхідно об'єднуватись у коаліції. Тільки на партійно-коаліційній основі можливе формування тієї команди, тієї більшості, яка здатна взяти не тільки владу, але й реальну відповідальність за те, що відбувається, і за перетворення в реальність конкретної програми дій.

Сьогодні в Україні практично немає партій, які б відповідали даному критерію. Навіть наймасовіші, порівняно з іншими, партії та партійні блоки вельми далекі від можливості отримати самостійну більшість у парламенті та вплинути на формування уряду. Принцип коаліційності полягає в тому, що політичні партії знаходять спільні інтереси, що преважають над вузькими груповими інтересами й реалізують їх у процесі співпраці.

На об'єднання впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори. До внутрішніх М. Дюверже відносить певний тип виборчої системи. Так, мажоритарна система абсолютної більшості веде до утворення стійких

партійних коаліцій тому, що сам механізм голосування залишає перед другим туром можливість партіям, що домовились, зняти свої кандидатури на користь фаворита виборчих перегонів. Пропорційна ж виборча система штовхає партії до відмови від коаліційної політики на виборах [76, с. 394-399].

До внутрішніх факторів можна віднести форму правління. Вважається, що в парламентських системах партійні коаліції створюють після виборів і вони мають обов'язковий характер (Німеччина). У президентських системах коаліції створюють до виборів, а після них вони втрачають свою обов'язковість (Чилі, США).

За характером внутрішньої структури всі об'єднання партій поділяються на блоки, коаліції та альянси. Під блоком Б. Ісаєв пропонує розуміти достатньо ієрархізовану структуру, що передбачає нерівні, асиметричні відносини між його учасниками. Домінуюча партія може нав'язувати свої фундаментальні інтереси та формулу розподілу дивідендів у випадку успіху через те, що володіє потужнішими ресурсами (німецький блок ХДСС - ХСС, де ХСС має суттєвий вплив тільки в Баварії, отже, домінуючою є федеральна за статусом ХДС) [77, с. 209].

Альянс – це угода для виконання короткотермінових завдань [78, с. 119]. Під коаліцією розуміють угоду рівних партнерів. Е. Хейвуд називає її тимчасовим союзом політичних сил під загрозою небезпеки, або неможливості досягнути поставленої мети одноосібно [79, с. 329]. Базовою для об'єднання є коаліційна теорія, що охоплює сукупність теоретичних конструкцій, присвячених формуванню різноманітних політичних коаліцій (виборчих, парламентських, урядових).

Одним із перших У. Райкер ("Теорія політичних коаліцій", 1963) запропонував покласти в основу домовленостей між політичними партіями щодо створення урядової коаліції математичні розрахунки. Крім того, він враховував раціональність суб'єктів коаліції, поінформованість відносно правил гри та дій акторів, позитивний результат спільних дій, винагороду, контроль над членством у коаліції [80]. Таким чином, в основу теорії коаліційності були покладені теорії раціонального вибору, ігор, математичного

моделювання, прийняття рішень, а також загальна теорія партій та партійних систем.

Умовно всі існуючі коаліційні теорії можна поділити на дві великі групи:

1. Прагматичні. При формуванні коаліції до уваги беруться кількісні показники, тобто кількість місць у парламенті, що належать потенційним учасникам коаліції. Основна для цієї групи модель мінімально-переможної коаліції. Вона передбачає формування уряду на основі мінімальної кількості учасників за умови, що об'єднані зусилля здатні забезпечити хоч і мінімальну, але більшість у парламенті (так звана коаліція з мінімальною перевагою). Ця модель розглядає контроль за урядом як нагороду для тих, хто отримав право його формувати.

2. Ідеологічні. Розглядається ступінь ідеологічної сумісності можливих партнерів по коаліції, що відповідає моделі мінімального радіусу дій. У цій моделі вступ партії до коаліції розглядається нею як засіб, що дає партії можливість досягнути раніше проголошених політичних цілей. Відповідно, коаліційна угода не буде суперечити прийнятим програмним цілям [81, с. 190-191].

Існують й інші теорії коаліцій, зокрема, А. де Сваана; цікавою є теорія Дж. Прідема, що враховує максимальні можливості, а не кілька визначених чинників під час створення коаліції. Такими чинниками, на думку прихильників індуктивного підходу до коаліційної політики, є історичні, нормативні, мотиваційні, інституційні, внутрішньопартійні, а також соціально-політичні ситуації всередині країни та зовнішньополітичні умови [82, с. 118-133]. Дійсно, стійкість коаліції залежить від її мотивації: ввійти до складу уряду; здійснити конкретний проект; виконати політичну програму.

На практиці існує кілька типів парламентських коаліцій:

- 1) коаліція як результат розпорошення партій;
- 2) коаліція в біполярному укладі партій;
- 3) коаліція в умовах домінуючої партії, яка виступає у двох формах: а) проти домінуючої партії, б) коаліція домінуючої партії [83, с. 234].

Більшість вчених вказують на те, що «золотий вік» багатопартійного парламентаризму вже відійшов і після II світової війни маємо ми справу із партійними коаліціями, які формуються в умовах розпорошення політичних сил. Сучасними прикладами такого типу коаліцій виступають партійні коаліції Голандії, Бельгії, Фінляндії, Данії. Партійна коаліція формується тут швидше за підсумками виборів ніж до виборів. Жодна із політичних партій не домінує. Електоральний успіх основних партій не суттєво впливає на її шанси потрапити до складу правлячої коаліції. Рішення про це є результатом післявиборчих міжпартійних переговорів.

Коаліція в умовах біполярного укладу політичних сил з'являється в умовах двопартійності. Великобританія є класичним прикладом даного типу. З подібною схемою можна зустрітися також і в не двопартійних системах.

Формування коаліції в умовах однієї домінуючої партії означає, що відбувається воно в умовах домінування в політичному житті однієї партії.

Парламентська коаліція повинна формуватися на ідейних засадах, які є найбільш прийнятними для більшості її учасників. Тому, істотною проблемою утворення коаліцій є ідеологія партій, яка на сьогодні дещо розмита. Як зазначає Е. Кісс “витончені прийоми за допомогою яких партії здатні викривити чи підірвати демократичні цінності і процеси можливо, ніколи не створять повномасштабної загрози основним демократичним політичним інститутам. Але, формулюючи номінальні чи вихолощені форми демократичного життя, вони можуть позбавити демократію її смислу і цінності й поставити серйозні перешкоди на шляху подальших демократичних реформ” [84, с. 43]. Часто політичні цінності, які записані в програмі партії, не реалізуються в її практичній діяльності. Український науковець Є. Перегуда зауважує, що «в умовах соціальної структури традиційні політичні ідеології (комуністична, ліберальна тощо), які забезпечували соціальну інтеграцію в індустріальному суспільстві, більше не відіграють своєї ролі. Перспективи подолання дезінтеграції залежать від ступеня розвитку соціальної демократії, здатності до самоврядування різних груп населення, які методом «спроб та

помилки» мають шукати оптимальні схеми соціальних взаємозв'язків» [85, с. 403].

В цьому плані відзначимо, що сьогодні у політичному житті держав, особливо в умовах глобалізації, існує так звана політична мода. Це призводить до того, що програми політичних партій складаються відповідно до останніх тенденцій суспільно-політичного розвитку.

Велике значення у діяльності парламенту, в формуванні та реалізації політичної влади, мають партійні фракції. Історія фракцій починається з клубів, які виникли як об'єднання громадян у боротьбі з феодальним режимом (Англія, Франція 1789 р., Німеччина, Італія, Іспанія 1848 р.).

У Німеччині фракції були визнані Рейхстагом лише у 1922 р. Для них встановлювалась мінімальна норма кількості – 15 осіб. В Австрії діяльність фракцій, або клубів, регламентується Положенням про порядок роботи Національної ради 1961 р., де визначається мінімальна кількість фракції у п'ять осіб. У Швейцарії офіційний статус фракцій закріплено у законі про робочий порядок парламенту в 1971 р. [86, с. 190].

У більшості зарубіжних країн парламентські фракції мають суто партійний характер. Створення таких структур за іншими ознаками не допускається, а в деяких країнах прямо забороняється. Вони утворюються з представників однієї партії або ж з представників кількох партій, які мають близькі політичні платформи і спільні інтереси. У деяких країнах дозволяється створення так званих змішаних фракцій, до яких входять позафракційні депутати.

Г. Кречмер наводить низку визначень понять «фракція»:

1. Партійно-політично зорієнтовані представництва у парламенті, які намагаються впливати на волевиявлення держави і фактично є державними органами, що беруть участь у формуванні волі держави.

2. Утворені на конкретний законотворчий період об'єднання депутатів - односторонців для досягнення певних політичних цілей шляхом організованої підготовки та обстоювання їх у парламенті.

3. Групи депутатів із спільними політичними поглядами, які уможливають розподіл, концентрацію і підвищення ефективності роботи на

основі взаємної довіри і виконують подвійне завдання: створюють для народу відчуття демократичного легітимного зв'язку і сприяють працездатності парламенту та виконанню ним своїх завдань.

4. Парламентські підрозділи певних груп депутатів пов'язані між собою спільними політичними поглядами та, як правило, партійною належністю, причому їх права впливають з прав депутатів.

5. Об'єднання щонайменше п'яти відсотків загальної кількості членів Бундестагу, що належать одній партії або таким партіям, які за своїми політичними напрямками не конкурують між собою у жодній із федеральних земель (регламент Бундестагу) [87, с. 5-9].

Відповідно до Регламенту Верховної Ради України на першій сесії новообраної Ради розглядається питання про формування та реєстрацію депутатських фракцій, про коаліцію депутатських фракцій та Погоджувальну раду депутатських фракцій. Таким чином, саме фракції є суб'єктом парламентської більшості та опозиції, а отже, і парламентської діяльності в Україні.

Фракційне структурування Верховної Ради, формування коаліції депутатських фракцій є обов'язковою умовою її повноважності. Найпотужніші фракції Верховної Ради України самостійно, або в коаліції (це може бути відкрита чи закрита коаліція) з іншими фракціями мають створити парламентську більшість. До коаліції можуть належати партії з подібними політичними поглядами та баченням суспільного розвитку. Саме така парламентська більшість має формувати уряд, а відповідно і поділяти разом із ним відповідальність за розвиток держави.

Діяльність Верховної Ради України у період з листопада 2007 року до вересня 2010 року відбувалася за реформованою Конституцією, яка чітко закріплювала механізм існування парламентської більшості. Він був інституціоналізований як «коаліція» та передбачав чітку процедуру утворення та повноважень:

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої

входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України [88, с. 62].

Таким чином, окрім чітких меж формування депутатських фракцій у Верховній Раді (зокрема, припис народному обранцеві входити до складу фракції тієї партії/блоку, за списками якої його було обрано, та втрата депутатського мандата у випадку виходу з фракції), редактована Конституція передбачала, що парламентська більшість має організовану форму. До того ж в її положеннях було наголошено на необхідності консенсусу політичних сил більшості через узгодження політичних позицій депутатських фракцій. Відповідно, принаймні у юридичному контексті, було закріплено важливість спільної програми більшості задля вироблення когерентних політичних альтернатив, які б транслювалися в урядові політики, оскільки Кабінет Міністрів також призначала парламентська коаліція.

Початок президентства В. Януковича відзначився специфічними змінами у Регламенті Верховної Ради, які можуть бути пояснені лише політичною доцільністю. З-поміж іншого, нова редакція документа пропонувала таке формулювання коаліції:

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді – це сформоване за результатами виборів і на основі узгоджених політичних позицій та на засадах, встановлених Конституцією України і цим Регламентом, об'єднання депутатських фракцій, народних депутатів, до якого входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради [89].

Тобто попередня обов'язковість колективного членства була розширена можливістю індивідуальної участі. Важливо відзначити, що таким чином було порушено логіку, закладену в конституційну реформу, – структурувати парламент за партійними центрами, а отже, і утворити більшість на основі депутатських фракцій, яка б репрезентувала певну консолідовану політичну позицію. Відповідно, самі фракції як депутатські об'єднання втратили первинну мету, була викривлена суть пропорційного представництва, а цілісний інститут парламентської коаліції охарактеризувався хаотичною природою.

Аморфність політичної позиції більшості у Верховній Раді та вплив на неї з боку уряду чи Президента були притаманні попереднім скликанням парламенту, які обиралися за мажоритарною та мішаною системами. Змінити таку ситуацію був покликаний законопроект Р. Зварича, в якому автор запропонував означити парламентську більшість як «добровільне об'єднання народних депутатів України, утворене на основі узгодження їх політичних позицій та у кількості, що становить більшість від конституційного складу Верховної Ради України, для забезпечення реалізації її повноважень». Таким чином було поєднано органічну ідею цілісної політичної платформи більшості з індивідуальним членством.

Після повернення до редакції Основного закону 1996 року інститут коаліції в парламенті було ліквідовано. Зміни принципів діяльності Верховної Ради, її повноважень, а також збільшення парламентської свободи народного депутата (зокрема, зникнення норми «імперативного мандата», можливість утворення депутатських груп) нівелювали структуроване розуміння парламентської більшості. Наразі ані Конституція України, ані Регламент Верховної Ради не формалізують інститут парламентської більшості, зводячи його до чисельної переваги під час голосування.

Таким чином, розуміння та природа функціонування парламентської більшості мали комплексний, органічний характер за версією Конституції 2006 року та повернулися до спрощеного механістичного зі скасуванням конституційної реформи.

Проблема «меншості», чи парламентської опозиції досі залишається без юридичного вирішення. Подеколи вона набуває політичної актуалізації та, відповідно, суто політичних способів розв'язання без необхідного законодавчого закріплення. Підтвердженням належності цього питання до суто політичного поля слугує також і млявість законотворців щодо нього, зокрема, і той факт, що за період діяльності Верховної Ради шостого скликання було зареєстровано лише один законопроект, присвячений інституціоналізації опозиції (авторства групи депутатів від Партії регіонів, «Блоку Юлії Тимошенко» та «Нашої України – Народної самооборони»). У ньому

пропонується таке визначення парламентської опозиції – це добровільне депутатське об'єднання депутатських фракцій (депутатської фракції) у Верховній Раді України та (або) народних депутатів України, що не увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з офіційним політичним курсом парламентської більшості і Кабінету Міністрів України та (або) способом його реалізації, здійснюють контроль за діяльністю парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, критикують їх діяльність і пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації [90].

У низці законопроектів попередніх скликань окреслено такі бачення опозиції:

- Депутатські фракції, групи та позафракційні депутати, які заявили про свою опозиційність до офіційного політичного курсу [91].
- Народні депутати України, які не увійшли до складу парламентської більшості, та уклали Угоду про парламентську опозицію, яку підписало не менше двох третин народних депутатів України, які становлять парламентську меншість, але не менше однієї п'ятої від конституційного складу Верховної Ради України [92].
- Добровільне об'єднання народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), позафракційних народних депутатів України, які не підтримують політичний та соціально-економічний курс Президента України, діяльність Кабінету Міністрів України по його реалізації та пропонують суспільству альтернативну програму розвитку [93].
- Систематичне вираження публічної незгоди певних парламентських груп і фракцій з політичним курсом Кабінету Міністрів України, яка спрямована на зміну цього політичного курсу або усунення з посад окремих членів Кабінету Міністрів України, або його відставки в цілому.

Таким чином, незважаючи на побутову очевидність поняття «опозиція», його формалізація може набувати різноманітних форм. Зокрема, важливим є об'єкт протистояння, яким може бути визначений і Президент України, і Кабінет Міністрів, і безпосередньо парламентська більшість, і широке поняття

«офіційного політичного курсу». Відповідно, мета опозиційної діяльності концентрується на зміні поточного політичного курсу держави, зокрема через пропозицію альтернатив або ж усунення з посад окремих членів уряду.

Брак належного інституційного оформлення незгоди народних представників з політичним порядком денним у країні нівелює розуміння парламентської опозиції як просто «не-більшості», політиків, які опинилися «за бортом» владної групи депутатів. Такий напівформалізований стан шкодить як політичній системі країни загалом, так і опозиційним силам зокрема. Так, сили, котрі виступають проти влади, обирають позапарламентські методи політичної боротьби, що зводить їх діяльність до популізму та демагогії, а от реальні політичні альтернативи чинній програмі влади вони фактично не виробляють. Брак механізмів стримувань і противаг у системі парламенту часто призводить до виникнення завуальованих форм «диктатури більшості», що послаблює представницькі функції Верховної Ради.

За період шостого скликання Верховної Ради (2007-2011 рр.) завдяки реформам до Конституції політичні партії та блоки стали ключовими центрами тяжіння та закладання порядку денного в Україні. З одного боку, це сприяло відносному ідеологічному структуруванню Верховної Ради: утворилося дві сфери впливу у форматі коаліції та опозиції, які відстоювали визначені альтернативи політики, спираючись на певну низку цінностей. З другого боку, зміни до Основного закону диверсифікували повноваження центральних органів влади таким чином, що стало можливим не лише політичне протистояння між ідейними полюсами, а й боротьба між інституціями у трикутнику Президент – Кабмін – Верховна Рада. Через це розшарування політичних сил не завершилось у парламенті поділом на «більшість» і «меншість»: між лідерами сил-учасників коаліції існувала значна напруга, яка призвела до нестабільного та неоднозначного статусу більшості.

Відповідно, «опозиційність» стала розмитим поняттям. Так, приміром, у ціннісному аспекті Партія регіонів та Компартія були в опозиції до євроатлантичного курсу, який провадила влада. В інституційному розрізі опонентами стали Президент та Кабінет Міністрів, які залучали до своєї

боротьби лояльні парламентські сили (НУНС та БЮТ). Конкуренція між установами (свого роду інституційна опозиційність) сприяла активному залученню до процесу вироблення публічної політики Партії регіонів, яка ставала ситуативним союзником тієї чи іншої політичної зв'язки (політична сила + державна установа) взаємності від власних планів та намірів. Отже, до повернення чинності Конституції 1996 року опозиційність мала кілька вимірів, що дозволило політичним силам-учасникам коаліції протистояти за межами парламенту в різних владних установах.

У парламенті стосунки влади і опозиції за період чинності реформованого Основного закону були спрямовані на взаємне стримування і контроль. Ґрунтовного правового регулювання питання опозиції не отримало, проте Регламент Верховної Ради містив низку положень щодо захисту прав парламентської меншості. Не останньою причиною достатньо широких прав опозиції також стала взаємна недовіра учасників коаліції БЮТ-НУНС. Долучення до більшості «Блоку Литвина» обмежило Партію регіонів – серед парламентських методів боротьби вона найчастіше обирала блокування трибуни.

Проте як влада, так і опозиція не використали період діяльності парламенту для якісного оновлення політичної системи. Формальним показником політичної стратифікації Верховної Ради залишилися гасла та тези, які актуалізували соціокультурні поділи України ще під час Помаранчевої революції. Нерозвинена партійна система не змогла зробити пропорційну модель виборів до парламенту ефективним механізмом репрезентації різних суспільних груп. Політичні сили у Верховній Раді продовжували відстоювати інтереси великого капіталу.

Президентство В. Януковича, переформатування більшості та повернення конституційної логіки 1996 року позбавило опозицію значної кількості захисних механізмів. По-перше, втратив чинність Регламент, який боронив права меншості. По-друге, відновився вільний рух депутатів між фракціями, через що опозиційні партії, особливо БЮТ, втратили значну кількість парламентських «штиків». Така ситуація вкотре підтвердила інституційну

слабкість українських партій, а також поставила під сумнів пропорційну модель виборів.

Наразі поняття парламентської опозиції та парламентської меншості не повністю є сумісними. Формально більшість складається з фракцій Партії регіонів, Комуністичної та Народної партій. Реальну опозиційну діяльність ведуть фракції «БЮТ - «Батьківщина» та НУНС. Група «Реформи заради майбутнього» та значна кількість позафракційних депутатів є певним «сірим полем», баластом парламенту: ідеологічно не визначені та політично не позиціоновані, вони слугують умовним резервом голосів для чинної влади. Зрозуміло, що про політичну репрезентацію та відстоювання інтересів виборців не йдеться. Активність позафракційних депутатів пояснюється наближенням парламентських виборів, на яких 225 парламентарів обиратимуться за мажоритарною складовою.

М. Михальченко визначає п'ять типів конфлікту інтересів, які породжують протистояння і взаємодію влади та опозиції.

1. Справжній конфлікт на основі різного підходу до державотворення. Існує об'єктивне зіткнення інтересів різних соціальних сил державницької і антидержавницької орієнтації.

2. Випадковий конфлікт інтересів, який залежить від випадкових обставин, що не завжди усвідомлюються учасниками, – тимчасове зниження або не виплата зарплат, сезонне коливання цін, волюнтаризм чиновників і т. п. Цей конфлікт легко подолати за умови усвідомлення й здійснення можливих альтернатив.

3. Змішаний конфлікт інтересів, викликаний факторами, які лише побічно пов'язані з об'єктивними, – мовні, релігійні, культурні та інші питання.

4. Неправильно приписаний конфлікт, що належить не до справжніх політичних, економічних, географічних чи інших причин.

5. Хибний конфлікт інтересів – немає об'єктивних підстав, але виникає внаслідок хибних уявлень або непорозумінь. Такого типу конфліктів в Україні багато на ґрунті суб'єктивного розуміння інтересів гілок влади, політичних інститутів, регіонів або на ґрунті просто провокацій [94, с. 22].

Політична наука визначає “опозицію” як протидію, опір повній політиці, політичній лінії, політичній дії. Опозиція є невід’ємним компонентом, свого роду індикатором демократичного суспільства і правової держави. Ф. Рудич зазначає, що “цивілізована опозиція – це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи” [95, с. 37]. В класичному розумінні цивілізована опозиція – це коли не тільки партія, що перемогла, визначає законність і справедливість правил гри, а й переможена партія також. Хоча останній визнати це дається нелегко. Переможена партія повинна розуміти, що в ході суперництва зіткнулись лише земні інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї із сторін не досягається за рахунок іншої. Така опозиція не може вважатися конструктивною.

Конструктивна опозиція має бути альтернативною політичній стратегії і тактиці правлячих сил. Їх взаємна конкуренція, в межах існуючих політичних систем, зменшує зростання небезпечної поляризації сил, що існують у суспільстві та парламенті. Цьому сприяє вироблення чітких позицій сторін, що відображають їхні взаємини. Така опозиція неможлива без відповідальності політичних партій та їх лідерів. У сучасному українському суспільстві ще не створені умови для функціонування цивілізованої опозиції.

Взаємодія влади та опозиції повинна відбуватися на основі так званого «демократичного контракту». Такий контракт, на думку З. Балабаєвої, передбачає демократичний шлях вирішення конфліктів, які структурно протиставляють одне одному різноманітні групи суспільства у їхній боротьбі за владу. Він найкращий, оскільки віддає перевагу не пригніченню і знищенню суперника, а є успішним генератором нових соціальних відносин. Такий контракт привчає членів соціальної групи до загальноприйнятних договірних процедур. Влада закону не нав’язується тільки волею найбільш сильних, вона поступово стає результатом згоди найбільш слабких чи меншості, нехай навіть тимчасової [96].

Необхідно підкреслити, що природа відносин між владою та опозицією нерозривно пов’язана зі рівнем політичної культури української еліти. Отже,

можна припускати, що реальні зміни та переведення взаємодій усередині політичної системи на демократичні та прозорі засади залежать від розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні та циркуляції політичного істеблішменту.

Підсумовуючи результати дослідження відзначимо, що реальна участь партійних лідерів у формуванні та реалізації політичної влади стає можливою, якщо вони перебувають при владі, відтак мають можливість реалізувати свої програмні настанови, передвиборчі обіцянки.

Здійснення політичної влади можливе через представництво в органах як законодавчої, та і виконавчої влади. Для цього необхідно мати право на формування уряду, а отже, і вплив на вертикаль виконавчої влади, що дозволяє партійним лідерам не тільки приймати рішення, а й реалізовувати їх, – а значить, нести відповідальність за здійснення політичної влади, впровадження державних програм.

2.3. Системність як принцип діяльності партійних лідерів.

Політична діяльність розглядається як вид соціальної активності, що базується на використанні політичної влади та її ресурсів, спрямованих на регулювання й узгодження соціальних інтересів і відносин з метою розвитку суспільства як цілісної системи. Означена діяльність зосереджується на низці об'єктів, одні з яких є організаційними факторами суспільно-політичного життя; інші – процесами політичного розвитку. Організаційними факторами суспільно-політичного життя виступають: утворення державних органів шляхом їх обрання; створення масових організацій внаслідок волевиявлення громадян, які об'єднуються в громадські організації й політичні партії; вироблення політико-правових норм шляхом врегулювання процесу підготовки та прийняття законів, безпосереднього відображення волі громадян; організація системи управління основними сферами державного й суспільного життя; визначення принципів організаційних структур, повноважень і взаємовідносин та зв'язків ланок управління [97, 137-138].

Партійні лідери, як важливі суб'єкти у системі політичної діяльності виконують такі функції: артикуляція й агрегування інтересів певних соціальних груп; боротьба за здобуття політичної влади; використання політичної влади з метою здійснення суспільно значущих завдань; контроль за діяльністю державних органів або формування та здійснення прийнятого політичного курсу; політичне виховання й ідеологічна соціалізація виборців тощо. Реалізація цих інтересів партійних сил є практично неможливою без укладання політичних домовленостей між ними, формування блоків, взаємної підтримки тощо. Звичайно, що у ході такої взаємозалежної діяльності партійні лідери мають дотримуватися певного узгодження своїх принципів й тактики з метою забезпечення структурованості та гармонії взаємодії у політичних процесах.

Важливим аспектом перебігу політичних процесів у суспільстві є проблема взаємозалежності діяльності партійних лідерів у ході реалізації інтересів їхніх політичних сил. Взаємозалежність діяльності партійних лідерів логічно впливає із самої сутності політичних процесів – такої форми суспільних явищ, які забезпечують формування політики. Відповідно партійні лідери, як важливі суб'єкти, що залучені у динаміку політичних відносин, знаходяться у певній структурованій системі, а тому мають налагоджувати зв'язки один з одним, узгоджувати засади своєї діяльності. Зрештою, реалізація інтересів партійних сил є практично неможливою без укладання політичних домовленостей між ними, формування спільних блоків, взаємної підтримки тощо. Звичайно, що у ході такої взаємозалежної діяльності партійні лідери мають дотримуватися певного узгодження своїх принципів й тактики з метою забезпечення структурованості та гармонії взаємодії у політичних процесах.

Процес взаємодії партій та їхніх лідерів відбувається на постійній основі. Він є важливим для української політичної системи та суспільства в цілому. Тому потребують докладного дослідження глибинні механізми цього процесу в контексті формування партійних домовленостей, ситуативних та стратегічних союзів, блоків і парламентських коаліцій. Ще більшої актуальності питання взаємодії партій набуває перед майбутніми виборами в Україні, де взаємозалежність тактики та принципів партійних лідерів вочевидь стане

запорукою успіхів та активної участі їхніх політичних сил у діяльності органів влади. У середньостроковій перспективі (згідно з новими змінами до Основного Закону – через кожні 4 роки) така взаємозалежність буде важливим фактором перед виборами до Верховної Ради України та після – у ході законотворчої діяльності й взаємодії партійних лідерів у структурах виконавчої влади.

Перше десятиліття XXI ст. увійшло в історію як час активного становлення багатопартійної політичної системи в Україні. Формування партій у нашій країні пов'язане з динамічним розвитком громадських організацій та рухів, метою яких є участь у системі управління суспільством та взяття на себе відповідальності за результати цієї діяльності. Відповідно до положень Конституції України, політичні партії та їхні лідери відіграють дедалі помітнішу роль у суспільно-політичному житті країни. Основний Закон нашої держави визначає засади організації та діяльності політичних партій. Зокрема, стаття 15 Конституції України встановлює принцип політичної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя в Україні. Цією статтею також встановлюються державні гарантії свободи політичної діяльності, не забороненої Конституцією і чинними законами України. Статтею 36 Основного Закону передбачається і гарантується право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення та захисту своїх прав і свобод, а також задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених державою в інтересах національної безпеки і збереження громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Цією ж статтею Конституції України визначено основну мету діяльності партій: сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, зокрема участь у виборах.

Взаємозалежність партійних лідерів розглядається нами як взаємний вплив одних лідерів політичних партій на інших. На думку вітчизняних дослідників, джерела такої взаємозалежності очевидні і відповідають сутності політичного процесу, який передбачає тісні контакти різної інтенсивності між усіма політичними силами [98, с. 278]. Таким чином, всі партійні лідери мають постійно вступати в діалог з керівниками інших політичних партій (керівники

«правлячої партії» не є виключенням). Підтвердженням вказаного є практично вся історія парламентських коаліцій в Україні – і коаліція лівих сил 1998 року, і «помаранчева коаліція» зразка 2005 р., і «стабілізаційна коаліція», що існувала з літа 2006 по осінь 2007 рр. тощо. Партійні лідери змушені були вести діалог, знаходити певні спільні принципи й узгоджувати свою тактику.

Виходячи із вищевказаного, логічним наслідком взаємозалежності партійних лідерів та їхніх організацій є створення партійних систем, які являють собою сукупність стійких зв'язків і відносин партій різного типу одна з одною, а також з державою та іншими інститутами влади [99, с. 88]. До числа факторів, які чинять найбільший вплив на формування партійних систем, відносяться: характер соціальної структури суспільства, чинне законодавство (насамперед виборчі закони) та соціокультурні традиції. Так, традиційно в Україні вагомий відсоток населення становили жителі сільської місцевості. Тому характерним для нашої країни виявилось активне формування аграрних партій та взаємозалежність діяльності їхніх лідерів із представниками партій лівих ідеологій (соціалісти, прогресивні соціалісти, комуністи тощо). Наразі в Україні, попри економічні негаразди, із різною динамікою здійснюється формування середнього класу. Тому на часі консолідація партійних лідерів тих політичних організацій, які представляють інтереси поки що нечисленного середнього класу.

Звичайно взаємозалежність діяльності партійних лідерів передбачає наявність певних загальноприйнятих принципів. Загалом принцип можна визначити як норма та правило поведінки. Така норма поведінки може бути загальною (моральною) і приватною (особливою).

В цьому контексті відзначимо, що принцип (від. лат. *principium* – початок, основа) – базове, початкове становище теорії, науки, світогляду, політичної організації. Внутрішнє переконання людини, що визначає його ставлення до дійсності, норми поведінки та діяльності. Ще античні філософи прагнули віднайти принцип існування усіх речей і, зазвичай пов'язували його з субстанцією. В європейській філософії XVI-XVII ст. принцип почали тлумачити здебільшого як категорію теоретико-пізнавальну на основі

розрізнення того, що лежить в основі дійсності. У подальшому розумінні принцип переміщуються у сферу логічного виразу пізнання.

Принцип є центральним поняттям, основоположною ідеєю, що пронизує певну систему знання і субординує його. У межах теоретичного знання принцип означає вимогу розгортання самого знання в систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і впливають певним чином одне з одного. Будь-яка теоретична система знання ґрунтується на принципах, пов'язаних між собою.

Поняття «норма» – як правило, взірець, стандарт – визначає такий рівень взаємних очікувань, що постає у своєму узагальненому вигляді. Вони покликані сприяти регулюванню політичних відносин, забезпеченню їх зміни та розвитку. У найзагальнішому розмінні норми є необхідною умовою суспільного розвитку, вони існують і виробляються в усіх видах суспільних відносин їх створення і використання є умовою функціонування суспільства.

Норми партійного життя як складові політичних норм, посідають важливе місце у комплексі засобів і методів, які використовуються партійними лідерами у процесі політичної діяльності. У свою чергу, норми політичні є складовою соціальних механізмів, з допомогою яких реалізуються вимоги, інтереси, цілі, суспільства чи соціальної спільноти. Отже, за посередництвом норм партійного життя реалізуються інтереси, вимоги та завдання певного прошарку населення, що об'єднано прихильністю до якогось напряму розвитку суспільства.

Норми партійного будівництва та партійного життя використовуються соціальними групами та індивідами у боротьбі за владу та її здійсненні. Їх місія полягає в регулюванні партійних відносин (як усередині партії, так і між партіями), забезпеченні змін та розвитку політичної партії. У практично-політичній діяльності норми партійного життя і будівництва – це складне структурне утворення: внутрішньопартійні відносини, а також політичні відносини між різноманітними партіями та групами, що існують у суспільстві.

Вплив на діяльність та поведінку здійснюються через такі функції, як регулятивна, ціннісно-орієнтаційна, виховна і соціальна. Регулятивна функція

полягає у здійсненні соціального контролю з боку політичної партії за діяльністю і поведінкою в даному соціальному середовищі.

Норми партійного будівництва та партійного життя включають правила, що регулюють внутрішнє життя партії, визначають форми побудови, методи її роботи та поведінку членів партії, відносини між політичними партіями, громадськими організаціями, групами тиску, групами інтересів, органами державної влади та місцевого самоврядування.

На нашу думку, іноді партійному лідерові доцільно наполягати на дотриманні певних політичних принципів, а іншим разом необхідно зберегти політичну єдність, у той час, коли певні принципи стимулюють відцентрові тенденції. Якби політичні принципи зберігалися б у твердій, незмінній формі, ймовірним результатом було б сектантство, тому що була б лише невелика частина “правовірних” партійців, що підтримують політичну практику засновану на такого роду “непохитних” принципах [100, с. 111]. Для того, щоб уникнути подібної ситуації, партійний лідер повинен мати свободу у трактуванні того, як політичні принципи сформульовані, інтерпретуються та фактично застосовуються.

Таким чином, партійна інтеграція звичайно вимагає комбінації твердої принципової позиції й політичної гнучкості в такій пропорції, щоби поведінка партійного лідера була послідовною. Беручи до уваги необхідність використання особливостей політичного моменту, лідерові необхідно мати відповідну мотивацію і ґрунтувати свою діяльність на твердих принципах.

Аналіз основних засад функціонування та співробітництва українських партійних лідерів дозволив нам виокремити такі принципи їхньої взаємозалежної діяльності: системності, політичної та ідеологічної багатоманітності, конкурентності, а також толерантності.

Принцип системності виявляється у тому, що партійні лідери, як вже відзначалося, у ході взаємодії з іншими політичними силами, як правило прагнуть до встановлення з ними певного виду систем відносин у вигляді блоків, партійних об'єднань тощо. Основною метою зазначеного є завоювання та утримання електоральної підтримки. Такі партійні системи, як відзначає

французький дослідник Моріс Дюверже, складаються з перевагою гетерогенної (означаючи боротьбу партій за різні сегменти електорату) або гомогенної (що передбачає їхнє змагання за ті самі прошарки електорату) конкуренції [101, с. 223].

Отже, залежно від характеру міжпартійної конкуренції зміст партійних систем формується під впливом:

– різного типу ситуативних союзів, тобто короткострокових об'єднань партій для вирішення лише певних завдань, коли головну роль беруть на себе партійні еліти, а думка рядових членів не враховується (були популярні в українському парламенті в ході невдалого формування “демократичної коаліції” з квітня по липень 2006 р.);

– блоків, тобто ієрархічних союзів, у яких взаємодіють три види партнерів: гегемони, що нав'язують всім іншим свої базові цінності, інтереси й цілі; партії “другого плану”, що входять у ці союзи, блоки на умовах лідерів; “партії-реле”, які ще більш залежні від основних “гравців” і надають союзу більш масштабний характер (класичний приклад – нинішня коаліція в українському парламенті за участю Партії регіонів, Комуністичної партії та Народної партії України);

– коаліцій, тобто довгострокових об'єднань, сформованих на основі раціональних уявлень про можливості партнерів забезпечити подальші політичні успіхи (в українському політикумі такі довгострокові об'єднання ще не присутні).

Принцип системності у демократичному управлінні детально розглянута у праці Дж. Сарторі “Переглядаючи теорію демократії” [102]. В ній італійський вчений стверджує, що «коли ми починаємо розглядати демократію як систему управління, ми зіштовхуємося з проблемою контролюючих груп і керівництва». Водночас, партійні сили, здійснюючи демократію, що визначається як виборна поліархія, не сприяють тим самим налагодженню сталого функціонування виборчої системи, оскільки суперництво на виборах не забезпечує якості результатів, а лише демократичність способу їх досягнення [103, с. 95-96].

Системність як принцип роботи партійних лідерів звісно передбачає наявність певних організаційно-тактичних засад діяльності, тобто політичної тактики. Остання, в свою чергу може розглядатися як складова частина політичної діяльності, спрямована на досягнення короткострокових цілей партійних сил (довгострокові цілі визначає політична стратегія). Ефективній політичній тактиці властиві наступні характеристики: чітке формулювання поточних, першочергових завдань, маневреність, здатність до швидкого перегрупування наявних ресурсів, безперервність і послідовність, активність, швидкість, рішучість тощо. У даному випадку зміст короткострокових цілей, які визначає тактика, слід розглядати у періоді до 1 року, середньострокових від 1 до 4-5 років (тобто якраз на період між виборами), а довгострокових – понад 5 років (наприклад, у часовий проміжок від 2010 р. до 2020 р).

Політична тактика активно залучається при використанні партійними лідерами своїх владних повноважень. Застосування влади у партійних організаціях вимагає від лідерів як навичок, так і вміння й бажання їх застосувати. Багато рішень приймаються за допомогою політичних процесів, оскільки тактика раціональних рішень не підходить, адже невизначеність і розбіжності занадто великі. Тактика застосування партійним лідером влади для надання впливу на прийняті рішення включає наступні заходи:

– Побудова коаліції. Побудова коаліцій означає переговори з іншими партійними лідерами з метою схилити їх до своєї точки зору. Найбільш важливі рішення як правило приймаються в кулуарах офіційних зборів. Партійні лідери обговорюють проблеми один з одним і досягають згоди на взаємній основі. Ефективно працюючі партійні лідери – це ті, хто збирається в групи, об'єднуючись для вирішення ключових питань. Важливим аспектом побудови коаліцій є створення позитивних міжособистісних взаємин між партійними лідерами, що будуються на симпатії, довірі й повазі. Складовою частиною процесу побудови коаліцій є, насамперед, надійність і мотивація спільної роботи з партійними партнерами, а не просте використання інших.

– Розширення мережі. Мережі всередині партійних коаліцій можна розширити шляхом встановлення контактів з іншими партійними лідерами та

шляхом кооптації інакомислячих. Перший підхід, по суті, означає побудову нових альянсів. З іншого боку, другий підхід є актом впровадження в коаліційну мережу “чужої” партійної сили, яка належить до іншого ідеологічного спектру тощо.

– Контроль за прийняттям рішень в коаліції означає встановлення кола осіб, які відповідальні за політичні рішення. Одним із прийомів є відбір або обмеження інформації, яка передається представникам інших партійних сил. На рішення коаліції можуть впливати теми, внесені до порядку денного важливих зборів, або навіть та послідовність, у якій ці теми обговорюються. Тим темам, які обговорюються останніми, коли часу вже не залишається, і партійні діячі бажають швидше покинути збори, дістанеться менше уваги, чим розглянутим раніше. Заклик партійного лідера зосередити увагу на певних проблемах і пропозиція альтернативних рішень також буде впливати на результати.

Слід також відзначити, що тактика вітчизняних партійних лідерів у значній мірі пов’язана з організацією їхніми політичними силами передвиборчих кампаній. Тому є підстави окремо виділити передвиборчу тактику партійних лідерів, яка безпосередньо пов’язана з політичним становищем партії, встановленими нею цілями та політичною ситуацією, що визначає політичну кон’юнктуру в момент виборів. Крім того, вказана тактика партії значною мірою обумовлена її політичною історією і не може довільно змінюватися від одного виборчого циклу до іншого тільки залежно від політичної кон’юнктури.

Протягом декількох електоральних циклів можна говорити про основні сталі прийоми тактики, характерні для кожної політичної партії, що активно бере участь у двох і більше загальноукраїнських виборчих кампаніях. Разом із тим, еволюція передвиборчих тактик “партій влади” (у даному періоді це Партія регіонів) значною мірою зумовлена політичним режимом, у той час як для партій опозиційної спрямованості така пряма кореляція багато в чому обмежена їх ідеологічною та політичною складовою [104, с. 30].

Політичні партії виступають у виборчому процесі як самостійно, так і у виборчих коаліціях. Право на утворення різного роду коаліцій, в тому числі і у виборчих цілях, - одне з основних прав політичних партій, визнаних

законодавством. Законодавство встановлює, що виборча коаліція утворюється на основі угоди, яка укладається між партіями і підлягає схваленню їхніми статутними органами.

Виборча коаліція – особливого роду об'єднання політичних партій, що відрізняються за правовим статусом як від партій, так і від іншого роду коаліції (парламентських, урядових). Вони регламентуються різноманітними нормативними актами: партії – спеціальним законом про них, парламентські коаліції – регламентом палати або законом про фракцію, виборчі коаліції – рішенням виборчої комісії.

Законом України «Про вибори народних депутатів України» передбачено утворення виборчих блоків партій, які висувують своїх кандидатів у депутати єдиним списком для участі у виборах у багатомандатному виборчому окрузі. Партія, що увійшла до складу виборчого блоку, не має права висувати власних кандидатів на виборах і може входити до складу лише одного виборчого блоку. Принципова відмінність між партійними виборчими блоками та коаліціями полягає у тому, що відносини в коаліції ґрунтуються на рівноправності її суб'єктів. Натомість у блоці завжди є домінуюче політичне утворення, як нав'язує всьому блоку свої інтереси і правила гри та володіє виключним впливом. Рішення в коаліції досягаються шляхом компромісу.

Формування виборчих коаліцій та блоків відноситься до числа найважливіших виборчих стратегій партійних лідерів. При формуванні виборчих коаліцій лідери партій виходять з того, що спільно вони досягнуть кращих результатів ніж окремо. Учасники коаліції стараються шляхом об'єднання своїх зусиль і ресурсів досягнути такої нової якості яка б давала їм можливість зібрати більшу кількість голосів виборців ніж дані партії збирають окремо. Таким чином, партійна коаліція є вибором такої партійної конфігурації, яка спираючись на існуючі можливості і умови, в найбільш оптимальний спосіб слугує реалізації поставленої цілі. Виборчі коаліції, на думку дослідників, поділяються на а) аддитивні, б) субаддитивні, в) супераддитивні [105, с. 273].

До аддитивних коаліцій відносяться такі виборчі коаліції, які отримують таку підтримку виборців, яка рівна сумі підтримки кожного учасника коаліції

окремо. Коаліції, що отримують меншу підтримку називаються субаддитивними, а ті коаліції, які отримують більшу сумарну підтримку називаються супераддитивними.

Перший тип коаліцій найчастіше пов'язаний із об'єднанням споріднених партій, які борються на виборах за підтримку одного і того ж виборчого сегменту. Їх об'єднання не приводить до втрати ними своєї ідентичності, а тому не відбувається відтоку підтримки до інших політичних угруповань.

Другий тип коаліцій має місце тоді коли характер коаліції не відповідає очікуванням виборців. Це відбувається переважно тоді, коли в рамках коаліції є задіяними такі політичні актори, які порушують програмну цілісність і ідентичність об'єднання, що веде до відтоку від нього різних виборчих сегментів, які не вважають дану коаліцію “своєю”.

Третій тип коаліції означає, що її учасники зуміли зберегти “свій” електорат. До того ж додалися голоси тих, що підтримують сам факт об'єднання політичних сил. Крім того спрацьовує “психологічний ефект” описаний М. Дюверже – виборці охочіше голосують за сильніших учасників виборчих змагань. Сам факт порозуміння між політичними силами є явищем для суспільства позитивним оскільки вказує на здатність партійних лідерів до гармонізації своїх стосунків заради суспільної користі.

Водночас, політичні партії, які приймають участь у формуванні партійної коаліції ризикують, що в рамках міжпартійної конфігурації вони можуть втратити свою ідентичність, однак переконання, що остаточний результат принесе більше користі є для них переважаючим. В цьому контексті, слід звернути увагу на те, що будь-який колективний суб'єкт у політичному полі (й передусім це стосується політичних партій) спрямовує свою діяльність на здобуття політичного визнання, легітимності (тобто – «політичний капітал») і зрештою – на здобуття повноти політичної (законодавчої та виконавчої) влади. Власне цей пункт є ключовим для партійних лідерів.

Отже, першим і основним політичним інтересом партійного лідера та мотивом для об'єднання є здобуття максимуму влади. Мотивацією другого порядку у різних політичних партій можуть бути: просування певного типу

політики, вирішення окремих соціально-економічних проблем, боротьба за ресурси і посади, просування своїх представників на політичний рівень і легітимація шляхом здобуття окремих місць у представницьких органах влади та інші (комплексні інтереси). Разом із тим, у політичному дискурсі партій такі («владні») інтереси представлені вибірково, а на перший план висувуються більш «шляхетні», наприклад, забезпечення сталого соціально-економічного зростання або (де такий лозунг «споживається») євроінтеграція, хоча де-факто, ці інтереси можуть не мати для певної політичної сили тої ваги, яка їм приписується.

Водночас, ці мотиви не представлені у політичному дискурсі партій безпосередньо, а у «перетвореній», ідеологічній, формі. «Перетворена форма» постає як особлива форма причинно-наслідкового зв'язку і є результатом такої трансформації системи, коли другорядні зв'язки заступають собою основні. Простіше кажучи, якщо партія заявляє, що метою її політичної діяльності є вирішення тієї чи іншої проблеми, це означає, що її мета – здобуття суспільної підтримки (яку згодом шляхом виборів можна конвертувати в політичну владу) за допомогою представлення цього інтересу як загальнозначущого [106].

Відзначимо, що всі міжпартійні союзи, як правило, засновані на ідеологічній спільності. Коаліція має місце власне лише в тому випадку коли її учасники мають спільні ідеологічні погляди, подібні програмні цілі, позитивно налаштовані щодо основних ціннісних орієнтацій своїх партнерів. Однак, в Україні, як свідчить практика формування виборчих блоків, партійні лідери не дотримуються до цих правил. Вони об'єднують партійні сили різного політичного спрямування, що неминуче призводить до зниження ідеологічної артикуляції політичних сил, що їх формують, роблячи їх обличчя менш виразним, ухвалення рішень – більш складним, а політику – розмитою й непослідовною.

Однією з причин того, що Народному союзу "Наша Україна" не вдалося стати "всеосяжною" партією, на думку дослідників, була не в останню чергу постійна практика передвиборного блокування. Вона, змінюючись, до того ж, у кожному електоральному циклі, справила негативний вплив на засади

ідеологічної ідентифікації цієї «єдиної» політичної сили. Так, якщо у 2006 році до складу блоку «Наша Україна» входили націоналістичні сили сильної артикуляції (КУН), то вже через рік, у 2007-му, блок представляли сили соціал-демократичного гатунку слабкої артикуляції (Партія захисників Вітчизни, «Вперед, Україно!»). До того ж, розмитість ідеологічних засад і слабкість артикуляції зумовили посилення у ній лідерської складової.

Склад "Виборчого блоку "Наша Україна" (2006 рік)

Ідеологічна платформа	Назва партії, лідер
<i>Націоналістична</i>	Конгрес Українських Націоналістів (<i>Олексій Івченко</i>)
<i>Ліберальна</i>	Партія промисловців і підприємців України (<i>Анатолій Кінах</i>)
<i>Консервативна</i>	Партія Християнсько-Демократичний Союз (<i>Володимир Стретович</i>) Політична партія Народний Союз "Наша Україна" (<i>Віктор Ющенко, Роман Безсмертний</i>) Народний Рух України (<i>Борис Тарасюк</i>) Українська республіканська партія "Собор" (<i>Анатолій Матвієнко</i>)

Склад "Виборчого блоку "Наша Україна-Народна самооборона" (2007 рік)

Ідеологічна платформа	Назва партії, лідер
<i>Ліберальна</i>	Громадянська партія "Пора" (<i>Владислав Каськів</i>) Європейська партія України (<i>Микола Катеринчук</i>)
<i>Консервативна</i>	Християнсько-Демократичний Союз (<i>Володимир Стретович</i>) Народний Союз "Наша Україна" (<i>Віктор Ющенко, Роман Безсмертний</i>) Народний Рух України (<i>Борис Тарасюк</i>) Українська народна партія (<i>Юрій Костенко</i>) Українська республіканська партія "Собор" (<i>Анатолій Матвієнко</i>)
<i>Соціал-демократична</i>	Партія захисників Вітчизни (<i>Юрій Кармазін</i>) Політична партія "Вперед, Україно!" (<i>Віктор Мусяка</i>)

Підсумовуючи, варто підкреслити, що основним критерієм, за яким формується партійна система і структуризуються інтереси суспільства, є ідеологія. Всі вибори продемонстрували невисоку якість партійного

будівництва, а саме: його без структурність і безідейність. Партійні ідеології абстрактні, не цілеспрямовані і не мають конкретного ціннісного змісту. Партійні лідери, партійні еліти не харизматичні, не яскраві. Жоден лідер з найбільших політичних сил в Україні не зможе напевно дати відповідь на питання: яку ідеологію він сповідує?

З урахуванням викладеного, важливим напрямом розвитку партійної системи є формування політичних партій європейського зразка. Сьогодні партій у класичному розмінні цього поняття в Україні дуже мало. Абсолютна більшість з них, як справедливо визначає М. Михальченко, побудована не на ідеологічній основі або на політичних принципах, а насправді є конгломератом людей з певними бізнесовими та іншими особистими інтересами [107, с. 85]. У європейському розумінні політична партія – це об'єднання громадян, що домагаються політичних цілей відповідно до правового порядку, встановленого в державі. Партії та лідери повинні дотримуватися передусім гуманістичних принципів: свободи, демократії, поваги до прав людини та верховенства права. Саме на таких принципах функціонує, наприклад, європейська Соціал-демократична партія.

Як відомо, соціал-демократичні партії Європи тривалий період, який охоплює кінець 40-х і початок 80-х років минулого століття, перебували при владі у провідних країнах Європи. Результати їх правління в історії континенту являють собою вражаючий приклад могутнього соціально-економічного і політичного зростання, реального забезпечення прав і свобод людини і громадянина, тобто всього того, що сьогодні становить зміст соціально-правової держави. Саме з того часу європейці сприймають як належне високі стандарти соціальної захищеності, рівні стандартів можливості для кожної людини, що починає свідоме життя. Розбудова саме таких партій в Україні, які формують владу і будуть відповідати за результатами її діяльності – найважливіший напрям розвитку партійної системи.

Передвиборчу тактику партійних лідерів визначає й такий чинник як доступ до засобів масової інформації, у т.ч. й електронних, який в українських умовах є одним з найважливіших складових потенційного успіху партії на

загальнодержавних виборах. Водночас відсутність доступу до соціально значимих засобів масової інформації опозиційних партій веде до зростання активності останніх у сфері масових акцій, а також до інтенсифікації взаємодії їхніх партійних лідерів.

Як вже було відзначено, переважна більшість українських політичних партій та їх лідерів ставить собі за мету прихід до влади та практичну реалізацію своїх програмних настанов у суспільно-політичній, соціально-економічній, культурній площинах тощо. У демократичному суспільстві означене здійснюється насамперед через систему виборів – загальнодержавних та місцевих.

Водночас значна кількість дослідників стверджують про все ще існуючу недосконалість виборчого законодавства України у цій сфері [108]. Відповідним чином, принципи й тактика партійних лідерів у ході передвиборчих кампаній та після них здійснюється насамперед на ґрунті політичної доцільності, певних кон'юнктурних та суб'єктивних міркувань тощо і в значній мірі не закріплені законодавчо. Відтак, для того щоб остаточно усталити основні принципи й засади взаємодії партійних лідерів України та їхніх політичних сил, а також вирішити переважну більшість проблем недосконалості українського виборчого законодавства, наша держава потребує розробки й прийняття Виборчого кодексу України. У ході його підготовки і могли б знайти свою реалізацію перелічені вище принципи, що мають обумовлювати діяльність сучасних партійних лідерів нашої держави.

Наступним кроком у більш віддаленій перспективі має стати напрацювання законодавчої бази для забезпечення спільних принципів й тактичних засад соціально та політично відповідальної участі політичних лідерів у здійсненні державної влади. Тільки персональна відповідальність лідерів правлячих політичних партій та представників виконавчої влади за здійснювану ними протягом багатьох років державну політику здатна гарантувати партіям довіру суспільства, стимулювати політичну активність його членів.

Разом із тим, у ході розробки та ухвалення усіма провідними партійними лідерами України певних спільних принципів і тактичних засад взаємодії та співробітництва, всім учасникам політичного процесу слід враховувати низку проблемних аспектів сучасного стану партієтворення у нашій країні [109, с. 121-123]. Так, більшість політичних партій на сьогодні не є повноцінними суб'єктами політичної діяльності, що позбавляє їх можливості боротися за участь у формуванні владних структур.

Однак, аналізуючи програми переважної більшості українських політичних партій, нами було відмічено, що, незважаючи на наявність певних і подекуди істотних ідеологічних відмінностей, ці програми мають ряд спільних позицій, які можна було б узагальнити виразом “прагнення до соціального єднання”. Партії, як виразники економічних і політичних інтересів різних соціальних груп, незважаючи на внутрішньополітичну нестабільність в Україні останніх років, все ще лишаються глибоко зацікавленими у збереженні єдності соціуму. Саме навколо означеного прагнення і слід розбудовувати певну єдину тактику партійних лідерів нашої країни.

Принцип політичної та ідеологічної багатоманітності вимагає від партійних лідерів передбачення можливості налагодження такого формату відносин з іншими партійними структурами, який би ґрунтувався на позаідеологічній платформі. Звичайно, що формування партійних союзів, як правило, здійснюється на підставі схожості ідеологій. Водночас партійні лідери, згідно з принципом багатоманітності, не можуть виключати налагодження контактів, проведення переговорів, круглих столів з представниками партій радикально іншого ідеологічного спектру. Означене є нормою для цивілізованих країн. Упродовж останніх років це має місце і в Україні, де у Верховній Раді на постійній основі здійснюються консультації усіх без винятку парламентських фракцій, а до лав опозиції після президентських виборів 2010 року стають партійні сили самого різноманітного ідеологічного спрямування.

Політика за своєю природою є плюралістичною, оскільки ґрунтується й виражає множинність характеристик, властивостей, інституціональних і особистісних якостей суб'єктів.

Політичний плюралізм – це духовне та практичне різноманіття політичної культури та діяльності колективних і індивідуальних суб'єктів, що використовують безліч засобів, форм, механізмів, технологій для досягнення загальних цілей, основним з яких виступає політична влада. За допомогою різноманітних владних механізмів інститути політичної системи суспільства покликані розподіляти цінності та ресурси, пропонувати населенню певні стандарти та норми поведінки.

Політичний плюралізм, як співіснування й конкуренція ідей, концепцій, теорій і систем, що дають різні відповіді на політичні питання, характерний для сучасних демократичних суспільств і суспільств, які перебувають у процесі трансформації, демократизації та модернізації. Він породжує важливі практичні проблеми: необхідність підтримки й зміцнення єдності суспільства, члени якого дотримуються різних світоглядів; забезпечення консенсусу щодо основних норм і цінностей, необхідних для його функціонування й розвитку; утвердження толерантності у відносинах між прибічниками різних світоглядів, розвиток діалогу між ними; запобігання гострих конфліктів на політичній підґрунті.

Зазначені проблеми актуальні для українського суспільства, в якому представлений широкий спектр політично-ідеологічних орієнтацій. Крім того, в сучасній Україні гостро стоїть проблема подолання політичного протистояння. Це зумовлює необхідність розвитку толерантності й діалогу. Велика роль у розв'язання цих проблем належить партійним лідерам.

Багатопартійність є формою політичного плюралізму. Конституція України передбачає, що суспільне життя в державі ґрунтується на засадах політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України. Важливе значення у цій сфері має Закон України «Про політичні партії» від 5 квітня 2001 р. з наступними змінами й

доповненнями. У ст. 12 «Права політичних партій» зазначається, що «політичним партіям гарантується свобода опозиційної, у тому числі: можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя, брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засобові масової інформації в порядку, встановленому законодавством; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку» [110].

Відзначимо, багатопартійність, як форма політичного плюралізму може спричиняти конфлікти між політичними партіями. Партійним лідерам необхідно вирішувати їх цивілізованими демократичними методами, вони повинні бути більш схильними до компромісних, консенсусних засад. Така тактика, на наш погляд, найбільш ефективна для політичної співпраці. Необхідність такої співпраці дуже важлива для сучасної України.

Політичний плюралізм безпосередньо пов'язаний із парламентською демократією. Верховна Рада України – головна політична арена діяльності партійних лідерів. Для того, щоб структурувати безліч різноманітних поглядів та інтересів, практика демократичних суспільств виробила два політичні інститути – владу і опозицію, які постійно знаходяться в стані політичної конкуренції. Їхні бажання і вміння знаходити компроміси істотно впливають на стабільність та ефективність функціонування політичної системи. У багатьох державах світу зі стабільною політичною системою влада й опозиція успішно та конструктивно співпрацюють, сприяючи утвердженню ефективних політичних рішень. В Україні, яка ще перебуває у стані трансформації політичної системи, ці взаємовідносини знаходяться на стадії становлення і розвитку.

В Україні, у найзагальнішому сенсі, розмежування між парламентською більшістю та меншістю проходить на основі сприяння чи протистояння поточному векторові та принципам розвитку країни. Зрозуміло, що такий поділ можливий лише в умовах демократичного режиму, яким гарантується

плюралізм та свобода думок. У позапарламентському просторі можливість незгоди з існуючим станом речей забезпечується свободою об'єднань громадян, діяльності політичних партій та іншими механізмами. В умовах парламенту і владної системи загалом гарантії плюралізму та максимальної свободи вираження думок поєднуються із міркуваннями щодо стабільності та цілісності державної політики. Відповідно, поділ на прихильників та противників актуальної публічної політики неминучий.

Центр Разумкова пропонує таке визначення опозиції: «це сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується діючою владою, та/або методів реалізації цієї політики, ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі» [111]. Тож акцент зроблено на політичній боротьбі з метою помінятися місцями з більшістю. У цьому полягає важлива відмінність інституту опозиції в Україні від стабільних демократичних систем, у яких мета опозиції – корекція поточного урядового курсу задля відстоювання інтересів суспільства та професіональна підготовка альтернатив публічної політики.

Сучасне демократичне правління – це партійне правління. Вирішення суперечок та конфліктів між партійними лідерами або між більшістю й опозицією повинно відбуватися на основі «принципових переговорів», а не позиційних. «Теорія принципів переговорів» (Дж. В. Бертон, Р. Даль, Р. Фішер) передбачає вирішення політичних проблем на основі їхніх якісних характеристик, тобто виходячи з суті справи, а не торг з приводу того, на що може погодитися чи ні кожна зі сторін. Цей метод передбачає прагнення сторін знайти взаємну вигоду там, де тільки можливо, а там, де їхні інтереси не збігаються, потрібно знайти такий компроміс, який був би обґрунтований будь-якими справедливими нормами, незалежно від волі кожної зі сторін.

Тим більше тоді, коли від результату переговорів залежить майбутнє держави та всіх її громадян.

На жаль, сьогодні в Україні у кожній з конфліктуючих сторін на першому місці власні інтереси, в той час як народні обранці повинні захищати інтереси своїх виборців. Відзначимо, що умовою успішного результату переговорів є

бажання конфліктуючих сторін вести переговори і знаходити шляхи до примирення протилежних інтересів та створення дієздатності коаліції. Дестабілізація роботи українського парламенту упродовж 2005-2011 р., постійним блокуванням роботи, низьким коефіцієнтом корисної дії в законотворчій і нормотворчій сферах, – дає підстави стверджувати, що можливість створення коаліції за демократичними принципами в українському парламенті надзвичайно низька.

Стабільністю демократії є, насамперед, плюралізм і прозорість діяльності лідерів, толерантність, а не жорстка конфронтація з одного боку, і не єдність за економічними інтересами – з іншого.

Отже, про партійне лідерство можна говорити як про лідерство з досить низьким потенціалом консенсусності. Політичний плюралізм формальний, уявний і не є на даному етапі ефектним механізмом функціонування партійної системи.

Принцип конкурентності передбачає неодмінну наявність політичної конкуренції різних форм, видів і гостроти між представниками різних партійних сил. На думку німецького дослідника Вальтера Зульцбаха, як показав світовий досвід політичного розвитку, саме конкуренція, у т.ч. між політичними партіями, є найбільш характерною для країн, що обрали демократичний шлях розвитку суспільства [112, с. 166]. Залежно від характеру відносин між партійними лідерами конкурентний характер їхньої взаємозалежності визначається переліком тих питань (“проблемних вимірів”), які стають джерелом політичних розбіжностей між ними. У сучасній політологічній науці виділяють 7 типів проблемних вимірів, до яких відносяться: культурно-етнічні проблеми; протиріччя між державою й церквою; містом і селом; соціально-економічні; проблеми, пов’язані з підтримкою режиму; зовнішньополітичні та, відносно нові, проблеми поширення постматеріальних цінностей [113, с. 117].

Політична конкуренція розглядається як форма політичної взаємодії, в якій суб’єкти політики в рамках правових або неправових правил змагаються за перевагу у розподілі влади, матеріальних ресурсів і престижу. Політична

конкуренція в цілому і, насамперед, між партійними лідерами, виступає найважливішою складовою демократії. На думку англійського політолога, економіста Дж. Ремера, який застосував методи та підходи нової політекономії і до політичної конкуренції, демократія – це конкуренція між партіями, які представляють конкуруючі за політичний курс групи інтересів [114].

Найяскравіше політична конкуренція реалізується під час електорального процесу, в міжпартійній конкуренції, відносинах між владою та опозицією, а також стосується функціонування представницьких органів, де робота над проектами нормативних правових актів має проходити в умовах зіставлення різних думок. Виходячи з цього, автор підтримує точку зору Г. Щедрової, яка вважає, що саме громадянське суспільство виступає єдиним непереборним чинником політичної конкуренції, інститутом, який усвідомлює свої інтереси, вміє структуруватися згідно з цими інтересами у вигляді політичних партій, які ведуть боротьбу за владу. Імітація і одночасно дискредитація демократичних інститутів, інститутів громадянського суспільства є небезпечним тлом збереження авторитарної влади. Тільки за допомогою політичної освіти, формування політичної культури суспільства можна отримати механізм громадянського контролю влади [115, с. 8].

Підкреслимо, що політична конкуренція в Україні здійснюється за допомогою Конституції України та таких нормативно-правових актів: Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р.. «Про інформацію» від 02.10.1992 р.. «Про статус народного депутата України» від 07.11.1992 р.. «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 р.. «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р.. «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 р.. «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р.. «Про вибори народних депутатів України» від 25.03.2004 р.. «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р.. «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10.07.2010 р., «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. На жаль, у тексті Основного Закону України не використовується поняття «громадянське

суспільство», а також відсутнє законодавче забезпечення опозиційної діяльності в Україні.

Більш того, слід звернути увагу на те, що жоден із цих законодавчих актів навіть не містить визначення міжпартійної конкуренції та зовсім не регламентують відносини між політичними партіями.

Відзначимо, що міжпартійна конкуренція в демократичному суспільстві – нормальне явище. Але вона має проводитися цивілізованими, законодавчо закріпленими методами, на рівні пропагування власної ідеології, програмних цілей. Така конкуренція не порушує стабільності демократичного режиму, якщо ведеться на основі консенсусу щодо засадничих державних і суспільних цінностей. У сучасній Україні поки що такої загальної згоди немає. Політична єдність суспільства має досягатися в конкуренції з політичних та ідеологічних питань, не порушуючи засадничої згоди щодо вищих цінностей і цілей.

У цьому аспекті ми погоджуємося з дослідниками, зокрема, М. Примушом, Ю. Шведа, С. Щедровою, які вважають, доцільним є використання німецького досвіду розбудови консолідованої партійної системи та цивілізованої політичної конкуренції. Як відомо, у ФРН була побудована партійно-політична конструкція цілком і повністю заснована на міжпартійній конкуренції. Політичний розвиток почався практично «з нуля» після повного знищення фашистського режиму та держави. Найважливішою обставиною є той факт, що він проходив при безпосередній участі країн-переможниць, які конкуруючи з Радянським Союзом, прагнули створити в Центральній Європі зразок демократичного правління, максимально віддалений від фашизму і в особливій мірі – комунізму. Тому основною метою для відтворення нової держави стало утвердження кращих ліберальних традицій Німеччини, поєднання їх з передовим досвідом світової демократії, зразком яких були США, Великобританія, Франція.

У зв'язку з цим політичним партіям надавали особливого значення як опорі нового демократичного режиму, для їхнього розвитку створювалися максимально сприятливі умови. Участь у міжпартійній конкуренції стала єдиним каналом рекрутування еліти, формування уряду і державного курсу.

Цим закладалася основа для розвитку принципів демократичного плюралізму, реального народного представництва, відповідального уряду, що має широку підтримку серед населення. Істотним чинником становлення міжпартійної конкуренції стала посилена робота німецької правової та політологічної думки в напрямку функціонування інституту міжпартійної конкуренції. Результатом стали концепції «народної партії» та «партійної держави», їхнє осмислення і реалізація на практиці. У Німеччині переважаючою стала орієнтація на подальший розвиток міжпартійної конкуренції, надання їй нормативно-правової регламентації, перетворення практики партійної боротьби на виборчому рівні в інституціональний механізм формування влади і державної політики. У результаті конкуренції партій висування кандидатів на державні посади, прийняття управлінських рішень відбувається на альтернативній основі, набуває широкої суспільної дискусії і народної підтримки [116, с. 15].

Таким чином, в українській практиці було б доцільно запровадити політико-правове регулювання політичної взаємодії між політичними партіями, а особливо в нормувати принципи міжпартійної конкуренції, адже сьогодні в Україні саме партії виступають релевантним гравцем політичного процесу і рекрутування політичної еліти відбувається за їхньою допомогою.

Наступним принципом діяльності партійних лідерів є толерантність. Толерантність є нормою сучасного цивілізованого світу. Як така вона прокламована Декларацією принципів толерантності, затвердженою Резолюцією Генеральної Конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року.

Поняття толерантності формувалося протягом багатьох століть. Сама ідея толерантності походить до історії філософської думки.

Ще у 17 ст. британський філософ Дж. Локк дійшов висновку: досконала толерантність – це не тільки свідоме та позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи когось “іншого” вести свої громадянські справи у будь-який спосіб, який відповідає встановленим законом межам. Це ще й захист з боку держави свободи кожного пересічного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження. Міркування Дж. Локка ґрунтувалися на визнанні свободи як невід’ємного права людини і неприпустимості втручання

держави у справі віросповідання. Тобто толерантність є наслідком прийняття фундаментальних цінностей ліберальної демократії. Коли у 1689 році британський парламент ухвалив Акт терпимості, досить швидко з'ясувалося, що легітимне співіснування кількох церков зовсім не лише не веде до анархії і втрати керованості, як вважали раніше, а, й робить державу сильнішою. Так толерантність вперше продемонструвала свій потенціал як дієвий інструмент досягнення політичної злагоди. Надалі поняття толерантності було поширене не тільки на стосунки громадянина і держави з приводу віри, а й на відносини між більшістю суб'єктів суспільних відносин. Сьогодні розуміння толерантності поглиблюється далі. Людство пройшло шлях від толерантності-терпимості як вимушеної реакції на “інше” – через нейтральне сприйняття та захист “іншого” – до свідомого надання слабкому “іншому” певних переваг у самореалізації [117].

Необхідно зазначити, що в історії суспільної думки давно існувала тенденція пошуку механізмів гармонізації соціальних відносин. Ця тенденція розвивалася переважно у руслі гуманістичних напрямків, які, на противагу принципам насильства, непримиримості, ворожнечі й заперечення компромісу пропонували ідею толерантності (від лат. *Tolerantia* – терпимість) у відносинах з усіма “іншими”, що відрізняються за індивідуальними чи груповими ознаками. І хоча нетерпимість неминуче супроводжувала економічні й політичні кризи в усіх країнах в усі часи, толерантність завжди залишалася універсальною загальнолюдською цінністю й основою для розвитку людських контактів на різних рівнях: у взаємовідносинах між окремими особистостями, між різними за організацією соціальними групами, між народами та державами.

Основні аспекти розуміння толерантності в сучасних умовах відображені у Декларації принципів толерантності, підписана 1995 р. в Парижі 185 державами-членами ЮНЕСКО:

«1.1. Толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності...

1.2. Толерантність – це не поступка, поблажливість або потурання. Толерантність – це насамперед активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини... толерантність повинні виявляти окремі люди, групи, держави.

1.3.... Толерантність – це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і утверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах у галузі прав людини...

1.4. Вияв толерантності, який співзвучний повазі прав людини, не означає терплячого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням...». [118].

Важливість проблеми підвищення значення толерантності важко переоцінити. Це стосується процесів, які відбуваються на рівні окремої людини, політичних, конфесійних, міжетнічних або економічних проблем. Крім того, початок ХІХ ст. в світі був позначений активізацією екстремістської ідеології та практики, в Україні – поглибленням системної кризи, гострою політичною боротьбою, нестабільністю.

Ключові рубежі завдань модернізації в Україні неможливо досягти без забезпечення громадянської згоди, довіри, порозуміння між політичними силами. Важливою передумовою і водночас засобом їх досягнення в умовах конфліктного протиборства виступає політична толерантність. Політичну толерантність можна розглядати як різновид взаємодії та взаємовідносин між різними соціальними групами, політичними партіями, лідерами, за якого сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях. В цьому плані дослідники І. Жадан та Н. Шовкопляс справедливо визначають політичну толерантність як форму соціальної поведінки, яка забезпечує зв'язок і взаємодію різних, відмінних один від одного суб'єктів [119].

Відзначимо, поняття політичного має безпосередній стосунок до відносин влади. Влада як реалізація відносин панування і підкорення передбачає боротьбу суб'єктів політики як закономірну і тому цілком очікувану

характеристику взаємин між ними, що проявляється в конкуренції ідей, програм, цінностей, в суперництві партій та лідерів.

Феноменологія політичної толерантності в суспільстві охоплює також реалізовані в поведінці акторів норми та цінності політичної культури, проявляється через особливості змісту впливових політичних ідеологій та пануючий тип політичного дискурсу; фіксується в характері стосунків всередині еліти, між її структурними елементами, між політичними лідерами.

Політична толерантність проявляється в першу чергу в здатності суб'єктів політичної системи, артикулювати та втілювати в життя не схожі між собою, суперечливі групові інтереси, уникаючи при цьому деструктивних, руйнівних для всього соціуму наслідків від неминучих конфліктних зіткнень між ними, і орієнтувати способи їх розв'язання виключно у формат всебічного зацікавленого обговорення з наступною домовленістю.

Проблему толерантності можна розглядати з різних позицій: і як етико-філософську норму, і як принцип взаємин між послідовниками різних ідеологічних концепцій, переконань і вірувань, і як метод соціально-політичних рішень і дій, і як важливу норму виховання підростаючого покоління, і як обов'язкову умову будь-якого соціального, світського або конфесійного служіння. Тому, на думку дослідників, доцільно використати поняття «політична толерантність» у вузькому і в широкому смислі слова.

У вузькому вона охоплює якісний бік процесу взаємодій тих суб'єктів, які реалізують їх у зв'язку з функціями самої політики. Все те в управлінні, в поглядах на його сутність та призначення, форми та методи, в практичній діяльності щодо здійснення в суспільстві влади, в організації держави, що припускає плюралістичність як їх принцип, забезпечує варіативність і змагальність, діалог з іншим і здатність розв'язувати конфлікти мирним шляхом, і тим самим сприяє поширенню в масовій свідомості консенсусного мислення і культури домовленості, характеризує політичну толерантність.

У широкому смислі політична толерантність відображає ставлення індивідів один до одного у різних сферах суспільних відносин, якщо особливості їх перебігу та наслідки їх взаємодій набувають політично

значимого впливу на життєдіяльність залучених до них груп людей і оцінюються ними самими в контексті взаємин «держава-суспільство», «влада-громадяни». Будь-яка справа у будь-якій суспільній сфері, що зачіпає групові інтереси і що задля запобігання можливих порушень свобод і прав інших потребує симетричного реагування та регулювання з боку інституціоналізованого носія легітимного впливу, набуває політичного значення [120].

Загалом, політична толерантність виступає як системна властивість демократичної організації влади, як важлива передумова діяльності її суб'єктів з артикуляції не співпадаючих, конкуруючих між собою партикулярних інтересів у напрямі їх погодження між собою.

Політична толерантність є невід'ємним компонентом та принципом діяльності партійних лідерів.

Принцип толерантності передбачає сприйняття і взаємне визнання один одного лідерами самих різних політичних партій. Цей принцип виявляється істотно залежним від характеру структури суспільства. Якщо соціальна структура суспільства пронизана полярними протиріччями між тими або іншими стратами, то й відносини між партійними лідерами різних ідеологій будуть мати конфліктний характер, лише підігриваючи напруженість суспільних відносин. Але якщо соціальні групи орієнтуються на єдину систему цінностей та ідеалів, то й партійна система та відносини між її лідерами будуть характеризуватися більш м'якими і толерантними формами міжпартійних і партійно-державних відносин. Додамо, що у суспільствах із розмаїтістю культур і мов, численними каналами й інститутами вираження соціальних, національних, релігійних та інших інтересів, як правило, більше передумов для реалізації принципу толерантності у відносинах всередині багатопартійної системи. Водночас, на нашу думку, принцип толерантності на практиці поки що не є характерним для процесів партієтворення у нашій країні.

Політичне життя України свідчить про те, що партіям та їхнім лідерам необхідно опанувати науку й мистецтво політичного діалогу, взяти на озброєння певний набір правил політичної поведінки. Серед них, як

справедливо відзначає В. Литвин, визначення правомірності протилежної позиції, відмова від претензії на монопольне володіння істиною в останній інстанції [121, с. 10]. “Атакуйте проблему, а не партнерів” – пишуть американські політологи Р. Фішер і С. Браун, - “поставтеся до переговорів не як до змагання, а як до процесу пошуку спільного рішення, намагайтеся переконати іншу сторону в справедливості та обґрунтованості ваших пропозицій, замість того, щоби просто зламати опір іншої сторони” [122, с. 41]. Ця думка особливо актуальна для України, оскільки історично склалося так, що у нас боротьба ведеться не проти ідей, а проти їхніх носіїв.

Розвиток політичного життя суспільства веде до розуміння й визнання того, що репрезентувати загальне, бути носіями суспільної сутності, мають всі люди, а не якась окрема частина суспільства. Політична діяльність у сучасному світі має спиратися на визнання того, що будь-яка суспільна проблема може бути розв’язана тільки на ґрунті загальної згоди, а не домінування якоїсь однієї позиції, не як успіх, перемога якоїсь частини спільноти [123, с. 149].

Отже, у ході дослідження взаємозалежності тактики та принципів партійних лідерів у політичних процесах суспільства ми прийшли до низки висновків. Означені принципи й тактичні засади діяльності насамперед пов’язані з прагненням партійних лідерів отримати політичну владу та брати все більш активну участь у політичних процесах суспільства.

Досліджуючи такі принципи, слід особливо наголосити на їхньому бажаному характері, який передбачає, що вони мають бути враховані та використані партійними лідерами за ідеальних умов співробітництва. Разом із тим відомо, що реальний формат взаємодії вітчизняних партійних сил подекуди на жаль виключає наявність будь-яких принципів, а тактика політичної боротьби та політичного протистояння відзначається відсутністю принципових засад толерантності, конкурентності, рівних можливостей та інших положень демократичного політичного процесу, що призводить до появи інших суб’єктивних принципів, які не мають нічого спільного із засадами цивілізованої конкуренції та парламентаризму (псевдопринципи виправданого свавілля, корумпованості, лобізму тощо).

Головними принципами взаємозалежності діяльності партійних лідерів у політичних процесах українського суспільства мають стати принципи політичної та ідеологічної багатоманітності, конкурентності, толерантності, системності. Відповідним чином, складові тактики українських партійних лідерів представляються нам у такій послідовності: побудова коаліції, розширення мережі, контроль за прийняттям рішень в коаліції.

Крім того, на наше переконання, для того щоб остаточно визначити основні принципи й засади взаємодії партійних лідерів України та їхніх політичних сил, а також вирішити переважну більшість проблем недосконалості українського виборчого законодавства, наша держава потребує розробки й прийняття Виборчого кодексу України, в якому можна було б уніфікувати всі виборчі процедури щодо організації та проведення в Україні будь-яких видів виборів і референдумів, а також забезпечення громадського контролю за виборчим процесом. Саме у ході підготовки цього кодексу і могли б знайти свою реалізацію перелічені вище принципи, що мають обумовлювати діяльність сучасних партійних лідерів нашої держави.

Кінцевим результатом вироблення певних спільних принципів і тактики взаємодії партійних лідерів має стати напрацювання законодавчої бази для відповідальної участі політичних партій у здійсненні державної влади. Особливого значення вказане набуває у законодавчій гілці державної влади, де формат взаємозалежності відзначається чи не щоденно у роботі Верховної Ради України, фракцій, профільних комітетів тощо. На нашу думку, вищим засадничим положенням, яке б об'єднало принципи й тактику різних партійних лідерів, у нашій країні міг би стати мегапринцип "соціального єднання". Саме на засадах спільної діяльності у сфері соціальних змін в Україні, покращення добробуту українського народу могли б узгодити свою діяльність представники практично всього спектру вітчизняних політичних партій.

Перспективним напрямом дослідження взаємозалежності тактики та принципів партійних лідерів у ході партієтворення та інших політичних процесів може вважатися докладний розгляд історії цього питання. Так, актуальним науковим завданням могло б стати вивчення характеру взаємодії

лідерів українських політичних партій від самого їх зародження (рубіж XIX-XX століть), через визвольні змагання періоду першої половини минулого століття до здобуття незалежності нашою державою. Таке дослідження передбачатиме з'ясування того, як і чому змінювалися означені тактичні засади та принципи. Вже зараз можна стверджувати, що вони знаходилися у динаміці від непримиренної конфронтації та домінування принципових ідеологічних настанов (соціалізм, комунізм, націоналізм тощо) до цілком демократичних норм співіснування та взаємодії партійних лідерів на сучасному етапі. Водночас ми усвідомлюємо, що таке історичне дослідження було б досить складним та тривалим за часом виконання.

Загалом використання результатів дослідження взаємозалежності тактики і принципів керівників політичних партій (в сучасному, минулому та прогнозованому майбутньому України), на нашу думку, полягають у наступному:

- залучення їх до творення довгострокових прогнозів вітчизняного партієтворення та партійного співробітництва, які можуть розроблятися вітчизняними аналітичними центрами;
- використання у ході формулювання та розробки принципових засадничих положень програмних документів нових та традиційних партій українського політикуму, особливо у частині впливу взаємодії організації із зовнішнім партійним середовищем;
- врахування під час переговорних процесів між партійними лідерами задля вироблення спільних принципів й основ діяльності. В особливій мірі це стосується перемовин між ідеологічними противниками, зокрема партіями лівого/правого крила (наприклад, «Наша Україна» – Комуністична партія України), а також конкурентами на одному електоральному полі (Партія регіонів – «Сильна Україна» або БЮТ – «Фронт змін»).

Загалом слід підсумувати, що принципи й тактичні засади взаємодії вітчизняних партійних лідерів є важливим теоретичним та практичним питанням, яке потребує подальшого та комплексного вивчення з метою гармонізації політичних процесів у нашій країні.

Посилання до розділу II.

1. ПолішкарOVA О.О. Критерії структуризації політичного простору в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні / О.О.ПолішкарOVA // Держава і право. Зб. наук. праць. Вип. 11. – К., 2001. – С. 562–565.
2. Пуфлер Е. Ф., Партийна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації / Суфлер Е. Ф. К., 1998. – 230 с.
3. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
4. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
5. Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні / О. Дергачов // Політична думка. – 2002. - №. – с. 3-23.
6. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудич Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
7. Богашева Н. Проблеми інституалізації політичних партій в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський // Вибори та демократія. – 2008. - №2 (16).
8. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз / Л. Гонюкова; за наук. ред. д-ра політ. наук Л. Є. Шкляра - Київ.:НАДУ, 2009. – 392 с.
9. Кривоцюк П. Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії // Людина і політика. – 2002. - № 5. – с. 31-39.
10. Шайгородський Ю. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації / Ю. Шайгородський, К. Меркотан // Політичний менеджмент. – К., 2006. - № 1. – с. 176-182.
11. Паламарчук В., Литвиненко О., Фесенко В. Політичні партії – провідний чинник розвитку політичної системи в Україні // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004. / За ред. А. С. Гальчинського. – 430 с.
12. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.

13. Бутирська Т. О. Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні: Монографія / Т. О. Бутирська. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 484 с.
14. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Вест юк та ін.; гол. ред. В. М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 998 с.
15. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудич Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
16. Павленко І.А. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України / І.А.Павленко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №1(6), – С. 13-19.
17. Волинський А.В. Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів / А.В.Волинський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 71-81.
18. М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕНД імені І. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
19. Швирков О. Партія - ФПГ як ключовий елемент української партійної системи / О. Швирков // Політичний менеджмент. – К., 2011. - № 2. – с. 77-85.
20. Лук'янов Д. В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави. – Харків, 2007. – 260 с.
21. Радченко О. Технологія партійного будівництва: Теорія і практика / О.Радченко. – Луганськ: Райдуга, 2007. –160 с.
22. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
23. Якубовський О. П., Приходченко Л. Л. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. – Одеса: ОФІАДУ, Оптимум. 2001. – 240 с.
24. Рудич Ф. М. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу // Політичний менеджмент. № 2(47), 2011. – с. 13-43.
25. Мейтус В.Ю. Политическая партия: стратегия и управление / В.Ю.Мейтус, В.В.Мейтус. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 404 с.

26. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
27. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
28. Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні / О. Дергачов // Політична думка. – 2002. - №. – с. 3-23.
29. Валевський О. Л. Теорія і практика політичного аналізу: / О. Л. Валевський, В. А. Ребкало. – К.: Міленіум, 2003. – 227 с.
30. Бистрицький Є. Посткомуністичні партії: від рухів до угруповань громадян / Є. Бистрицький // Доповіді міжнародного експертного клубу “Політична думка”. – К., 2005. – 180 с.
31. Білоус А. О. Політичні об'єднання України / А. О. Білоус. – К.: Україна, 2006. – 210 с.
32. Шайгородський Ю. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації / Ю. Шайгородський, К. Меркотан // Політичний менеджмент. – К., 2006. - № 1. – с. 176-182.
33. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
34. Шайгородський Ю. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації / Ю. Шайгородський, К. Меркотан // Політичний менеджмент. – К., 2006. - № 1. – с. 176-182.
35. Карамзіна М. Президентство: український варіант / М. Карамзін. – К.: Ін-т політ. і екононац. дослід. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – 365 с.
36. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
37. Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.

38. Гаєвський Б. А. Філософія політики. / Б. А. Гаєвський. – К.: Вища школа, 2005. – 158 с.
39. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
40. Чорновіл В.М. Скільки партій потрібно Україні? / В.М.Чорновіл // Час-Тіме. – 1997. – 9 січня. – С. 2.
41. Политические партии: история, теория, практика / Сборник трудов под ред. А.И. Ковлера. – М.: Луч, 1993. – Вып.1. – С. 102-115.
42. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні / П.Кислий, Ч.Вайз. – К.: Абріс, 2000. – 414 с.
43. Салмин А.М. Современная демократия / А.М.Салмин. – М.: Ad Marginem, 1997. – 448 с.; Панарин А.С. Политология / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова / А.С.Панарин. – М.: Проспект, 2003. – 448 с.
44. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / О.М.Пищуліна, Я.А.Жаліло, С.І.Лавриненко / За заг. ред. В.Є.Воротіна. – К.: НІСД, 2009. – 108 с.
45. Еліта: витоки, сутність, перспектива / За заг. ред. В. Кременя – К., 2011. – 560 с.
46. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
47. Панарин А.С. Политология / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова / А.С.Панарин. – М.: Проспект, 2003. – 448 с.
48. Острогорський М. Я. Демократия и политические партии / М. Я. Острогорський. – М.: РОСПЭН, 1997. – 639 с.
49. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи. Аналітична доповідь // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 37.
50. Шемчушенко Ю. Політика, право, Конституція / Ю.Шемчушенко, О. Ющик // Право України. – 2007. – № 8. – С. 7.
51. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи. Аналітична доповідь // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 37.

- 52.Палеха Ю.І. Іміджологія / Ю.І.Палеха. – К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2005. – 324 с.
- 53.Шарков Ф.И. Интегрированные PR-коммуникации: Связи с общественностью как компонент интегрированных маркетинговых коммуникаций / Ф.И.Шарков. – М.: РИП-холдинг, 2004. – 271 с.
- 54.Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
- 55.Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. – М.: Инфра–М, 2006. – 420 с.
- 56.Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
- 57.Там само.
- 58.Вильсон В. Государственный строй Соединенных Штатов. – СПб., 1969. – 320 с.
- 59.Политико-административные отношения: кто стоит у власти? Под ред. Т. Верхейна; пер. с. англ. – М.: Права человека, 2001. – 340 с.
- 60.Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
- 61.Гонюкова Л. В. Суспільно-політичні об'єднання: теорія і практика / Л. В. Гонюкова., Б. М. Максимець. – К.: Генеза, 2009. – 240 с.
- 62.Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій // В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
- 63.Хімченко О., Шкуренко К. Демократичні стандарти у партійній розбудові незалежної України // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку. – К., 2006. – с. 226-237.
- 64.Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденційності розвитку. / За. заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.

65. Француз А. И. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України (концептуальний та нормативний аналіз). К.: Логос, 2006. – 516 с.
66. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудич Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
67. Француз А. И. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України (концептуальний та нормативний аналіз). К.: Логос, 2006. – 516 с.
68. Єржов О. В. Політичні партії і становлення демократії: політико-правові аспекти участі політичних партій у виборчому процесі // Держава і права: Зб. наук. Праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 19. – с. 592-599.
69. Ланюк Євген. Відміна політреформи та майбутнє української партійної системи — Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=4811>
70. Там само.
71. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
72. Панарин А. С. Політологія / Московський гос. ун-т ім. М. В. Ломоносова. – М.: Проспект, 2003. – 448 с.
73. Вебер Макс. Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – 702 с.
74. Дмитренко М. Політична система Україна: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Тексти] / М. А. Дмитренко: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.
75. Хейвуд Э. Политология : [учеб. для студентов вузов] / Э. Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 544 с.
76. Дюверже М. Политические партии : пер. с фр. / Морис Дюверже. - 3-е изд. - М. : Академ. проект ; Королев : Парадигма, 2005. - 558 с.
77. Исаев Б. Теория партий и партийных систем : [учеб. пособие для студентов вузов] / Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - 367 с.

- 78.Щербак А. Коалиционная политика российских партий / А. Н. Щербак // Полис. - 2002. - № 1.
- 79.Хейвуд Э. Политология : [учеб. для студентов вузов] / Э. Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 544 с.
- 80.The Teory of Political Coalitions. New Haven : Yale University Press, 1963.
- 81.Політична наука : словник: категорії, поняття і терміни. - Львів : Кальварія, 2003. - 498 с.
- 82.Щербак А. Коалиционная политика российских партий / А. Н. Щербак // Полис. - 2002. - № 1.
- 83.Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем / Ю. Р. Шведа. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 526 с.
- 84.Кисс Э. Искажают ли партии демократию? // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение.– М.; Чикаго, 1996.– N 2.– С. 43–46.
- 85.Перегида Є. Становлення політичної опозиції в Україні в умовах переходу до індустріально інформаційного суспільства [Текст] / Є.Перегида // Вісник НАДУ. - 2003. - №3. - С.402-406.
- 86.Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні : на тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. - К. : Абрис, 2000. - 298 с.
- 87.Кречмер Г. Фракції, партії в парламенті / Г. Кречмер. - К. : Заповіт, 1999. - 300 с.
- 88.Х. Линц. Крушение демократических режимов... //Проблемы Восточной Европы. Вашингтон. – 1993. – N 39-40. – С. 62-64.
- 89.Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004, № 2222. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>
- 90.Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 09.03.2010, № 1952-VI.
- 91.Проект закону про парламентську більшість та парламентську опозицію від 01.09.2004, № 2214.
- 92.Проект закону про парламентську більшість та парламентську опозицію від 01.09.2004, № 2214.

93. Проект закону про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді України від 30.07.2003, № 2214-1.
94. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика: і політологи про неї / М.І. Михальченко, І. Курас, Ф.М. Рудич [та ін.]. — К: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. — С. 20–33.
95. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудич Ф. М. — К.: Парламентське вид-во, 2010. — 336 с.
96. Цит. за: Кукуруз О.В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз / Кукуруз О.В./ Київ, «Наукова думка» НАН України, 2010. — 200 с.
97. Політологія: Хрестоматія / В. І. Полуріз (ред. Ком.), В. П. Кремень (авт. упоряд.). — К.: Альтерпрес, 2004. — 832 с.
98. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. — К. 2008. — 416 с.
99. Корнієнко В.О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні / В.О.Корнієнко, В.В.Добіжа. — Вінниця: ВНТУ, 2009. — 160 с.
100. Бреннан Дж., Бьюкенен Дж. Причина правил. Конституційна політична економія. — СПб.: Економічна школа, 2005. — 272 с.
101. Дюверже Морис. Політичні партії / Л. А. Зими́на (пер. с фр.). — М.: Академічний Проект; Трикста, 2007. — 540 с.
102. Sartori G. The Theory of Democracy Revised. Chatham House Publishers Inc., Chatham House, N J., 1987. Part One The Contemporary Debate. XIV, 253 p.; Part Two. The Classical Issues. 542 p.
103. Там само.
104. Ротар Н. Ю. Політичні еліти та лідерство / Н. Ю. Ротар. — Чернівці: Рута, 2006. — 76 с.
105. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем / Ю. Р. Шведа. — Львів: Тріада плюс, 2004. — 526 с.
106. Там само.

107. М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕНД імені І. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
108. Ашкеров А. Ю. Основы теории политических партий / С.Е. Заславский (ред.). – М.: Европа, 2007. – 261 с.; Політичні партії в Україні: Інформ.-довід. вид. /Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 2001. – 360 с.; Україна в 2005-2009 рр.: Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія (За заг. ред. Ю. Г. Рубана) – К., 2009. – С. 450.
109. Тищенко Ю. А. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство “Україна”, 2010. – 147 с.
110. Закон України “Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р. №2365-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23.
111. Влада і опозиція в Україні. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 6.
112. Зульцбах Вальтер. Основы образования политических партий / И. Гилярова (пер. с нем.), А. Исаев (предисл.). – М.: Европа, 2006. – 304 с.
113. Ашкеров А. Ю. Основы теории политических партий / С.Е. Заславский (ред.). – М.: Европа, 2007. – 261 с.
114. Remer J. Political Competition: Theory and Applications / J. Remer – Harvard : Harvard University Press, 2001. – 412 p.
115. Щедрова Г. П. Політико-правове регулювання політичної конкуренції в Україні // Політологічні записки: Збірник наукових праць. Вид-во СНУ ім. В. Даля (м. Луганськ). Вип. 3. – 2011. – С. 6-14.
116. Пуфлер Е. Ф, Партійна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації / Суфлер Е. Ф. К., 1998. – 230 с.
117. Основы демократии: Навч. посібн. [для студентів ВНЗ] / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук [та ін.]; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай-Бі, 2002. – 684с.

118. Декларація принципів толерантності. Затверджена резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 — Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/declarat/toleranc.htm>
119. Жадан І. Толерантність в системі ставлень суб'єкта політичної активності / І. Жадан, Н. Шовкопляс // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / ред. кол. С.Д.Максименко, М.Й.Боришевський, В.Т.Циба та ін. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. — С. 450-459.
120. Носовець В. О. Політична толерантність як головний чинник досягнення миру та злагоди // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. № 91-93, 2009. - с. 76-79.
121. Литвин В. М. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Політологічні читання, 1992. - №1. — с. 62-102.
122. Сохань Л. У людському вимірі // Політика і час. — 1992, №1. — с. 41-53.
123. Філософія політики: Підручник / Авт.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. — К., 2003. — 400 с.

РОЗДІЛ ІІІ

ПАРТІЙНІ ЛІДЕРИ У ФОРМУВАННІ ТА РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ УКРАЇНИ

На сучасному етапі розвитку в Україні продовжується суспільно-політична трансформація. В умовах політичної системи, що трансформується, виникає необхідність у сильному політичному суб'єкті, який би взяв на себе відповідальність за наслідки суспільно-політичних реформ, спрямованих на подолання кризових явищ. В Україні таким суб'єктом спроможна виступити політична еліта, від позиції та конкретних дій якої залежить напрямок вектора суспільного розвитку. Історичний досвід свідчить, що успіх трансформаційних процесів значною мірою залежить від національної політичної еліти, яка виступає в якості генератора ідей, організатора реформаційних змін та зрушень.

Таким чином, проблема формування і трансформації політичної еліти України в ХХІ столітті є однією із найбільш своєчасних і актуальних питань. Це підтверджує і соціальна практика останніх років, і події, що розгортаються у вітчизняному політикумі.

Ключова роль у формуванні та розвитку політичних еліт належить партійним лідерам. Перш за все, партія є механізмом постійного зв'язку влади і суспільства. Це дозволяє формувати циркуляцію еліт і не допустити монополізацію влади певною групою. Як пише М. Дюверже, «режим без партій увіковічує правлячу еліту, яка прийшла до влади завдяки громадянам або становищу» [1, с. 140]. Щодо елітарного характеру політичних партій як «кузні еліт», І. Мені зазначив, що вони є інструментами виховання політиків [2, с. 98].

Відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні», ухваленого 5 квітня 2001 року Верховною Радою, політична партія є єдиним видом суспільного об'єднання, яке має право: брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у порядку встановленому відповідними законами України [3, с. 38].

Таким чином, на перший план у процесі формування і підбору політичної еліти виходять політичні партії. Вони стають основною структурою входження в еліту. Підбір та виховання кадрів політичної еліти України є однією з найважливіших функцій партійних лідерів.

В контексті досліджуваної проблеми, слід звернути увагу на те, що в українській сучасній політичній науці розвиток теорії еліт, аналіз процесів формування, відтворення і ротації політичної еліти лише розпочинається. Але, вже є багато різних, часто протилежних за теоретичним підґрунтям інтерпретацій поняття політичної еліти. Крім того, соціолог М. Шульга вважає, що «еліта» – радше метафора, аніж наукове поняття. Воно більш гармонійно вплітається у публіцистичний контекст, ніж у науковий [4, с. 24]. Більшість публікацій присвячені відповіді на такі запитання: чи є в Україні політична еліта? Що таке національна еліта? Чи можна назвати еліту національною, коли вона діє не в інтересах суспільства, всіх громадян? Чи можна назвати національною ту еліту, в якій кожен розуміє свою тимчасовість перебування при владі та використовує це лише для власного збагачення?

За висновками А. Пахарєва, в Україні поки що правляча верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття [5, с. 94]. Д. Видрін та Д. Табачник вважають, що Україна – держава без політичної еліти. Здобувши державну незалежність і суверенітет 1991 року Україна виявилась, найбільшою в світі країною, яка не мала політичної еліти [6, с. 28]. На думку І. Дзюба в Україні сформувалася псевдоеліта [7, с.56]. Сучасна українська еліта, вважає Ю. Сурмін, не є суб'єктом історичної дії, вона аморфна, різноякісна, її роздирають суперечності [8, с. 210].

На наш погляд, з подібним міркуванням можна погодитися лише частково. Еліта в Україні була і завжди буде. Суспільство без еліти немає і бути не може, якою б не була їх організація – демократична, авторитарна, республіканська чи монархічна. Справа зовсім не в тому, як справедливо відзначає В. Кремень, є в суспільстві еліта або її немає, оскільки вона завжди є, а в особливостях її характеру, способах організації та діяльності [9, с. 10].

Драма історії України та її народу полягає в тому, що протягом тривалого періоду часу український народ не мав своєї державності. Впродовж століть чужі лідери та еліти нав'язували Україні принципи та основи організації життя. Інтереси цих еліти ніколи не збігаються з інтересами українського народу. Це не означає, що в Україні не існувала національна еліта. Біда в тому, що вона була, не при владі, не мала жодних прав і можливостей впливати на управління державою. У такій ситуації, як слушно відзначає Б. Кухта, еліта частково вимирала, частково асимільовувалася, йшла на службу до переможців і тільки мізерний відсоток її боровся [10, с. 230].

Поняття національної не існувало для політичної еліти до 1991 р., тому процес становлення сучасної еліти надзвичайно складний і болісний. І не зважаючи на те, що минуло вже 20 років з дня проголошення незалежності, ще й досі більшість науковців констатують факт відсутності української політичної еліти. Як стверджує М. Гузар: «Еліта – це щось, що нелегко дається, нелегко виростає і вимагає багато часу» [11, с. 34], вона не впала з неба разом з отриманням Україною незалежності [12, с. 45].

Автор підтримує погляди дослідників, що українська політична еліта в переважній більшості дуже далека від первісного значення цього слова – «найкращий». Наша еліта поки що не є національною (ми не маємо тут на увазі проблему, з людей якої національності складається еліта) у розумінні вкоріненості в національний ґрунт, національного життя і культури з їх історично зумовленою проблематикою та буттєвими і етичними імперативами.

Цілком зрозумілим є те, що еліта має консолідуватися навколо національних інтересів та корінних суспільних цінностей. Адже, як відомо, національна еліта – це, в першу чергу, люди, які займають продержавну позицію. Вони повинні не тільки реалізовувати національні інтереси, але й генерувати їх, розуміти, що необхідно країні, бути готовим до прийняття непопулярних рішень [13, с. 75].

Формування політичної еліти є першочерговим завданням для будь-яких держав, особливо для посткомуністичних. Цей процес є тривалим, навіть за сприятливих умов він може відбуватися протягом десятиліть. Для кращого

висвітлення ролі партійних лідерів у формуванні та розвитку політичних еліт України і беручи до уваги, як вже відзначалося, те що відсутня одностайна думка щодо трактування цього терміну, видається доцільним якомога повніше визначити, що ж таке еліта та її роль в суспільстві, яку політичну еліту отримала українська громада разом з незалежністю.

3.1. Місце і роль політичної еліти в процесах трансформації сучасної України.

Відомо, що термін «еліта» походить від латинського *eligere* і французького *élite* – кращий, добірний, обраний. Він використовувався в генетиці та насінництві для позначення кращих сортів рослинництва. Починаючи з XVII ст., слово «еліта» застосовували для позначення товарів найвищої якості, а потім – і відносно «обраних людей», насамперед вищої знаті. У Великій Британії, як свідчить Оксфордський словник 1823 р. цей термін став застосовуватися до найвищих соціальних груп у системі соціальної ієрархії [14. с. 149]. Проте це поняття тоді не знайшло великого поширення. Тільки на зламі XIX-XX ст. з публікацією відомих робіт В. Паретто та Г. Моски, термін «еліта» утвердився в соціальних науках, а початок активному вивченню еліт було покладено роботами Г. Лассуела [15].

У сучасній українській науці поняття «політична еліта» утвердилося наприкінці 80-х років XX ст. У попередні десятиліття в радянському суспільствознавстві термін «еліти» практично не вживався, а якщо й розглядався, то в критичному плані і лише стосовно буржуазних суспільств [16].

Відзначимо, що в теоріях учених-елітологів відсутня одностайна думка щодо трактування цього терміну, навпаки, в них можна знайти цілу низку суджень, які часом суперечать одне одному. Схоже, що елітологи сходяться лише в одному – в постулюванні об'єктивної реальності елітних верств і їхньої життєвої необхідності для суспільства. В усіх інших аспектах між ними більше розбіжностей, ніж згоди.

На наш погляд, еліта – це сукупність індивідів, які володіють владою, приймають рішення стосовно змісту і розподілу основних цінностей у суспільстві. Це ті, хто в різних сферах діяльності перебувають на вершині ієрархії, хто посідає будь-які важливі привілейовані позиції з огляду на свій престиж або багатство.

З усіх еліт ми, з урахуванням досліджуваної проблеми, вибрали політичну. Йдеться про коло осіб, котрі справді здійснюють державну політику або безпосередньо, або через свій вирішальний вплив на приймання рішень.

У політології «елітою» називають осіб, які отримали найвищу оцінку в галузі їхньої діяльності. «Еліта політична» – самостійна, нечисленна соціальна група, яка володіє особливими якостями, має вищий соціальний статус і бере безпосередню участь у здійсненні рішень, що пов'язані з використанням політичної влади» [17, с.267].

У розвинутих суспільствах еліта виконує дві функції:

- управляє суспільними процесами, вирішує суспільні проблеми, підтримує стабільність у суспільстві;
- пропонує суспільству більш високі зразки поведінки свідомості, ніж пересічні громадяни.

Разом з тим, деякі сучасні дослідники до функцій політичної еліти відносять:

- 1) стратегічну – визначення політичної програми дій шляхом генерування нових ідей, вироблення концепції реформування країни;
- 2) організаторську – реалізація на практиці визначеного курсу, втілення політичних рішень у життя;
- 3) інтеграційну – зміцнення стабільності та єдності суспільства, стійкості його політичної та економічної систем, недопущення і розв'язання конфліктних ситуацій, забезпечення консенсусу з фундаментальних принципів життєдіяльності держави [18, с. 191].

До перелічених функцій варто ще додати комунікативну – ефективне відображення у політичних програмах інтересів та потреб різних соціальних

верств і груп населення. Головною ж функцією політичної еліти, на думку Л. Кочубея, є керівництво і управління суспільство. Для того, щоб ефективно реалізовувати ці функції, еліта повинна характеризуватися такими якостями, як сучасний менталітет, державний тип мислення, готовність до захисту загальнонаціональних інтересів [19, с. 9].

Проблема політичної еліти є однією із стародавніх в історії соціально-політичної думки. Від давніх часів і до середини XIX ст. учені намагалися з'ясувати, якою ж має бути політична еліта в ідеалі, яке її походження, функції, як повинні вибудовуватися взаємовідносини між елітою та масами, співвідноситься поняття «еліта» та «політичний клас».

Одним з перших питання політичної еліти почав розробляти давньокитайський мислитель Конфуцій (551-479 до н. е.), який обґрунтував концепцію правління «благородних мужів», тобто найблагородніших і найосвіченіших членів суспільства [20, с. 226-262]. Подібних поглядів дотримувався і давньогрецький мислитель Платон Афінський (428-347 до н. е.), який вважав необхідним формування політичної еліти з освічених філософів, які споглядають вічні ідеї [21, с. 225-237]. Його учень Аристотель (384-322 до н. е.) вважав за необхідне «формування політичної еліти з людей, які володіють багатством і особливими якостями» [22, с. 113].

На початку епохи Відродження італійський політичний мислитель та державний діяч Н. Макіавеллі (1469-1527) досліджував людину (як об'єкт і суб'єкт політики) у системі політичних відносин та політичних явищ, зокрема, її боротьбу за владу. Вчений розглядав проблему досягнення влади представниками політичної еліти і дійшов висновку про те, що досягти її можна завдяки доблесті, вдалій долі, прихильності співгромадян чи здійснивши злочин [23, с. 19-26].

Правляча еліта є меншістю, що панує над масами. І це панування, як зазначав Н. Макіавеллі, здійснюється або силою, або за допомогою хитрощів. Тому він і говорив про «левів» та «лисиць» як дві групи правлячої еліти [24, с. 420].

Проте науковий підхід до вивчення політичної еліти, перші ідеї щодо існування політичної еліти у будь-якому суспільстві, теорія еліт як система наукового знання почали формуватися у другій половині XIX – на початку XX ст. Протягом XX ст. було опубліковано значну кількість праць, присвячених проблемі формування та функціонування еліт. Вивчення політичних еліт стало одним з провідних напрямів західної політичної науки.

Сучасні дослідники виокремлюють хронологічно відповідні етапи розвитку теорії еліт, кожний із яких позначений головними рисами і принципами:

1) класичні теорії еліти (кінець XIX – 20-ті рр. XX ст.): представлений іменами В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса. Було сформульовано основні поняття і принципи елітології, окреслено коло найважливіших питань теорії еліт;

2) демократична інтерпретація теорії еліт (30-40-ві рр. XX ст.) (Й. Шумпетер, Г. Лассуел): трактування теорії еліт з позицій ліберально-демократичних цінностей;

3) дискусія про структуру еліт у демократичних країнах Заходу (50–60-ті рр. XX ст.): суперечки про місце, роль і структуру еліт у західних демократичних суспільствах. У результаті виокремлено основні підходи до пояснення даних питань: плюралістичні теорії еліти (Д. Рісмен, Р. Даль), критичні теорії еліти (Р. Міллз, У. Домхоф), консервативний елітизм (Т. Дай);

4) демократичний елітизм (70-ті рр. XX – початок XXI ст.): синтез ідей різних елітологічних підходів попереднього періоду. Особливий акцент на ролі національних еліт в успіхові демократичних перетворень [25, с. 6-7].

Своїм походженням сучасна класична теорія еліт зобов'язана італійській школі політичної соціології, що відкрила новий напрям у дослідженні окремої особистості чи соціальних груп – облаштовувачів державної влади.

Із цією школою елітизму пов'язують наукові розробки «правлячої еліти» (В. Парето), «політичного класу» (Г. Моска), «залізного закону олігархії» (Р. Міхельс, німецький соціолог, що прийняв італійське підданство).

Політична еліта визначається за двома критеріями: ціннісним (ті, хто гідний керувати) та функціональним (ті, хто обраний, або, ті, хто нами керує) [26, с. 3-4]. В ідеалі ці ознаки мають співпадати.

Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди правила обрана меншість, наділена особливими соціальними, психологічними й політичними якостями. Найпоширенішими підходами до пояснення феномена політичних еліт у політології є ціннісний (меритократичний) та функціональний (альтиметричний) [27, с. 10].

Засновником ціннісного (меритократичного) підходу політичної елітології є В. Парето (1848-1923 рр.). До семантичного навантаження поняття «еліта» (що передбачає відбір, розбірливий вибір) уже первісно закладено критерії індивідуальних здібностей, майстерності, талантів, високої професійної компетенції. Саме в цьому нормативно-оціночному, елітарному, аристократичному сенсі застосовував дане поняття і В. Парето, включаючи до складу еліти лише тих, хто досяг вищих посад у професійній ієрархії завдяки своїм здібностям і отримав можливість виконувати керівні функції в суспільстві.

Під «елітою» італійський мислитель розумів тих, хто має найвищі показники у своїй сфері діяльності. Обґрунтовував свою елітарну теорію біопсихологічними якостями індивідів. Він поділяв еліту на тих, «хто безпосередньо чи побіжно відіграє помітну роль в управлінні суспільством і становить правлячу еліту та іншу частину даного класу, який утворює неуправлінську еліту» [28, с. 61]. В. Парето вважав, що у «головному класі є два підкласи: правляча еліта і неправляча» [29, с. 35].

Визначення правлячої еліти В. Парето наближене до розуміння правлячого класу Г. Москі. Вчений визначав еліту як людей, які посідають високе становище відповідно до ступеню свого впливу, політичної та соціальної могутності. В. Парето наділяв тих, хто входить до еліти, неординарними якостями, які забезпечують їй владу. Не випадково праці В. Парето, зокрема його ідея біологічного відбору правлячої еліти, критика раціонального підходу до політики, на перших етапах його наукової кар'єри принесли йому сумнівну славу провісника політичних режимів фашистського типу [30, с. 29].

Підхід В. Парето має внутрішні протиріччя. З одного боку, люди, які володіють високим професіоналізмом, можуть жодним чином не бути пов'язаними між собою. У той же час В. Парето розуміє еліту саме як замкнуту групу, яка здійснює вплив на маси.

В. Парето виводить теорію циркуляції еліт, суть якої в тому, що політичне життя суспільства відбувається у вигляді постійної зміни елітних угруповань, кожне з яких переживає періоди становлення, розквіту та занепаду, після чого змінюється, мирним чи насильницьким шляхом, іншим угрупованням – «контрелітою».

Функціональний підхід започаткували Г. Моска і Р. Міхельс. Суть його полягає в тому, що він пояснює існування політичної еліти важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, що їх виконують.

Г. Моска (1858-1941 рр.) у роботі «Правлячий клас» (1896 р.) сформулював теорію правлячого класу. Так, зокрема, вчений вказував на те, що саме правлячий клас визначає історичний процес. Правлячий клас існує за будь-якої форми правління: у деспотичних режимах він буде створюватися зверху – деспотом, якому необхідні посередники для управління державою, а у ліберальних – знизу, самим народом, як координаційний орган. Хоча правлячий клас і становить меншість населення, але ця меншість краще організована, ніж більшість, і тому вона утворює досить замкнуту і стійку групу.

Г. Моска ввів до наукового обігу поняття політичного класу, наголосивши на функціональності даної групи та використовуючи такі похідні від нього поняття і визначення, як «панівний клас», «вищі класи», «клас правлячих», «організована меншість», «неорганізована більшість, що управляється» [31, с. 455].

Вчений розглядав також принципи елітної рекрутації. Він виокремлює три якості, які відкривають доступ до політичного класу: військова доблесть, багатство та церковний сан. Однак домінуючим критерієм для відбору до політичного класу є «здатність управляти». До того ж, це не лише психологічна здатність однієї людини владарювати над іншими і не тільки особисті якості, які забезпечують її високий професіоналізм в управлінській діяльності, але і

наявність характеристик, які найбільше підходять до певного історичного періоду. Це включає знання національного характеру, ментальності народу та наявність власного досвіду управління.

Великий внесок вніс М. Вебер в розробку проблеми політичної еліти. У центрі його інтересів знаходиться проблема функціонування інститутів влади і політичних організацій. Серед політичної еліти він виокремлював групу професійних політиків, яку іноді називав верствою. Функціональною особливістю цієї верстви є те, що люди, які її становлять, характеризуються стійким виконанням ролі політика. Ця роль відокремлена від інших соціальних функцій і ролей та виступає в сучасній державі вже як інститут. Важливий момент цього підходу складає прагнення проаналізувати дії політиків і наслідки цих дій. Політика треба оцінювати, насамперед, по його дійсних вчинках.

У своєму розумінні політичної еліти німецький соціолог спирається на специфіку суспільних сфер економіки, політики, релігії, культури. Кожна з цих сфер має свою еліту. Верства політиків формується, головним чином, в інституціональних структурах держави і політики. Таким чином, політичну еліту складають усі, хто бере участь в прийнятті громадських, інституціональних і державних рішень.

До класичних праць з теорії еліт, безумовно, необхідно віднести праці учня М. Вебера, одного з ідеологів партії Б. Муссоліні – Роберта Міхельса. Він досліджував структуру влади в політичних партіях і профспілках на основі власного досвіду як партійного функціонера.

Р. Міхельс зазначав: «Чим більш розширюється і розгалужується офіційний апарат, чим більше членів входить до організації.., тим більше у ній витісняється демократія, замінюється всесиллям виконавчих органів. Формується чітко відмежована бюрократія з безліччю інстанцій» [32, с. 58-59]. Він виводить новий соціальний закон, названий ним «залізним законом олігархії», який можна сформулювати так: будь-який демократичний лад для досягнення стабільності змушений створювати бюрократичну організацію чи обирати лідерів, які володіють високими повноваженнями. У будь-якому ви-

падку результатом буде узурпація влади лідерами чи бюрократією і перетворення демократії на олігархію. Весь перебіг світової історії демонструє, що «будь-яка система лідерства несумісна з головними постулатами демократії»; «більшість, таким чином, зовсім нездатна до самоуправління...Завжди із мас виділяється нова організована меншість, яка возвеличує себе до стану правлячого класу» [33, с. 29].

На думку вченого, «цивілізоване людство не може існувати без «панів» чи політичного класу. Більшість людства буде змушена визнати правління вищого із власного середовища меншості та змиритися з роллю п'єдесталу для величі олігархії» [34, с. 189-190]. Сама політична еліта, вважає Р. Міхельс, є продуктом національної психіки. Теорія вченого не визнає самостійної ролі особистості в політиці, здатності мас впливати на владу.

Ідентифікація розглянутих теорій сприяла формуванню загальної теорії еліт під назвою «макіавелістська», представниками якої є В. Парето, Г. Моска та Р. Міхельс. До речі, вперше термін «макіавелісти» було застосовано американським політологом Ф. Хінтером.

Представники «макіавелістської» школи вважали еліту більш чи менш консолідованою групою, яка відрізняється від решти населення особливими соціальними, політичними та психологічними якостями і елітною самосвідомістю. Вчені говорять про «структурну сталість еліти, її владних відносин, персональний склад еліти змінюється, але стосунки панування і підпорядкування незмінні. Формування і зміна еліт відбувається у процесі боротьби за владу» [35, с. 29].

У результаті аналізу концепції еліт В. Парето, Г. Моски та Р. Міхельса, можна вийти на загальні висновки, які полягають у наступному: визнання елітарності будь-якого суспільства, його поділ на привілейовану правлячу меншість та пасивну більшість; високу згуртованість; особливі психологічні якості еліти (належність до неї визначається, в першу чергу, природними талантами і вихованням); взаємовідносини еліти з масами є взаємовідносинами панування підлеглих; зміна елітних угруповань.

Прихильники ціннісного (меритократичного) підходу визначальною ознакою еліти вважають духовний аристократизм, особистісну перевагу одних людей над іншими, стиль панування, антропологічні особливості.

Представник ціннісної теорії еліт, іспанський філософ Ортега-і-Гассет (1883-1955 рр.) вважав, що будь-яке суспільство є динамічною єдністю двох факторів: меншості та мас, і що саме суспільна сила в меншості людей, вибраних аристократів. Водночас, виходив з того, що еліта – це частина суспільства, яка, на його думку, має вимірювати себе особливою мірою, готова взяти на себе історичну відповідальність за долю суспільства загалом [36, с. 256-257]. Як представник ціннісної концепції вважав еліту головною конструктивною силою суспільства, а також те, що формування еліт відбувається внаслідок природного відбору найбільш цінних представників суспільства, а не у результаті боротьби за владу.

Хосе Ортега-і-Гассет еліту ототожнює з особистостями особливого достоїнства, носіями високої культури, яких завжди меншість. Дана ідея абсолютизує меритократичні фактори стратифікації, їх основне значення відносно інших параметрів класового поділу суспільств.

Концепція демократичного елітизму не заперечує ідеї народного суверенітету, а владу і правління демократичної еліти вважає благом для всього суспільства. Так, зокрема, австрійський і американський економіст і політолог Йозеф Шумпетер (1883-1950 рр.) доводив, що життєздатність демократичної моделі може забезпечити конкуренція еліт, а не мас. Правляча еліта необхідна для будь-якого суспільства, у тому числі й для демократичного, характерна риса якого – конкуренція еліт за позиції влади, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу [37, с. 120]. Й. Шумпетер, як і Г. Моска, вважав, що не вроджені таланти, а політичний досвід є кращим вчителем мистецтва політики. Накопичений досвід поколінь, сконцентрований у традиціях, представлених у відповідних інститутах (школах, коледжах, університетах) є тим джерелом знань, який забезпечує успішність правлячого класу [38, с. 372-379].

У контексті концепції В. Парето (зокрема, пояснення структури суспільства за допомогою поведінкових стереотипів індивідів) розвивав своє вчення і американський дослідник Гарольд Дуайт Лассуел (1902-1978 рр.).

Еліта, за Г. Лассуелом, і є ті люди, які володіють благами найбільшою мірою ніж «ті, хто отримує більшу частину із всього, що можна отримати» [39, с. 15]. Політична еліта це верхівка правлячого класу. Аналіз правлячих елітних груп повинен передбачати, на думку вченого, вивчення особистісних характеристик, якими володіють члени правлячої еліти.

Г. Лассуел визначає правлячу еліту досить широко: це особи, які обіймають важливі посади у владних структурах; особи, які раніше були на посадах і залишилися після відставки лояльними до існуючого режиму; ті, хто не належить до формальних інститутів влади, але має великий вплив на прийняття рішень у цих інститутах; члени опозиції, які мають значну політичну вагу, з якими змушена рахуватися влада; члени сімей вищих владних структур [40, с. 16]. Між іншим, Г. Лассуел виключає із правлячої еліти опозицію, яка не сприймається серйозно правлячою владою, і колишніх членів еліти, які розірвали зв'язки і режимом, якщо вони не належать до кола впливових опозиціонерів.

В історії української суспільно-політичної думки досить цікавою і самобутньою є елітарна концепція українського історика, політолога В'ячеслава Липинського (1882-1931 рр.). Передумовою провідної ролі національної аристократії є, на його думку, її прагнення до влади і готовність боротися за неї. У праці «Листи до братів-хліборобів» він звертає увагу на те, що ідеалістичний порив до високої і справедливої справи завоювання і творення держави можливий у суспільстві лише за наявності «сильної, організованої і високошарованої інтелігенції». В. Липинський наголошує, що «всяка нація, коли вона дійсно хоче стати нацією, не може зупинитися на пів дороги...не маючи власної аристократії, вона ніколи не стане нацією...» [41, с. 105].

В іншій його відомій праці «Релігія і Церква в історії України» висловлюється сумнів, що Україну можна створити «голосами плебісциту». Державу в Україні, на його думку, можна побудувати лише «розумним і

витривалим бажанням та зусиллями меншості». Причому не такої демократичної меншості, «яка править іменем народної більшості і тому не несе за свої справи ніякої відповідальності», а такої, що є авторитетом серед народу, що бачить своє призначення «в найбільшій послідовній і неперервній зусиллі своєї волі, свого розуму, своєї власної організованості». В. Липинський не розглядав еліту як замкнену суспільну верству або касту. Він вважав, що національна еліта – це та активна меншість, яка об'єднує найкращих і найактивніших членів усіх класів, творить матеріальні і духовні цінності – власність усього суспільства. На його думку, в кожній нації існує група людей, яка керує нацією. Таку провідну групу В. Липинський називає «національною аристократією». Політолог запевняє, що «без своєї власної національної аристократії – без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб організувати пасивну більшість нації всередині, і тим захистити її від ворожих загроз із зовні – немає і не може бути нації». Постійне відтворення нації, тобто циркуляція еліт – це, за В. Липинським, вічний і незмінний наслідок кожної боротьби творчих, продукуючих класів [42, с. 91-106].

Короткий науковий дискурс у елітології дозволяє зробити такі висновки.

1. У стародавні часи під елітою розуміли благородних мужів (Конфуцій); «освічених філософів» (Платон); «ті, хто володіє багатством і особливими якостями» (Аристотель).
2. В епоху Відродження: «правляча еліта є меншістю, що панує над масами» (Пікколо Макіавеллі).
3. Друга половина XIX ст.: італійська школа політичної соціології: «правляча еліта» (Вільфредо Парето); «теорія правлячого класу» (Гаetano Моска); «залізний закон олігархії» (Роберт Міхельс).
4. Перша і друга половини XX ст.: «Духовний аристократизм» (Хосе Ортега-і-Гассет); «правляча еліта» (Гарольд Дуайт Лассуел); «бюрократична організація суспільства» (Макс Вебер); «правляча еліта» (Чарльз Райт Міллз); «техноструктура» (Джон Кеннет Гелбрейт);

«влада-суперництво між категоріями, що управляють» (Раймон Арон);
«провідна роль національної аристократії» (В'ячеслав Липинський).

Розробка важливих сторін проблеми політичної еліти міститься в працях вітчизняних дослідників. Фундаментальним питанням сутності, методологічних підходів до вивчення, функцій структури, рекрутування політичної еліти присвячено праці М. Головатого [43], А. Пахарєва [44], Ф. Рудича [45], М. Обушного [46], В. Танчера [47], Л. Кочубєя [48], Л. Мандзія [49], П. Пилипенка [50] та інші.

Е. Афонін виокремлює декілька основних змістовних підходів до визначення поняття «еліта» – статусно-функціональний, ціннісний, соціально-класовий, соціокультурний [51, с. 109].

Прихильники статусно-функціонального підходу вважають головною ознакою панівної еліти соціальний статус людини, її місце та роль у системі владних структур, ухваленні рішень і реалізації управлінських функцій. Еліта в їхніх визначеннях – це певна система параметрів функціонування соціального поля влади, насамперед таких, як нестановість складу, свобода рекрутування і право на кар'єру, наявність опозиційної контреліти, конкуренція між горизонтальними субелітами, лідерство окремих еліт.

Прихильники ціннісного підходу вважають визначальною ознакою еліти вважають духовний аристократизм, особистісну перевагу (культурно-освітню, морально-вольову, фізичну) одних людей над іншими, стиль володарювання, антропологічні особливості. Елітарність визначають не так соціально-економічним і державно-правовим устроєм суспільства, як культурно-психологічними, особистісними якостями людини, з якими вона народжується або які в ній виховані її «богонатхненністю» [52, с. 210].

Прихильники соціально-класової моделі підходять до визначення еліти з погляду непримиренності й антагоністичності класових позицій, неминучої конфронтаційності елітних верств і трудящих мас. Причому двигуном і внутрішнім джерелом їхнього протистояння є несумісність класових інтересів і потреб. Гармонія і справедливість можуть бути досягнені лише за умови

переходу влади до експлуатованих мас і встановлення диктатури пролетаріату [53, с. 203].

Інші вчені сповідують так звану соціально-культурну модель еліти. В основі їхніх поглядів лежать ідеї цивілізованого духовно-морального розвитку суспільства та його елітних верств, аналіз і пошук специфіки владно-управлінської діяльності в різних сферах життя соціуму, виходячи з історичних традицій і культурно-психологічних відмінностей народу, причому з властивим кожній із сфер інструментуванням принципів, форм і методів політичної діяльності.

В українській науковій літературі триває дискусія щодо розуміння суті політичної еліти. Найпопулярнішим є структурно-функціональний підхід: визначення еліти за її місцем і функціями в політичній системі.

М. Головатий визначає політичну еліту як верхівку того класу, соціальної групи, політичної сили, яка безпосередньо здійснює політичне керівництво суспільством, стоїть біля керма державного урядування [54, с. 310]. О. Крюков вважає, що політична еліта визначається місцем у системі органів державного управління, доступом до державної влади [55, с. 120]. Дослідник О. Білий стверджує, що є досить підстав для того, щоб під політичною елітою розуміти передусім політичний авангард, верству керманів [56, с. 130].

Розвивається напрям розуміння політичної еліти як групи осіб, які займаються ухваленням політичних рішень. Цей напрям розвиває вчений Б. Кухта. На його думку, політична еліта – це вузька верства особистостей, яка систематично приймає політичні рішення й організовує їхнє виконання, контролюючи цей процес. Це мають бути професіонали, які приймають законодавчі, виконавчі та судові рішення, вони керують державою і суспільством, спрямовуючи управлінську діяльність, визнаючи її найважливіші організаційні принципи функціонування, норми і зміст праці виконавчого апарату (бюрократії), підбирають, визначають напрями й часто «проштовхують» необхідних для суспільства лідерів [57, с. 105]. Цю позицію підтримує Т. Бевз, яка визначає політичну еліту як порівняно замкнуту спільноту з доволі постійним і кількістю обмеженим складом, яка має вирішальний

вплив на обґрунтування загальнонаціональних (суспільних) цілей та на розроблення, ухвалення та впровадження політичних рішень. Ця спільнота об'єднана міцними внутрішніми зв'язками та певними, більш або менш вираженими, груповими інтересами [58, с. 140]. Дещо подібне розуміння подає Л. Кочубей: «Політична еліта це внутрішньо консолідована соціальна спільнота, яка є суб'єктом підготовки найважливіших стратегічних рішень у сфері політики і яка володіє необхідним для цього ресурсним потенціалом» [59, с. 23].

Третій підхід відповідає ціннісним уявленням про еліту, у якому під політичною елітою розуміють духовних провідників нації, осіб, що володіють високоморальними цінностями та зразками поведінки. Зокрема, В. Козаков зазначає, що правляча еліта являє собою невелику й досить нетипову частину населення, їй притаманні певні політико-культурні цінності, норми, стереотипи, стандарти й традиції у сфері влади [60, с. 180]. В. Ковалевський дає таке визначення: еліта виступає соціальною верствою, «яка виробляє та демонструє взірці мислення та поведінки, що приймаються соціальною групою чи суспільством як норма» [61, с. 109]. С. Вовканич – один із перших українських дослідників політичної еліти, вважає, що національна еліта за своєю подвижницькою працею, за екзистенційними патріотичними функціями, непересічними енергетичними характеристиками та моральними чеснотами не є закритим (непорушним) соціальним станом (кланом), а відкритою системою з перманентними процесами, до яких може долучитись кожен, хто здатний своїм інтелектом, духом, хистом, творчістю та іншими достоїнствами, особистими якостями збагатити національну скарбницю знань, досвіду, цінностей, здобутків, надавши нового імпульсу розвитку суспільства. Нагромаджений інформаційний ресурс кожного суспільства, в якому акумулюється (матеріалізується) творча праця та інтелект минулого, є базою не лише багаторазового і вселюдського використання, а й інтелектуальним стартовим капіталом сучасників, на основі якого створюється суспільний інтелект сьогодення, а також формується потенціал і динаміка майбутнього розвитку нації [62, с. 149].

Ціннісне розуміння суті політичної еліти дає змогу зазначати про внутрішню особистісну елітарність, тобто духовно-інтелектуальні, освітньо-професійні, психофізіологічні, поведінкові та інші суб'єктивні якості.

Представники цього підходу, аналізуючи політичну еліту, часто вживають поняття «псевдоеліта» і «квазіеліта». Зокрема, В. Каспрук вважає, що на теренах України продовжує діяти квазіеліта, яка чинить усе можливе, аби не допустити до влади справжню національно-налаштовану еліту. Він зазначає, що по суті від часу незалежності в Україні при владі перебуває неповноцінна еліта (з усталеним комплексом меншовартості й постійним озиранням на дії «старшого брата» (йдеться про залежність від політики Москви) [63, с. 103]. Це твердження підтримує М. Гордієнко, зазначаючи, що за роки незалежності у нас «не сформувалася власна «національна аристократія», яка прагнула б стати провідником суспільної консолідації та духовного відродження України. Нинішній вітчизняний істеблішмент уособлює квазіеліту, яка не здатна адекватно відповідати викликам глобалізованого світу, гідно захищати національні інтереси» [64, с. 69]. Деякі дослідники, зокрема Л. Кочубей, під квазіелітою розуміє еліту перехідного суспільства. Вона вважає, що такий тип еліти притаманний Україні, адже «говорити, що в нас вже сформувалася еліта, особливо на рівні державних менеджерів чи політичних діячів, зарано». На її думку, українській квазіеліті притаманні ознаки номенклатури [65, с. 132]..

Наприклад, О. Гладкий вважає, що: «Політичний істеблішмент України можна вважати лише правлячим класом, люди, які перебувають при владі, не є елітою в її повноцінному розумінні. Цей прошарок не має навіть половини ознак еліти, і, що найгірше, відірваний від потреб та бід суспільства і продовжує дистанціюватися від нього. Виходячи з цього, не варто численну армію функціонерів державного апарату ототожнювати з елітою суспільства» [66, с. 45]. Дослідник О. Балакірева зазначає, що політична еліта – це міф, «в Україні існує політична еліта, незважаючи на те, що вона формально заявлена в соціальній структурі суспільства. Сьогодні політична еліта України – це товар, який купується і продається на політичному ринку, дискредитує саму ідею політичної еліти» [67, с. 105].

Е. Афонін вважає, що доцільно вживати термін «політико-управлінська еліта», наголошуючи на управлінських функціях еліти. Дослідник вважає, що ця еліта є визнаною соціальною верствою, яку заохочує суспільство, це підготовлені, добре знаючі і розуміючі один одного люди, які мають високий соціальний статус і відповідні повноваження, а отже, і реальну можливість вирішального впливу на більшість владних інститутів, соціально-політичних і економічних формувань. Virізняючись духовною спільністю, ці люди постійно спілкуються між собою, погоджують свої дії, працюють у багатьох офіційних і неофіційних, владно-управлінських, комерційно-банківських і виробничих структурах. Політико-управлінська еліта – це своєрідна душа суспільства, що відображає моральне обличчя соціуму і рівень свободи громадянина [68, с. 98].

Особливу увагу дослідники приділяють вивченню структури політичної еліти України та способів її формування.

На думку М. Михальченка, політична еліта в сучасній Україні є строкатим конгломератом правлячої і неправлячої груп, які розпадаються. Він виокремлює такі специфічні еліти: еліти класів, прошарків, професійних груп населення; еліти політичних партій, громадських організацій, рухів; еліти державних інституцій; еліти регіонів (автономія, область, місто, район); еліти надпартійні (незалежні, які опираються на недержавні економічні структури та засоби масової інформації) [69, с. 250]. М. Пірен зазначає, що у правлячій еліті виділяють відкриту (прозору) і тіншову групи. На її думку, «відкрита правляча еліта – це публічні політики, які здобули певну позицію у державній владі (окремі депутати, члени уряду, державні службовці високого рангу тощо). Тіньова правляча еліта – це ті, хто має сильний вплив на ухвалення державних рішень завдяки своєму багатству, діють вони не публічно, а «в тіні». Тіньова правляча еліта є в усіх суспільствах, але її питома вага, вплив та можливості порівняно незначні. В Україні є сприятливі умови для зростання ролі тіншової еліти» [70, с. 310].

В. Ковалевський у структурі еліти виокремлює політичних лідерів, лідерів громадської думки і навіть лідерів окремих невеликих груп чи колективів, представників влади та органів самоврядування [71, с. 185]. А. Пахарєв

визначає, що структуру еліти становлять: верхівка правлячих структур усіх гілок державної влади, лідери провідних політичних інститутів суспільства, верхівка опозиційних політичних сил (партій, рухів, інститутів громадянського суспільства, громадськості), представники політизованої інтелігенції – керівники і провідні співробітники засобів масової інформації, суспільствознавці академічної науки, керівники і професура навчальних закладів, представники творчих спілок та організацій, які беруть активну участь у політичному житті [72, с. 210].

В. Білецький виділяє в межах еліти групи з умовними назвами «негатив», активний «позитив» і пасивний «позитив» [73, с. 108].

З огляду на неоднорідність та не завжди компетентність політичної еліти І. Мигович поділяє її на різні соціальні групи. Найчисленнішою є група колишніх партійних, державних і господарських керівників. Одні прийшли в нові структури влади з реформістськими переконаннями, інші (більшість) – внаслідок традиційного пристосування – з прагненням «керувати». Стійкішою морально, але професійно слабше підготовленою до управління суспільними справами є частина еліти, яка вийшла з мистецько-наукових та інших інтелігентських кіл. Окрему групу становлять ідейні противники комуністичного устрою, частина яких прямо чи побічно від нього постраждала. Дослідник виділяє також іще частину, яка складається з нового соціального шару вітчизняних підприємців, банкірів. Нечисленною є група сучасної політичної еліти, яка сформувалася з кар’єристів і авантюристів, що впливли на поверхню суспільного життя за допомогою соціальної, політичної і націоналістичної демагогії [74, с. 130].

Власне, подібне бачення структури еліти мають дослідники М.Шульга, В. Деркач та М. Думбровський, М. Головатий.

М. Шульга стверджує, що умовно елітні групи становлять ті, кого можна назвати протоелітою (лідери громадських організацій, парламентських фракцій, частина посадових осіб, деякі судді, адвокати), ті, кого можна назвати «псевдоелітою» (частина депутатів – випадкові в політиці люди, лідери злочинних угруповань), постелітою (частина старої еліти, що зберігає свої

позиції в рудиментарних суспільних інститутах – лідери старих, державних профспілок, жіночих, ветеранських організацій), а також ті, хто є дійсною елітою (учені, художники, відомі журналісти, лікарі, учителі – тобто ті, чий суспільний авторитет залишається високим незалежно від соціально-політичних змін) [75, с. 101].

В. Деркач і М. Дубровський вважають, що еліту в Україні класифікують за принципом: панівна і політична. Перша, на їхню думку, набагато ширша за складом і, окрім політичної еліти, містить у собі економічну, ідеологічну, інформаційну, військову, культурну, наукову та профспілкову [76, с. 75]. На думку М. Головатого, політичну еліту в Україні поділяють на два основних ешелони:

- а) політики з вищих ешелонів влади, починаючи з Президента України, зокрема, найвпливовіші лідери партійних організацій;
- б) політики – вищі керівники економічного рівня, провідні підприємці країни [77, с. 130].

Сучасну еліту залежно від змісту, стилю політичної діяльності і механізмів її формування вчені класифікують таким чином:

Перша. Тоталітарна і авторитарна. Вона є унітарною за якісним складом кадрів та ціннісними орієнтаціями, закритою за механізмами формування. Для її представників характерні видимість ідеологічної єдності і кругова порука, практична ізоляваність від інших верств суспільства, кар'єризм.

Друга. Ліберальна. Еліта демократичного поділу влади. Частіше за все унітарна за якісним складом кадрів і ціннісними їх перевагами, водночас – відкрита за формами і принципами формування з домінуючою ідеологічною концепцією. Вона помірно консервативна і помірно ліберальна, а її відмінною рисою є гнучкість.

Третя. Домінантна. Еліта плюралістична та мобільна за своїм кадровим складом, відкрита за механізмами рекрутування у свої ряди, домінантна за ідеологічними установками і консенсусна за формами і методами політичної діяльності. Така еліта характерна для перехідного періоду становлення від-

критого демократичного суспільства, їй притаманні перспективність і конструктивізм, ліберально-демократичні погляди, сміливість та самостійність.

Четверта. Плюралістична. Еліта з сильною законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Це еліта цивілізованої демократичної держави [78, с. 78].

У нинішніх концепціях еліти розробляються ідеї плюралізму та конкуренції еліт за умов демократичного суспільства. Представники сучасної еліти розуміють необхідність врахування суспільних інтересів народу, наголошуючи при цьому, що виразником цих інтересів і їх гарантом виступає еліта: «демократія це влада народу, але відповідальність за виживання демократії покладається на плечі еліти, еліта повинна правити, щоб влада народу вижила» [79, с. 85].

Більшість політологів, які проводять емпіричні дослідження еліти, звертаються до альтиметричного критерію, який передбачає розуміння еліти широкому сенсі, що включає не лише лідерів, які належать до вищого ешелону влади, але і тих політиків, які користуються впливом на місцях, а також активістів партій. У контексті такого підходу визначається «політична еліта» як ті особи, які обіймають посади, що передбачають вирішення питань загальнонаціонального рівня» [80, с. 96].

Дещо інша позиція російської дослідниці Л. Васильєвої, політична еліта – «це конгломерат вищих політичних функціонерів, це група людей, які володіють статусом елітності (у силу таких якостей, як висока когнітивна структурованість мислення, варіативність поведінки і соціально-орієнтований характер установки), об'єднаних на основі певної ідейно-політичної платформи і здатних до інституалізації у політичній сфері тих імпульсів, які виходять від їх групи» [81, с. 130].

На думку вченого С. Вовканича: «Національні еліти...є не закритим соціальним кланом, а відкритою системою з перманентними процесами, до яких може долучитися кожен, хто здатний своїм інтелектом, духом, хистом, творчістю та іншими достоїнствами, особистими якостями збагатити національну скарбницю знань, досвіду, цінностей, здобутків» [82, с. 120].

Ситуація в сучасному світі характеризується системною кризою демократії – найважливіші рішення в економічній та політичній сферах приймаються не обраними політиками, а чиновниками міжнародного рівня, керівництвом транснаціональних корпорацій, інформаційною елітою. Потім ці рішення нав'язуються більшості країн світу під гаслом безальтернативності [83, с. 130].

У «новій» еліті намітилися такі групи: інтелігенція; прихильники демократичних цінностей, люди, що постраждали від колишнього режиму; інтелектуали з партійної еліти, які, маючи доступ до ЗМІ, могли завдати відчутних ударів офіційній ідеології; демократично, по-реформаторськи, ринково орієнтовані представники господарської еліти; прагматики в усіх ланках владних і управлінських структур. Ядро нової політичної еліти склали представники двох останніх груп, тобто господарники і прагматики-керівники.

Еліти – це не лише статус, а спосіб генези. Ідея елітарності в сучасному, модерному, нетрадиційно-становому суспільстві нерозривна з процедурою та обставинами підбору і відсіювання, іншими словами – конкуренції. А ті, в свою чергу, немислимі без прозорих і рівних для всіх правил гри. У корумпованому сучасному суспільстві про еліти говорити годі. Еліта гідна не лише пошани, але й наслідування. Авторитет еліти не вимушений, а визнаний. Еліта – в однині – може сформуватися лише довкола якоїсь виразної ознаки. Така ознака може змінюватися з перебігом історії, але її не може не бути. Такої ознаки бракує в Україні. В Україні є еліти за фактом, за номенклатурою, але не за походженням (під походженням розуміємо фахове становлення або непересічне обдарування).

Відповідно до сучасних визначень, «політична еліта – не лише сукупність людей, які посідають високі державні посади. Це стійка соціальна спільнота, що базується на глибоких внутрішніх зв'язках політиків, які до неї належать, що об'єднані спільними інтересами: володіння важелями реальної влади, прагнення зберегти на них свою монополію, відмежувати і не допустити до них інші групи, стабілізувати і зміцнити позиції кожного з її членів» [84, с. 139].

Владною елітою вважають тих, хто стоїть на горі державної ієрархії. Її представники наділені реальною владою, володіють відомим соціальним

статусом, необхідною професійною підготовкою. Це не просто група вищих посадовців з певними діловими, політичними, моральними якостями, а органічна спільнота, головними ознаками якої є – влада, престиж, групове мислення, почуття належності до касти обраних. Деякі вчені вважають, що владна еліта у широкому розумінні складається із власне політичної еліти та навколо елітного оточення [85, с. 145].

«Правляча еліта – це організована меншість суспільства, внутрішньо диференційована, але високозгуртована соціальна група з властивостями лідерства, підготовлена до виконання управлінських функцій, яка посідає керівні позиції в суспільних інститутах і безпосередньо опосередковано впливає на прийняття владних рішень у суспільстві» [86, с. 160]. Правляча еліта відрізняється від інших груп еліти безпосередньою участю в здійсненні влади. Правляча еліта – це спеціалізована соціальна група, що концентрує у своїх руках державну владу і посідає командні позиції в управлінні суспільством.

Поняття «правляча еліта» включає на різних етапах розвитку суспільства різні визначення. Необхідно зауважити, що поняття «правляча еліта» та «владна еліта» не тотожні [87 с. 25]. Окрім владної еліти, існують ще й інші групи еліт, які беруть участь в управлінні державою. Отже, під «правлячою елітою» розуміємо групу людей, які посідають впливові позиції як у структурі влади, так і поза нею, які наділені формальними, офіційними повноваженнями або, не маючи їх, виробляють і приймають найбільш значущі для суспільства рішення у системі політичних відносин.

Різноманітні теорії еліт, як зарубіжні, так і вітчизняні, сходяться на тому, що еліта може бути визначена як група осіб, що мають високий ступінь соціального престижу і здатні впливати на вирішення загальнонаціональних проблем. Правляча еліта має бути тією соціальною групою, яка посідає найвищі позиції в суспільстві, максимально володіє політичною владою і можливістю впливу на суспільство. Еліта, яка висувається класом, набуває певної автономії відносно цього класу і зазвичай сприймається як провідник не вузько класового, а «всезагального» інтересу [88, с. 138].

Еліта відображає волю панівного класу, виявляючи та реалізуючи її. Здійснюючи ці функції, еліта відіграє особливу роль у житті суспільства і набуває відносної самостійності стосовно свого класу. Для утримання своєї влади правлячий клас повинен продемонструвати свій інтерес як інтерес усього суспільства та відповідати своєму визначенню не лише як соціальної групи, яка відрізняється від інших критеріями доступу до суспільного багатства, влади, а й соціальним престижем [89, с. 25].

У політичних суспільствах влада окремих індивідів є лише похідною від влади державної корпорації, до якої вони належать, а державні актори – тобто індивіди, які обрали політику своєю професією, – завжди володіють владою тимчасово, до того часу, поки вони займають свої посади. Вони володіють владою не тому, що мають якісь особливі переваги в порівнянні з іншими людьми, а тому, що є частиною державної машини. Державна система винагороджує їх особливими повноваженнями і забезпечує гарантії панування. Безпосередньо самі політичні актори не володіють засобами управління і тому повністю залежать від державної корпорації. У них немає власності, окрім політичного капіталу, який є також атрибутом їхнього статусу. Кожний політичний актор, тимчасово володіючи політичним капіталом, намагається стати його власником, посилити свою владу. Тому іманентним прагненням еліти політичного суспільства є приватизація держави і наслідування статусу.

Крім політичного класу, на політику можуть впливати індивіди, групи, які володіють або офіційними повноваженнями, або неформальними можливостями. Таку сукупність індивідів і груп російська дослідниця Т. Заславська називає правлячою елітою, до якої вона відносить політиків, які займають вищі державні посади, верхню ланку бюрократії та бізнес-еліту [90, с. 108]. Так, найбільш значущим ресурсом правлячої еліти є політичний капітал, або влада, яка дає легітимне право управляти власністю і фінансами держави, існує прямий чи латентний зв'язок усіх груп правлячої еліти з державними структурами.

Про еліту говорять в однині (еліта) та у множині (еліти). Другий підхід називають плюралістичним, прихильники якого вважають, що в демократичних

суспільствах існують як мінімум дві еліти – правляча і не правляча, і між ними відбувається постійна конкурентна боротьба, результат якої вирішується шляхом виборів. Важливою категорією елітології є поняття самоізоляції політичного класу і його зосередження на політичній боротьбі й реалізація своїх вузькопартійних, а подеколи й особистих інтересів. Важливою ознакою демократії є вибори, на яких електорат обирає між конкуруючими елітами.

«Еліта – це єдина правляча група суспільства. За такого розуміння вести мову про «не правлячу еліту» не має сенсу, оскільки, якщо еліта не править, значить, це не еліта» [91, с. 108]. Звичайно, у правлячій групі можуть виникати антагоністичні опозиційні у групування, клани, кліки та інші формальні чи неформальні утворення. Проте це не може змінити суті концепту еліти, що дає нам можливість зрозуміти, як здійснюється управління суспільством і політика в цілому. Боротьба ж за владу на виборах відбувається не між двома елітами, а між елітою та активними групами політичного класу, що прагнуть увійти до еліти, або між частинами еліти за збереження своїх позицій чи їх перерозподіл.

Не зовсім коректно говорити про «еліти» як про групи, між якими відбувається боротьба за владу. Ці протиставлені групи, безумовно, існують, проте є не «елітами», а різними частинами єдиної правлячої еліти – тобто субелітами.

Особливою спільнотою всередині правлячої еліти є невелика згуртована група, яка знаходиться на верхівці владної піраміди. Цю групу Т. Заславська називає «верхньою (субелітною) верствою» [92, с. 36], Л. Шевцова говорить про «супереліту» [93, с. 120], О. Криштановська – про «топ-еліту» [94, с. 140].

Уся система неформальних політичних зв'язків утворює клієнтелу. Дослідники визначають клієнтелу як форму «соціальної – персональної чи колективної – залежності, що виникає через нерівномірний розподіл ресурсів влади» [95, с. 105]. Клани утворюються навколо впливового лідера і сприяють тому, що керівні посади монополізуються цією неформальною групою еліти. Еліта, таким чином, поділяється на клани:

- верхній – публічний політик (символи клану); група його політичної підтримки; група економічної підтримки – фінансово-промисловий капітал;
- група інтелектуальної підтримки – обслуговування інтересів даної групи ЗМІ;
- група силової підтримки – спецслужби.

Еліта – це внутрішньо гомогенна, згуртована, з притаманною їй самосвідомістю група, яка зовсім не є об'єднанням ізольованих індивідів. Належність до еліти більше схожа на членство в ексклюзивному клубі, ніж на формальну ідентифікацію себе з абстрактним класом. Наділяючи кожного члена політичного класу зоною компетенції, еліта змушена віддати йому і частину своїх владних повноважень. Відповідно, при закритій еліті влада диверсифікується і в різні періоди то більшою мірою концентрується на верхівці піраміди, то, навпаки, делегується дедалі більшій кількості представників політичного класу.

Необхідно зазначити, що теоретичну дискусію з приводу виокремлення політичної еліти у загальній елітарній структурі суспільства ще не завершено. У науковій літературі, окрім концептуальних підходів, склалися три основні способи до процедури виділення політичної еліти із загальної структури еліти:

- позиційний: ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи визначається позицією, що посідає особа у системі влади (члени урядів, парламентів тощо). Даний підхід є формальним через перебільшення ролі осіб, які володіють лише номінальною владою, та ігнорування факту потенційного потужного впливу «тіньових» фігур; результатом цього підходу може бути помилка у визначенні реальної політичної ваги номінально рівнозначущих фігур;
- репутаційний: виявлення рейтингу політика за допомогою експертних оцінок (однак вірогідною є значна залежність дослідника від суб'єктивних думок експертів);

– десизійний: заснований переважно на аналізі того, як і ким приймаються стратегічні рішення [96, с. 78].

Найбільше поширення в науковій літературі отримав третій підхід, згідно з яким до політичної еліти належать особи, які приймають стратегічно важливі рішення в управлінні суспільством.

Таким чином, політична еліта здійснює, насамперед, політичне управління суспільством. Тому політичне управління є найбільш суттєвою функцією політичної еліти. У своїй сукупності політична еліта забезпечує цілісність влади в суспільстві.

Отже, у сучасній науці існує велика кількість різноманітних теорій політичних еліт – від макіавелістських, що визнають еліту творчою меншістю яка покликана управляти нездатними до самоуправління масами, до технократичних, які ратують за необхідність формування політичної еліти із середовища менеджерів та вчених.

На нашу думку, політична еліта включає осіб, що приймають стратегічно важливі рішення загальнонаціонального масштабу. Еліта – це соціальна спільнота (хоча і гетерогенна), об'єднана близькістю установок, стереотипів і норм поведінки, що володіє єдністю – почасти відносною – цінностей які поділяє. При цьому стандарти поведінки, реальні та ті, що декларуються можуть суттєво відрізнитися.

Дискусія про роль еліти в житті суспільстві триває вже кілька тисячоліть. За цей час поняття еліти багато разів трансформувалося. Початок ХХІ століття, очевидно, вирізняється своїми особливостями у формуванні еліт, підвищеними вимогами до тих, хто належить до політичної, бізнесової чи інтелектуальної верхівки нації – адже коло та рівень завдань, що їх доведеться вирішувати в епоху глобалізації і комунікаційного буму, надзвичайно ускладнюються.

3.2. Особливості формування української політичної еліти в умовах трансформації суспільства.

Сучасна українська політична еліта почала формуватися лише з проголошенням незалежності у 1991 році. За радянських часів в ролі політичної еліти виступала номенклатура. Всі політичні точки зору зводяться до того, що номенклатуру не можна було вважати політичною елітою, тому що вона не була виборною і, тим більше обраною. В той час існували внутрішні бюрократичні канали формування політичних кадрів. Якщо для країн з розвинутою демократією притаманний лозунг «еліти вирішують все», то в СРСР – «кадри вирішують все» [97, с. 39].

Для висвітлення особливостей формування політичної еліти Україні слід, на наш погляд, звернути увагу на питання – яку політичну еліту отримала українська громада разом з незалежністю?

На думку дослідників, характерні риси та особливості української еліти на початковій стадії суспільних трансформацій перш за все визначення специфікою генези цієї суспільної верстви. Тобто, вона, як справедливо відзначає М. Михальченко, не впала з неба та не виросла і на прощах під час мітингів в 1988-1992 р., а тільки трохи «підросла» [98, с. 156].

Основною рисою української еліти було її «номенклатурне» походження. Серед осіб, які протягом 1991-2003 рр. призначалися на найбільш впливові посади в системі влади, вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів становлять 73 %; серед осіб, які займали посади голів обласних державних адміністрацій – майже 80 %. Що стосується її бюрократичної складової, то, за даними Національного інституту стратегічних досліджень, 52 та 46 % керівного складу місцевих і центральних органів влади України, відповідно, перебували на державній службі ще за радянських часів [99]. Саме ця характеристика є базовою, інші риси багато в чому є похідними від неї.

Важливою причиною цього явища було те, що перші незалежні вибори до законодавчого органу в Україні відбулися лише у 1994 році, а до цього часу

функціонував парламент, сформований ще за радянських часів. Відзначимо, такі тенденції формування влади, окрім негативних наслідків, мали низку позитивних – забезпечення певного рівня спадковості у державному управлінні, що вберегло країну від необережних різких рухів влади, та неминучих соціальних потрясінь, що їх супроводжують. Крім того, що колишні радянські чиновники володіли неабияким досвідом управління народним господарством, а професійний рівень управлінців з числа «націонал-демократів» залишав бажати кращого [100, с. 218].

Втім, проголошення незалежності та необхідність обрання демократичного вектору розвитку держави змусили стару номенклатуру «допустити» до влади частину діячів національно, демократичного спрямування – представників інтелігенції, науки тощо. Проте ці нові сили, не зважаючи на прикладені зусилля до справи розбудови незалежності, не мали належного професійного досвіду державного управління, не могли ефективно працювати в нових умовах.

Відомий дисидент, а потім політик Л. Лук'яненко відверто зазначив: «Після проголошення України незалежною державою перед нею постали нові завдання: реформування адміністративної системи управління і приватизація економіки. Ні до першого, ні до другого завдання ми не були підготовлені. Мені, наприклад, пропонували посаду голови виконкому Київської міської ради, але я був такий далекий від адміністративних амбіцій, що відмовився задля продовження публічної політики. В. Чорновіл узявся за керівництво Львівської області ради, проте швидко мусив зняти з себе ці повноваження. Для цих завдань необхідна була інша суб'єктивна зорганізованість, інша фахова підготовка, інші люди. Наша історична місія закінчується, і ми почали втрачати ініціативу».

Значна частина радянської номенклатури, що 1991 року перепрофілювалась на «державників» та залишилась в управлінських структурах новоствореної держави, особливо в господарському секторі, мала на меті ніщо інше як конвертацію влади у власність. Така спрямованість

можновладців також не сприяла позитивним зрушенням в розбудові політичної та економічної сфер молодій державі [101, с. 45].

Ще однією успадкованою вадю нової еліти стала наявність адміністративно-економічних кланів, характерна для радянської бюрократичної системи. Клани збереглися і в нових умовах. Часто боротьба між ними ставала основним стрижнем української політики, саме вони, на думку деяких дослідників, відіграють в Україні роль найважливіших після держави елементів політичної системи, замінюючи партії та громадські організації, характерні для демократичних суспільств [102, с. 11].

Серед характерних рис пострадянських політичних еліт слід також відмітити схильність до підпорядкування рішенням Москви, що була виражена доволі рельєфно у перших кроках у економічній сфері, що часто були лише копією заходів, які здійснювались в Російській Федерації.

Зазначені риси були тією чи іншою мірою характерні для представників влади більшості пострадянських держав. Однак українська еліта, завдяки низці історичних, політичних, економічних, ментальних причин, мала й певні особливості, що відрізняли її від колег у державах колишнього СРСР.

Чи не найважливішою з них була і залишається відсутність внутрішньоелітного консенсусу щодо базових питань як власне державотворення, так і зовнішньої політики. Саме це, значною мірою, зумовлює відсутність системних реформ в економіці, хронічну кризу влади, постійні коливання у визначенні зовнішньополітичного вектору тощо. Причиною такого стану справ є низка, так би мовити, генетичних розколів всередині еліти – між номенклатурою та націонал-демократами, між силами, яким все ж вдалося потрапити до влади, між бюрократією і господарниками всередині її номенклатурного сегменту [103, с. 108].

Серед особливостей політичної еліти України не можна не відмітити різке географічне розмежування. Представники Заходу та Сходу країни часто дотримуються кардинально протилежних поглядів щодо мети та засобів політичного та економічного розвитку, використовують різні методи

політичної діяльності, що також заважає консолідації владного прошарку суспільства.

Отже, політична еліта більшості пострадянських держав мала низку спільних характерних рис, що обумовили певну паралельність трансформаційних процесів у цих державах. Проте наявність у представників української владної верстви істотних особливостей обумовлювала своєрідність модернізації на вітчизняних теренах.

Слід також зауважити, що ці особливості не були виключно негативними. Деякі з них сприяли більш успішному реформуванню суспільства, давали змогу ефективніше протидіяти небезпечним, авторитарним, конфліктогенним тенденціям, від яких не вбереглись деякі пострадянські держави, зберігали поліваріантність можливостей розвитку завдяки постійній конкуренції еліт.

Аналізуючи процес формування української політичної еліти, М. Михальченко визначає шляхи її становлення:

- внаслідок добору та розстановки кадрів КПРС, яка правила до 1991 р. (незалежно від того, чи змінили вони свої позиції);
- внаслідок активного чи пасивного опору тоталітарно-колоніальному правлінню;
- як результат входження в політику нових груп та окремих громадських діячів, безпосередньо не пов'язаних ні з комуністичним режимом, ні з рухом опору йому [104, с. 230].

Можна повністю погодитися з думкою вченого. Водночас, на нашу думку, доцільно звернути увагу і, можливо, окремо виділити такий аспект, як вплив інтелігенції на формування політичної еліти та прихід до влади академіків і поетів. Йдеться про науковців, публіцистів, поетів. Серед науковців, слід назвати такі імена, як: І. Юхновський, В. Лановий, В. Пинзеник, В. Литвин, Д. Табачник та ін. Серед поетів і письменників: Д. Павличко, І. Драч, В. Яворівський, які ще у 1986 р. були комуністами, у 1986-1989 роках – «перебудовниками», з 1989-го – націонал-демократами.

Свого часу політолог С. Кордовський зазначив, що у періоди «перебудов» інтелігенція ідеологічно домінує над ослаблою державою, «інтелектуали»

стають впливовими фігурантами у суспільстві, забезпечують необхідні зміни. У такій державі інтелігенція тягнеться до демократії [105, с. 30]. В будь-якому суспільстві інтелігенція є своєрідною зв'язкою між його прошарками, надає почуття повноцінності, значущості, стабільності. Політичною елітою, на думку В. Кременя та В. Ткаченка, призначена бути, насамперед, інтелігенція, бо коли замість неї починають фігурувати «ділові» люди, це загрожує тим, що в політику вони внесуть і принципи своїх «розбірок» [106, с. 36].

В цьому контексті, слід відзначити, що політичні еліти країни Центрально-Східної Європи сформувалися переважно з представників інтелігенції, у переважній більшості з гуманітарної та художньої. Факт обрання президентами Угорщини, Чехословаччини, Болгарії, Словенії письменників, є відображенням певної закономірності, яка не може не вплинути на розвиток цих країн. Саме гуманітарний прошарок країн ЦСЕ очолив «оксамитові революції». Вони ж й зайняли ключові пости в органах державної влади після революцій.

Добре це чи погано, з огляду на те, що політичну еліту України звинувачують у непрофесіоналізмі?

На нашу думку, прихід до влади інтелектуальної еліти надав би суспільствам великий шанс на повернення до загальнолюдських гуманістичних цінностей та ідеалів громадянськості. З іншого боку, прихід до влади представників інтелігенції у поєднанні зі скептичним ставленням до представників цієї сфери, у основній масі населення спричинив би певне несприйняття і непорозуміння державної політики. Цим пояснюється, поширення твердження, що євроінтеграційний вибір – був вибором правлячих еліт країн ЦСЕ. Це привело, як справедливо відзначає Г. Зеленько, до розриву між ЦСЕ – суспільствами та владою, що стало однією з першочергових передумов політичного відчуження, яке поширювалося згодом [107, с. 256].

Також у деяких країнах це викликало посилення націонал-патріотичних сил. В Угорщині це відбулося одразу після «трикутного столу», у Польщі – щойно у з перемогою на парламентських та президентських виборах представників правих сил. Однак потрібне розмежування політологи схильні пояснювати не стільки боротьбою політичних амбіцій, скільки зіткненням

альтернативних концепцій розвитку – ліберальної і популістської, або ліберальної і націонал-патріотичної.

Враховуючи все вищезазначене, відмітимо, що крім тих шляхів становлення еліти, які відзначає М. Михальченко, слід окремо відділити входження в політику інтелігенції. Цей шлях повинен бути важливим напрямом наукового дослідження механізмів рекрутування еліти. Ця проблема має не тільки наукове, але й практичне значення в контексті формування високоінтелектуальної еліти у нашій країні. Україна має великий інтелектуальний потенціал, який може стати рушійною силою в розвитку держави. Але український інтелектуальний потенціал чомусь весь час залишається у стані потенціалу.

У формуванні та розвитку української політичної еліти фахівці виділяють декілька етапів [108]. З точки зору хронології вони різні, але особливих розбіжностей немає. Ми виходимо з того, що сучасні події пов'язані з повільним процесом «перебудови» – формування незалежної держави. Цей процес почався в Україні у 1988-1989 роках і не завершився й досі, тому політична еліта останніми десятиліттями постійно змінюється. Ці зміни не кардинальні, а поступові, вони відбуваються шляхом мутації і змішування різних угруповань, зміни політичних гасел і лідерів.

Тому, в контексті досліджуваної проблеми, ми підтримуємо періодизацію, яку запропонував соціолог М. Шульга [109, с. 40].

На думку соціолога, можна виділити чотири основні етапи становлення політичної еліти України: 1) 1989-1994 роки; 2) 1994-2000 роки; 3) 2000-2004 роки; 4) з кінця 2004. Четвертий етап, на наш погляд, закінчився у 2010 р., з інавгурації президента В. Януковича. В цьому плані, слід відзначити, що з початку 2010 року розпочався п'ятий етап у формуванні і функціонуванні української політичної еліти.

Зрозуміло, що така періодизація має умовний характер. Отже, розвиток політичної еліти триває в широкому полі політичних, економічних, соціальних і геополітичних процесів. Тому він не має чітко окреслених меж, а є включеним у процесах становлення адміністративно-владної, економічної та ін. еліт. Проте

формування нової соціально-групової та політичної структури суспільства та конституційно-правові зміни, що зараз розгортаються у країні, зумовлюють поступове увиразнення контурів політичної еліти. І все ж таки можна визначити певні якісно відмінні фази у цих процесах, пов'язані передусім зі змінами у характері суспільно-політичних відносин у країні.

Перший етап (1989-1994 роки) пов'язаний із часом назрівання процесів, що передували зміні суспільно-політичного ладу в країні та з першими роками після проголошення незалежності. Межею цього етапу можна вважати президентські вибори 1994 року.

Протягом даного періоду формувалася нова еліта, співіснуючі зі старою радянською. Нова була рекрутована подіями кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Відбувалося, як відзначає В. Пилипенко, конвертація політичного й адміністративного капіталів старої еліти (працівників партійних, радянських, комсомольських органів, керівників підприємств) в економічній [110, с. 40]. При цьому, на думку М. Шульги, тривало нагромадження фінансового капіталу у лідерів злочинних угруповань.

З 1989 року з'являється ще одне джерело поповнення еліти – вибори через системи Рад. Але це джерело не завжди було кращим, ніж номенклатурний відбір. До влади, як свідчать факти, нерідко приходили кар'єристи, хабарники, злочинці. Специфікою проведення виборів ВР УССР 3 березня 1990 року стало те, що від ВР УСРС парламент успадкував не тільки законодавчі функції, а й виконавчі, контрольні розпорядчі. Це зробило його провідним владним інститутом у державі.

Особливість українського політичного посткомуністичного простору вплинула на характерні риси парламентської еліти України та на її роль становленні незалежної держави. Хоча необхідно зазначити, що на початку й у середині 1990-х років в Україні можна говорити про певний початок функціонування конкурентних виборів, багатопартійності, недержавних ЗМІ.

Ще одним джерелом вітчизняного елітотворення цього етапу став національно-демократичний рух, представлений правозахисниками організаціями, членами Української Гельсінської групи, згодом – Народним Рухом України.

Однак, якщо на перших етапах суспільних трансформацій (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) його діяльність мала велике значення у державотворчому процесі, то згодом представники національно-демократичної інтелігенції втратили суттєвий вплив на політичний процес, у зв'язку з відсутністю внутрішньої єдності, недостатнім практичним досвідом державного управління [111, с. 40].

Аналізуючи процес формування української політичної еліти, слід зазначати, що суттєвою ознакою останньої є спадкоємність.

Так, у 1996 р. 75 % старої комуністичної номенклатури було в нових владних структурах [112, с. 40]. При цьому спадковість політичної еліти виявляється здебільшого у її номенклатурному походженні. Це означає, що в Україні, а також у багатьох перехідних суспільствах не вдалося сформувати нові канали рекрутування політичної еліти, утворилося неономенклатура, яка стала відображенням попередньої еліти.

Нові елітні групи виникли внаслідок розпаду номенклатури. В цьому плані не можна не погодитися з твердженням російського вченого Г. Ашина, про те, що «рекрутування пострадянських еліт у багатьох випадках виявляється копією з номенклатурного рекрутування. Власне тому пострадянську еліту небезпідставно називають неономенклатурною» [113, с. 86].

Номенклатурне рекрутування опиралось на чіткі «правила гри»: осіб, які потрапили до номенклатурних списків, чекала, як правило, заздалегідь визначена, тривала кар'єра. Пострадянському рекрутуванню еліти властиві менша регламентація і багатоканальність. Плюралізм еліт (політична, економічна та інші), які прийшли на зміну єдиній номенклатурній еліті, означає різницю каналів і шляхів рекрутування еліт, різницю правил і норм, які складаються під час просування наверх у різних елітних групах і прошарках. Загалом просування в еліту пришвидшилось у 90-ті роки з'явилося більше можливостей у порівняно молодих людей зайняти елітні позиції. У зв'язку з розпадом старих політичних систем та необхідністю якнайшвидше сформувати нові, у 1991-1994 роках було створено умови для часткової зміни й оновлення еліти, приходу нових людей в політичну еліту.

Підтримуючи теорію Вільфредо Парето про циркуляцію еліти, яка відбувається у двох основних формах: як заміна однієї еліти іншою та як просування не еліти в еліту, болгарська дослідниця А. Крестева зазначає, що на «відміну від герметичної комуністичної еліти, посткомуністична має значну пропускну здатність. Ця особливість найбільше виявилася на початку змін, коли, наприклад, у Болгарії упродовж кількох місяців асистенти стали міністрами, адвокати – прем'єрами, письменниця – віце-прем'єром. Ця відкритість демократичної еліти, яка сформувалася, була природною: окрім нечисленних дисидентів і перших партійних функціонерів, вона не мала інших кадрових резервів і повинна була рекрутувати своїх членів ззовні. Суттєвим індикатором життєвої еліти є збереження цього зовнішнього джерела оновлення» [114, с. 70].

На думку німецької дослідниці Урсули Хоффман-Ланге, у процесі політичних змін трансформація еліти виявляється у двох формах. Перша – циркуляція індивідів-членів еліти на керівних посадах у тих політичних інститутах і приватних організаціях, які зберегли свою силу і базову організаційну структуру зі зміною режиму. Уряди, парламенти, юридичні органи, збройні сили, політичні партії, великі суспільні і приватні підприємства, газети, ділові кола зазнають досить часто лише невеликої реорганізації, прагнуть до режимних змін опосередковано, через зміну верхівки свого керівництва.

Суть другої форми полягає в тому, що трансформація еліти відбувається завдяки перерозподілу функцій між організаціями, що існували, і тими, що утворилися. Парламенти, які спершу лише затверджували рішення, що приймав уряд, набувають якісно нового значення. Правлячі партії припиняють своє існування або перетворюються в незначні політичні сили, а нові партії заручаються масовою підтримкою [115, с. 30].

Погоджуючись із думкою У. Хоффман-Ланге, варто зазначити, що вивчення елітної трансформації та результатів зміни режиму передбачає виділення обох аспектів, відтак доцільно аналізувати як старі, так і нові

інституційні структури, а також увесь процес циркуляції еліт, її структурні та функціональні характеристики.

Одним із наслідків специфіки формування еліти на першому етапі стало виникнення двох протилежних тенденцій. З одного боку, відбулися демократизація й плюралізація каналів рекрутування, що були викликані змінами в інституційній та ідеологічній сферах. Про це свідчить, зокрема, аналіз складу Верховної Ради І скликання (1990-1994 рр.), який демонструє, що вже на початковому етапі демократичних змін сталося часткове оновлення складу еліти, до якої, окрім колишньої номенклатури (що складала більшість), потрапили також представники національної інтелігенції, демократичних партій та рухів (зокрема, Народного руху України), колишні дисиденти, майбутні бізнесмени. Поява численних сегментів демократичної еліти свідчила, що старі ідеократичні й авторитарні форми консолідації втратили актуальність. Водночас пошук нових консолідаційних засад ускладнювався швидкою трансформацією системи, відсутністю чіткого усвідомлення мети національного розвитку.

З іншого боку, визначилася тенденція до локалізації міжелітних відносин, що призвело до виникнення закритих, так званих корпоративно-кланових, груп еліти, що зосереджують у своїх руках як політичні, так і економічні ресурси, та пріоритету неформальних, зокрема патрон-клієнтських, зв'язків. Наявність зазначених процесів підтверджується науковими розробками українських вчених [116, с. 80].

На другому етапі становлення політичної еліти України (1994-2000 роки), на думку М. Шульги, відбувається накопичення капіталу в усіх трьох групах еліт (старої правлячої, нової правлячої та нової кримінальної). Різко посилюється тіньова економіка, верхівка мафії вливається у владну еліту. Формуються владно-економічні клани. Розгортається протиборство владних еліт між собою, так і за контроль над центральною владою [117, с. 70].

Варто відзначити, що крім номенклатури важливим джерелом формування української еліти стали впливові фінансово-промислові групи, які також здебільшого мали номенклатурне походження. Це призвело до появи

специфічного феномена політико-економічного синкретизму, або зрощення політичної та економічної влади. Він виник внаслідок конвертації політичного впливу колишньої номенклатури в економічні ресурси, що відбулося в результаті всебічної трансформації суспільної системи на початку 90-х рр [118, с. 175].

Протягом другого етапу політична еліта зазнає значних структурних змін, що пов'язані зі зростанням впливу олігархічної еліти. Якщо на початку цього етапу і чисельно, і якісно продовжувала домінувати номенклатурна складова правлячого класу, яка наполягала на збереженні клієнтської схеми взаємин із владними неофітами, ближче до завершення цього етапу молода вітчизняна олігархія зафіксувала схему партнерських взаємин із номенклатурою.

Таким чином, протягом 1994-1998 рр. нова еліта, переживаючи період внутрішньої реструктуризації, використовуючи можливості позаінституційного впливу на виконавчу та законодавчу владу, починає рухатись до інституціоналізації своєї присутності у владі. Водночас нова еліта практично не брала участі у формуванні інститутів громадянського суспільства (йдеться про створення суспільних організацій, непарламентських партій і т. ін.), оскільки не бачила в них ефективного механізму впливу на ухвалення рішень. Зазначимо, що й економічна модель, яка в цей період запроваджувалась владою, що перебувала у клієнтських взаєминах із бізнес-елітою, не сприяла розвитку внутрішнього ринку і формуванню соціальної бази громадянського суспільства – середнього класу.

Для третього етапу (2002-2004 роки) характерним є злиття трьох груп еліт (старої, нової і кримінальної) у нову (прокучмівську). Аналіз наукових розробок сучасної елітології свідчить про те, що саме на цій базі формуються потужні олігархічно-кланові угруповання, побудовані за принципом зрощення влади і власності. Відбувається перерозподіл владного ресурсу, відсторонюється від влади частина вищої еліти, і на цьому ґрунті формується контреліта.

Це особливо помітно при аналізі результатів виборів до Верховної Ради країни за часи незалежності. Наприклад, на парламентських виборах 1994 р.,

хоча позапартійні депутати мали помітну перевагу (приблизно 55 %), представники олігархічного клану склали серед них не більше п'ятої частини [119, с. 80].

Парламентські вибори 1998 р. значно посилили присутність фінансово-економічної олігархії серед народних обранців. Скажімо, серед депутатів-позапартійців з 111 осіб майже сотня були представниками сучасного українського капіталу. «Все це відбувалося в умовах помітного збільшення політичної ваги «великого» бізнесу в Україні» [120, с. 40]. Інакше кажучи, нагромадивши великі кошти, олігархи – найменший за чисельністю прошарок українського суспільства – активно вступають у боротьбу за владу. Успіх гарантується фінансовими можливостями, які все більше стають вирішальним чинником. Приміром, на зустрічі 100 депутатів-бізнесменів з колишнім Президентом України Л. Д. Кучмою після виборів 1998 р. було зроблено заяву, що кожен з них витратив у середньому по одному мільйону американських доларів для одержання перемоги на виборах в одномандатних округах.

Напередодні парламентських виборів 2002 р. прийнято новий виборчий закон, який істотно зменшував виборчі можливості впливових політичних партій і цілком відповідав інтересам олігархів і державних чиновників різних рівнів, тому що негласно заохочував використання фінансових можливостей та адміністративного ресурсу в період виборчої кампанії. В одномандатних округах було обрано 225 народних депутатів, з них лише 43.13 % (96 осіб) були позапартійними [121, с. 78]. Але кількість депутатів-олігархів зросла у Верховній Раді за рахунок їх включення до списків по багатомандатному виборчому округу, особливо виборчих блоків «Наша Україна», «За єдину Україну» і Юлії Тимошенко. Соціальний аналіз свідчить, що майже третина складу сучасного українського парламенту належить представникам фінансово-економічної олігархії.

Отже, результатом синтезу посткомуністичної номенклатури та нової буржуазної еліти протягом 90-х рр. ХХ ст. – перших років ХХІ ст. стала, поперше, нова структура української еліти. Фактично головним актором політики та провідною структурною одиницею еліти як на центральному, так і на

регіональному рівнях виявилися клани, або як їх прийнято називати в Україні, олігархічні чи фінансово-політичні групи.

Другим наслідком злиття номенклатури та олігархії стало зростання економічної могутності провідних українських ФПГ, які поширюють свою присутність у перспективних галузях економіки.

Третє. Поряд із зростанням політичного та економічного потенціалу вітчизняних ФПГ збільшилась їх автономність, незалежність від суспільства, а відповідно, й неможливість професійної репрезентації суспільних інтересів. Тобто, так і не було створено механізму оновлення еліти, внаслідок чого істеблішмент сформований протягом останніх років, перетворився на замкнуту від суспільства корпорацію, зацікавлену в збереженні статус-кво.

Крім того, саме суспільство настільки зневірилось у можливості влади щось змінити, що воно добровільно втікає від держави, а це зумовлює подальше збагачення олігархічних груп [122, с. 133]. Наприклад, згідно експертними опитуваннями УЦЕПД, проведеними восени 2003 р., лише 5.5 % опитаних вважають, що правляча еліта сьогодні обстоює національні інтереси, і 3.4 % – інтереси окремих соціальних груп. Водночас 74.5 % експертів переконані, що українська еліта досить успішно лобіює власні інтереси; 64.8 – інтереси окремих бізнес-груп і підприємств; 56.6 % – інтереси партій [123, с. 120].

Специфіка етапу, який тривав протягом 2000-2004 рр., полягала у тому, що оновлений, створений на ґрунті номенклатури та української бізнес-еліти політичний клас наполягав на повній, остаточній інституалізації свого політичного впливу. Фактично боротьба тривала не стільки між двома схемами реформування політичної системи України скільки між двома варіантами інституалізації впливу оновленого правлячого класу.

Згідно з першою моделлю, пропонувалося зафіксувати, що більшість обраного на ґрунті пропорційного виборчого законодавства парламенту формує уряд і несе відповідальність за його діяльність. Водночас передбачалося, що обраний на загальнонаціональних виборах президент призначає прем'єром кандидатуру, запропоновану більшістю, і «силових» міністрів. Друга модель

інституціоналізації влади нової еліти передбачала існування сформованого на партійних виборах парламенту, який формує уряд, призначає прем'єра і обирає президента.

Зазначимо, що і перша, і друга моделі реформування свідчать про те, що нова еліта має серйозні наміри щодо адаптування режиму до власних політичних і економічних потреб. І питання вибору моделі – це лише питання внутрішньоелітного компромісу. Як зазначив економіст Андерс Аслунд, «в Україні олігархи сильніші, ніж будь-де, проте їхня непостійність вражає. Олігархи приходять і йдуть, і їхня велика різноманітність показує, що між ними точиться дуже серйозна боротьба за владу. Врешті-решт, олігархи навряд чи зупинять перехід України до нормальної ринкової економіки, щонайбільше – уповільнять його. Незважаючи на це, майбутній розвиток України буде найцікавішим вироком правління олігархів перехідного періоду» [124, с. 86].

Четвертий етап становлення політичної еліти України на думку М. Шульги, розпочався з кінця 2004 року, і закінчився, на наш погляд, з інаугурації президента В. Януковича у 2010 р.

Специфічність цього етапу еволюції української еліти полягає, по-перше, в інституціоналізації змін владного механізму в Україні, що легалізують вплив «нової еліти» на владу. По-друге, в певних ротаційних процесах, що відбуваються в межах самої еліти, які, вочевидь, обмежать її частині доступ до використання інституційних механізмів впливу на формування політичного курсу країни та розколюють еліту на «нову» і «новітню».

Щодо змін у владному механізмі, відзначимо, що конституційна реформа, що була ухвалена парламентом наприкінці 2004 р., запроваджує з 01.09.2005 р. в Україні парламентсько-президентську республіку, в межах якої парламентська більшість формує уряд і всю виконавчу вертикаль, а президент лише призначає прем'єра та уряд, яких запропонує Верховна Рада. Тобто мова йде про реалізацію одного з варіантів інституціоналізації впливу олігархічної еліти (яка його й лобіювала протягом останніх чотирьох років) через політичні партії, які у разі перемоги на виборах до Верховної Ради формують більшість у

парламенті, формують уряд і таким чином здійснюють вплив на політичні процеси в Україні [125, с. 112].

П'ятий етап становлення та оновлення української політичної еліти, як вже відзначали, на нашу думку, почався з 2010 року. Зрозуміло, що рано говорити про розробку цілісної концепції або узагальнених підходів до формування нової еліти. Виходимо з того, що справжня політична еліта в Україні тільки формується. Тому, на наш погляд, важливо використовувати в практичному плані наукові висновки, що стосуються характеристики деяких властивостей, притаманних сучасній українській політичній еліті [126, с. 73].

По-перше, політична еліта в Україні виникла як неминучий наслідок зміни радянського суспільно-політичного ладу і формування нової політичної системи. Тому природно, що представники еліти посіли ключові посади в усіх нових владних структурах і безпосередньо впливають на весь механізм політики.

По-друге, еліта демонструє певну еволюційність, поповнюючи свій склад людьми, професійно підготовленими до управління суспільством.

По-третє, українська еліта більше зорієнтована на формування й використання механізмів управління по вертикалі, що посилює її владу в регіонах. Але вона також змушена «підганяти себе» до структур громадського життя, використовуючи диференціацію суспільства, і повніше впливати на формування інститутів громадянського суспільства. А це означає, що сучасна політична еліта змушена більше йти на відкритість, розширення контактів, на активнішу пропагандистську діяльність. Президентські вибори 2004 р. стали яскравим прикладом прагнення еліти до показної демократії.

По-четверте, сучасна політична еліта вимушена приховувати консервативні погляди на власну винятковість в управлінні суспільством і виявляти більш ліберальну орієнтацію та мотивацію.

По-п'яте, у своїй переважній більшості вітчизняна політична еліта відсторонюється від широких народних мас через великі труднощі, які ті створюють у суспільстві, а також через те, що вимушена загравати з масами.

Певна річ, сучасна еліта не веде відкритих наступів на маси, а здійснює, як правило, політику їх розчленування і протиставлення одних груп іншим.

Ґрунтовний аналіз сучасної української владної еліти свідчить про її неоднорідність, строкатість та не завжди достатню компетентність у справах управління суспільством. Правляча верхівка незалежної України формувалася різними соціальними групами: колишні радянські партійні, державні та господарські керівники; вихідці з науково-мистецьких та інших інтелігентських кіл; колишні дисиденти; представники нового соціального прошарку вітчизняних підприємців, банкірів, комерсантів та їх прихильників; політичні кар'єристи та авантюристи різних мастей, які впливали на поверхню суспільного життя за допомогою соціальної, політичної та націоналістичної демагогії.

Можна зробити висновок, що в Україні поки що правляча верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття. Але треба розуміти, що у державі, яка перебуває в соціально-економічній кризовій ситуації, та ще й у перехідний суспільно-політичний період, немає необхідних умов для формування справжньої політичної еліти, здатної очолювати цивілізовану побудову демократичної політичної системи.

На сьогодні перехід українського суспільства до нового сталого політичного й соціально-економічного розвитку ще далеко не завершено. Трансформація політичної еліти триває, зокрема можна відзначити зміну соціального статусу елітних груп, ускладнення структури, розвиток взаємодії політичної еліти з іншими учасниками політичного процесу.

Характеризуючи сучасний стан формування української політичної еліти, слід звернути увагу на деякі його особливості та тенденції. З початку 1990-х рр. – це насамперед такі наростаючі тенденції:

1. Від плюралізму – до монолітності. На даному етапі сучасний плюралізм усе більше зживає себе, без консолідованої ідеї суспільство нового системного стану не досягне, а це, у свою чергу, вимагатиме відтворення монолітності еліт і встановлення монополії на владу вузької правлячої групи, інакше кажучи,

відбувається формування олігархій, втягнення у сферу політичних інтересів фінансової та підприємницької еліти.

2. Від відкритості – до закритості. На цьому етапі однією з особливостей сучасної олігархічної корпоративності, що формується, є його внутрішня гетерогенність і повний контроль над ЗМІ як засоби відчуження народу від влади, її закритості від зовнішнього впливу з боку громадськості. Наслідком цього є стійка тенденція до ще більшого розшарування суспільства.

Від гнучкості – до жорсткості. Сьогодні відбувається формування нового кадрового потенціалу і закриття еліти для нових членів, її само замкнутість. Оновлюється сучасна елітарна група переважно за рахунок елітарних кадрів у середині самої структури (тобто кадровий резервуар став менш прозорим) за певними критеріями (подібними до критеріїв радянських часів, а саме: ретельність, особиста відданість та протегування з боку вищого керівництва). Зауважимо, що завдяки тому, що перевага надається не високим моральним і професійним якостям, а вищезазначеним критеріям, формуються принципи «негативного відбору», що веде до перетворення елітних груп на антиеліту.

Відзначимо, що такі тенденції не унікальні. Багато країн переживали процес переформування еліт за подібними схемами. Наприклад, процес заміни еліти проходив у Центральній та Східній Європі, як визначає К. Семчинський, у двох напрямках:

- а) від централізованої ієрархії комуністичної правлячої еліти до розрізнених політичних, економічних, військових, державно-адміністративних, інформаційних та інших еліт, які сформували чітко виражені та владні конкуруючі соціальні групи;
- б) від суттєвої ідеологічної одноманітності комуністичного правління до більш відкритої політики, установчих та часом етнонаціональних конфліктів, які різною мірою обмежені нормами та правилами демократичного політичного змагання [127, с. 130].

Безумовно, на процесу формування еліт впливає історія і форми державності, національний характер, традиції, національна свідомість населення. Тому, політична практика кожної коректної країни породжує власні

правила гри і конфігурації політичних еліт. Водночас не можна не брати до уваги основні закономірності застосування того чи іншого типу взаємодії.

Сучасна світова політична наука визначає загальні характерні риси політико-управлінської еліти. Вони такі: корпоративна згуртованість; наявність власної ідеології; одностійкість; доступ до влади; доступ до секретної інформації; панування у фінансово-економічній сфері; панування у засобах масової інформації; наявність власних політичних структур (партій, рухів тощо); закритість або напівзакритість; здатність на самопожертву у випадках небезпеки втрати влади [128, с. 132].

По-різному оцінюють стан і політичну вагу сучасної еліти вітчизняні політологи. Так, Д. Видрін і Д. Табачник вважають, що це конгломерат колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів, так звана «доеліта», яка має клановий характер поведінки і лобіює переважно групові інтереси. Дмитро Видрін: «Реалії такі – політична еліта роз'єднана на клани більш дрібні, ніж економічна» [129, с. 37].

С. Рутар та С. Гелей вважають, що правлячу еліту в Україні на етапі державотворення можна назвати ідеологічною, бо вона не змогла подолати кризові явища і забезпечити послідовність проведення обраного курсу економічних реформ [130, с. 180].

Політична еліта сучасної України є строкатим конгломератом правлячої та опозиційної груп, які розпадаються, на думку М. Михальченка, на такі специфічні еліти: 1) класів, прошарків, професійних груп населення; 2) політичних партій, громадських організацій, рухів; 3) державних інституцій; 4) регіонів; 5) надпартійні, які спираються на приватні економічні структури та засоби масової інформації [131, с. 80].

Таким чином, відповідь на питання, чи є кардинальні зміни в системі формування політичної еліти України в порівнянні з номенклатурною, скоріше негативна. Отже, залишається актуальною проблема переходу до дійсно відкритого типу рекрутування еліти у владу, тобто проблема формування мерітократії – «еліти достойних». Перехід до цього типу рекрутування – необхідний етап виходу з загальної кризи держави і суспільства.

Якщо повернутися до питання: чи є політична еліта в Україні, слід відзначити, що якщо за базовий критерій при визначенні еліти брати вплив на політику, то, безперечно, еліта в Україні існує. Зазначимо, що факт існування еліти саме як групи, що впливає на ухвалення політичних рішень у сучасній Україні, визнають і дослідники, що репрезентують як інститути НАН України, так і незалежні дослідницькі центри. Наприклад, В. Горбатенко (Інститут держави і права імені Корецького НАН України), шукаючи шляхи виправлення вад сучасного вітчизняного модернізаційного процесу, оперує категорією «еліта» [132]. М. Михальченко (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України), аналізуючи специфіку еліти в сучасній Україні, визнає, що «вона не прилетіла до нас із Марса в рік отримання Україною незалежності» [133, с. 30]. Д. Видрін (керівник Центру Європейської інтеграції) піддає нищівній критиці сучасну еліту України, але визнає факт її існування [134, с. 112]. Т. Жданов та Ю. Якименко (аналітики УЦЕПД): «На головний виклик сьогодення політична еліта України не відповіла, хоча мала достатньо часу і більш ніж достатньо – повноважень» [135, с. 90].

Справді, специфічність сьогоденньої ситуації в Україні полягає у відсутності чіткої відповіді політичної еліти на питання щодо стратегічних прагнень та орієнтирів держави як у зовнішній, так і у внутрішній політиці.

На наш, погляд, причина – всередині самої еліти: відсутність взаєморозуміння в питаннях практичної політики, різниця ідейних позицій, вічна конфронтація, боротьба за владу, корупція. Роз'єднаність сьогоденнього парламенту ще не одне свідчення того, що еліта не виробила зрозумілу програму розвитку країни.

Суспільство, держава повинні мати об'єднуючу ідею, цінності. Протягом багатьох століть такою об'єднуючою ідеєю була незалежність. Але ця ідея продовжувалася до тих пір, доки незалежність не стала реальністю.

Сьогодні необхідна ідея, яка б організувала суспільство на створення якісно нового рівня життя. Оскільки мало мати власні кордони, герб, гімн, прапор, парламент, президента. Життя повинно покращуватися, але покращуватися всіх. Це повинно стати тією об'єднуючою ідеєю для політичної

еліти а та народу, яку однаково сприймали б і в Києві, й у Львові, й у Мелітополі.

Видатний український філософ – державник В. Липинський, визначив форму української державності через консенсус і консолідацію. «Цементом політичним, який об'єднує українських людей у боротьбі за власну державу, ми хочемо бачити патріотизм. Через загальне благо України – до блага її громадян, через благо її громадян – до блага тих народів, членами яких є ці громадяни» [136, с. 32]. Ці ідеї повинні об'єднати не тільки еліту, але й усю націю.

Вибір Україні і вибір будь-якої іншої держави – це перш за все відповідальність політичної еліти. Тому сьогодні найактуальніше завдання – підвищення якості національної еліти, визначити самі принципи формування і функціонування, механізми її оновлення і контролю за діяльністю з боку суспільства. Суспільство, як слушно визначає М. Михальченко, яке не турбується про формування і відтворення еліт, не контролює владу – це суспільство без майбутнього [137, с. 30].

Таким чином, головне місце в дослідженні політичної еліти посідають питання її формування. Від того, як воно відбувається, залежить склад еліти, а отже, і соціальний зміст системи управління, що здійснюється політичною елітою.

У наукових працях процеси формування політичної еліти розглядають через систему понять та категорій, до яких належать циркуляція, рекрутування, трансформація, заміна і зміна складу еліти.

Одним з головних є поняття циркуляції еліти. Циркуляція еліти наголошує на проблемах спадковості, поступальності та інтегрованості елітних груп. Його запровадив до наукового обігу та активно використовував один із засновників теорії еліти Вільфредо Парето. «Суспільна історія, – зазначав він, – є історію спадковості привілейованих меншин, які формуються, борються, досягають влади, послуговуються нею і занепадають, аби бути заміненіми іншими меншинами. Це явище нових еліт, які під час безперервної циркуляції виникають з нижніх прошарків суспільства, досягають найвищих прошарків, розквітають, а відтак занепадають, руйнуються і зникають, становлять собою

один із наслідків історії, який необхідно враховувати для розуміння великих історичних рухів» [138, с. 230].

В. Парето зазначав, що циркуляція еліти, тобто її виникнення, соціальне дозрівання, стабілізація, а відтак і деградація – це рушійна сила суспільного розвитку. Деградація починається тоді, коли суспільство забуває про цілеспрямоване вирощування нової еліти. Оновлення політичної еліти відбувається за допомогою соціальної мобільності. Чим більша мобільність, тим інтенсивніше відбувається рекрутування нових членів до числа правлячої еліти.

Підтримуючи теорію В. Парето про циркуляцію еліти, яка відбувається в двох основних формах: як заміна однієї еліти іншою і як просування не еліти в еліту, болгарська дослідниця А. Крестева зазначає, що циркуляція еліти є демократичним механізмом, який перешкоджає монополізуванню влади, вливає свіжу кров (у дійсно демократичній системі не буквально, а в переносному значенні, у формі нових людей, нових ідей) [139, с. 30].

Американські дослідники Джон Хіглі та Ян Пакульські виділяють чотири моделі циркуляції еліти: класична, заміщувальна, репродуктивна, квазізаміщувальна [140, с. 240].

Класична циркуляція – це тип циркуляції, який Г. Моска і В. Парето пов'язували зі стійким та ефективним правлінням еліти. Цей тип циркуляції достатньо широкий і соціально глибокий. Він визначається еволюційним характером оновлення еліти, приводить до появи та існування консенсусної еліти. Функціонування цього типу циркуляції є достатнім для заміщення неяскравих політичних лідерів особистостями, менш схильними до конфліктів, шляхом їхнього виключення або підпорядкування політикам, які більше орієнтовані на співпрацю. Класична циркуляція – це процес поступових змін в еліті.

Заміщувальна циркуляція, як і класична, визначається широтою і глибиною, проте динамічніша і здійснюється примусовим шляхом. Типовий випадок – це повалення попередньої еліти і формування нової унаслідок революції. У цьому разі циркуляція визначається боротьбою між елітою

старого режиму і контрелітою, яка захоплює владу і відсторонює від неї всіх, хто раніше панував. Цей спосіб сприяє виникненню ідеологічної еліти і тоталітарного режиму.

Репродуктивна циркуляція – водночас обмежена, поверхнева, поступова та еволюційна. Елітна група відмовляється від старих доктринальних положень або значно їх змінює для того, аби залишитися при владі. Завдяки таким маневрам більшості представників еліти вдається зберегти владу і статус.

Квазізаміщувальна циркуляція характеризується найменшими змінами в еліті, їх раптовим і вимушеним характером. Відбувається поділ еліт, наслідком чого можуть бути перевороти. Незважаючи на поділ еліт, зміну лідерських стилів кардинальних змін у характері політики не відбувається [141, с. 143].

Поняття «заміна еліти» також відображає процеси її формування. Заміна еліти, зазвичай, означає кардинальну зміну її складу, встановлення нових політичних правил, нових акцентів у системі політичних цінностей. На думку російських учених Г. Ашина та Є. Охотського, «заміна еліти означає усунення попередньої еліти і прихід до влади контреліти, це, здебільшого, є наслідком революційних перетворень» [142, с. 85].

Зміна еліти може бути пов'язана з різкими змінами її ідеології та політичного курсу, зі змінами методів рекрутування еліти. Іноді відбувається допуск до еліти представників контреліти. Дещо по-іншому відбувається в періоди політичної нестабільності: люди, які займали ключові позиції в державному управлінні, залишають свої посади, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушенням попередніх норм, традиційних для розформованої еліти. Суспільство, по суті, ніколи не відчуває браку охочих зайняти елітні позиції.

Рекрутування еліти – це відбір в еліту з метою її поповнення і формування. Воно розпочинається із залучення людей до активного політичного життя. Активізація політичної участі зумовлює висунення лідерів зі самої маси. У стабільних політичних системах рекрутування еліти відбувається відповідно до чітко розроблених процедур, внаслідок чого персональний склад еліт більш-менш постійно, іноді у задані періоди, оновлюється, а сама політична структура

залишається загалом незмінною. На рекрутування еліти впливає низка чинників, таких як: соціальне походження, освіта, кваліфікація, зв'язки в суспільстві, політична кон'юнктура тощо [143, с. 38].

Проблеми рекрутування в рамках демократичних теорій еліт розглядають на основі соціальної структури, яка змінюється як ефект формальної і неформальної селекції і соціалізації, мотивації та ризиків.

Один із дослідників цього процесу професор Чиказької школи соціології і політики Б. Герасимів пропонує узагальнену модель рекрутування еліти в сучасному суспільстві.

На думку автора, ця модель може бути застосованою як до західних, так і до перехідних суспільств [144, с. 270]. Її перевагою є багатofакторність і системність конструкції. Особливість підходу пов'язана з акцентами на соціальні мережі і політичні ресурси. Кожне суспільство пропонує свою структуру політичних можливостей, форми організаційного приєднання, свої критерії відбору професійних ролей і статусів.

Механізмами рекрутування політичної еліти є принципи висунення до її складу новачків, які відрізняються залежно від суспільного устрою або історичної епохи.

Політична практика виокремила дві основні системи рекрутування еліт – систему гільдій та антрепренерську систему [145, с. 105]. Вибір тієї чи іншої системи рекрутування зумовлений кількома чинниками: роллю партійної системи в суспільстві, політичними традиціями, ступенем однорідності культури, рівнем соціальної нерівності.

Система гільдій має давні традиції є консервативною – в ній майже немає конкуренції. Вона характерна для тоталітарних режимів. Особливістю цієї системи є тенденція до відтворення існуючого типу еліти. Гільдійна система має свої плюси і мінуси. До позитивних рис можна зарахувати: врівноваженість, строгий відбір, передбачуваність політики. Головна цінність цієї системи – це консенсус, гармонія, спадкоємність. Мінусами є: бюрократизація, організаційна рутинна, консерватизм. Без доповнення

конкурентними механізмами ця система призводить до поступового виродження еліти, перетворення її в закрити касту [146, с. 135].

Антрепренерська система рекрутування орієнтується на індивідуальні якості кандидата: його творчі можливості, здатність переконувати, уміння знайти підтримку широкої аудиторії, захопити її привабливими ідеями й програмами.

Ця система відкриває доступ до влади різним соціальним групам суспільства, оскільки використовує обмежену кількість формальних вимог до кандидатів. Для неї характерні висока конкурентність відбору, гострота суперництва за посідання керівних постів. Антрепренерська система демократична: передбачає притік до еліти найобдарованіших осіб, здатних відповісти на вимоги часу. Вона відкрита для молодих лідерів і нововведень. Водночас є певні недоліки її використання: існує порівняно більша ймовірність ризику й непрофесіоналізму в політиці, слабка передбачуваність політики, схильність лідерів до надмірного захоплення зовнішнім ефектом. Загалом, як засвідчує практика, антрепренерська система рекрутування еліт добре пристосована до динамізму сучасного життя [147, с. 78].

На практиці антрепренерську систему і систему гільдій не застосовують у «чистому» вигляді, а лише через поєднання переваг кожної зокрема.

Важливим каналом рекрутування політичної еліти в розвинутих країнах є система освіти.

Система освіти практично у всіх регіонах світу є потужним каналом просування до вершин політичної ієрархії. У Франції та Великій Британії, наприклад, можна говорити про практичне співпадіння системи освіти та елітного рекрутування. Грандз еколь (вищі школи) – це тип привілейованих навчальних закладів, які готують кадри вищої кваліфікації у Франції, багато із яких посідають вищі державні та адміністративні посади. Еліти у Франції, таким чином, управляють за допомогою компетенції та знань. Подібні механізми діють у США (Гарвард, Принстон), у Великій Британії (Оксфорд, Кембрідж), у Японії діють проекти («Кордон всередині»), спрямовані на індивідуальний розвиток обдарованих дітей тощо. На підтвердження цього,

учені стверджують, що для управління країною повинні бути добре підготовленими 2 % населення. Якщо за спеціальними програмами навчати 10 відсотків відмінників, такий розвиток є можливим [148, с. 130].

В Україні, одним із заходів, що сприяв творенню нової еліти, була фундація елітних навчальних закладів. Прикладом такого закладу може бути Український гуманітарний ліцей Національного університету імені Тараса Шевченка, утворений восени 1991 року, що був орієнтований на відбір талановитих юнаків та дівчат із гуманітарними, аналітичними і лідерськими здібностями. Характерною рисою навчального процесу була своєрідна ідеологія, за якою ліцеїсти мали усвідомити себе молодю національною елітою, що має розбудовувати демократичну українську державу.

Високий рівень підготовки дозволили більшості випускників ліцею успішно отримати вищу освіту в престижних українських та іноземних університетах. Сьогодні вже можна бачити результати: випускники ліцею беруть участь у політичній боротьбі, займають високе становище в українській владі [149, с. 43].

За роки незалежності в Україні видавалася низка конкретних законодавчих актів, які були спрямовані на забезпечення кадрових процесів. Так, у травні 1995 р. було прийнято укази Президента України «Про заходи щодо вдосконалення роботи з кадрами в органах виконавчої влади, з керівниками підприємств, установ і організацій», «Про систему підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації державних службовців», яким було створена Українська Академія державного управління при Президентові України (з 2003 р. одержала статус Національної). Кабінет Міністрів України, також прийняв низку кадрових постанов, що сприяли творенню нової еліти.

Нині в Україні створено загальнонаціональну систему підготовки державних службовців і посадових осіб з урахуванням сучасного внутрішньополітичного стану в країні, вітчизняного і кращого світового досвіду та практики, що складалася за роки незалежності. В організаційну структуру цієї системи входять:

- 1) Національна Академія державного управління при Президентові України (НАДУ) – головний вищий навчальний заклад у системі підготовки державних службовців і посадових осіб, її Дніпропетровський, Львівський, Одеський та Харківський регіональні інститути державного управління.
- 2) 10 вищих навчальних закладів університетського рівня, що готують магістрів державної служби для обіймання посад державних службовців, а також Академія муніципального управління (м. Київ).
- 3) 23 центри перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади та місцевого самоврядування.
- 4) 61 галузевий навчальний заклад з перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів [150, с. 10].

Таким чином, державна система, що функціонує в Україні, загалом забезпечує досить високий рівень професійності підготовки осіб, які здатні найбільш ефективно вирішити завдання трансформаційного суспільства. Така система підготовки еліти формує і такі особисті якості, як професіоналізм, патріотизм, інноваційну поведінку.

Важливим механізмом забезпечення функціонування ефективності політичної еліти в сучасному суспільстві є ротація. Ротація еліта на всіх рівнях, як справедливо визначає Л Кочубей – перший найважливіший аргумент нашого шляху до демократії, до справжньої суверенності держави, до громадського суспільства [151, с. 40].

Ротація відбувається як з ініціативи влади, і як наслідок природних закономірностей кадрових переміщень.

Російська дослідниця О. Криштановська вважає, що перебування в політичній еліти можна поділити на три основні фази:

- інкорпорація – тобто процес входження до еліти;
- ротація – процес переміщення усередині політичної системи;
- екскорпорація – вихід з еліти.

Процес інкорпорації еліти в сучасних суспільствах відбувається різними способами, проте головними є вибори і призначення.

Представники еліти, що здійснюють відбір тієї чи іншої кандидатури або відіграють вирішальну роль у цьому процесі, керуються чотирма типами мотивів, сформульованими свого часу Максом Вебером:

- традиційними, тобто прагненням висувати осіб свого кола й відтак сприяти однорідності й згуртованості керівної групи;
- емоційними – суб'єктивними симпатіями або антипатіями до тієї чи іншої особи або групи осіб;
- оціночно-раціональними, які існують в самій еліті як суб'єктивні уявлення про принципи поведінки;
- раціонального розуміння – об'єктивно доведеною здатністю кандидата виконувати покладені на нього функції [152, с. 250].

Через призначення поповнюються бюрократичні ієрархії, а за допомогою виборів відбувається делегування управлінських функцій індивідам або групам. В ідеальному варіанті результат виборів не повинен залежати від чиновників, а лише від електорату, тобто виборців. В іншому разі вибори не будуть вважатися дієвим механізмом рекрутування елітних кадрів.

Вибори як політико-правовий інститут відіграють досить важливу роль у формуванні політичної еліти. Виборча боротьба завжди ототожнюється з елітою, «героями», які мають демонструвати все нове, прогресивне, справедливе. Вибори мають забезпечити якість суспільства, обрання до владних органів дійсно політичної еліти, яка відповідає професійним, моральним якостям. Вирішення питання формування нової еліти є одним із напрямів виборчого процесу.

Для перехідних суспільств дослідники відзначають дві найвагоміші тенденції трансформації еліт. Першу можна сформулювати так: стара еліта не сходить повністю зі сцени, а включається в нову за будь-яких, навіть радикальних, політичних змін як її частина та при революційних потрясіннях як окремі фрагменти. Причинами, через які утримують представників старої політичної еліти при владі, є: брак у рядах нової еліти професіоналів з інформацією і практичними знаннями, необхідними для керування країною; існування «перебіжчиків», які завбачливо покинули стару еліту ще до її

поступового чи раптового розпаду; неможливість швидкої зміни старих кадрів на всіх ключових посадах. Друга тенденція – нова еліта запозичає або копіює цінності, норми, ідеї, звичаї, традиції старої еліти. Це може відбуватися відкрито, коли йдеться про повагу до загальнонаціональних цінностей, про розрив із «проклятим минулим», але переважно запозичення відбувається «контрабандним» шляхом, негласно, а інколи усупереч публічним деклараціям [153, с. 38].

На основі зазначених тенденцій у широкому спектрі концепцій, які пояснюють перехід від «старої» еліти до «нової», виокремлюють два наукові підходи. Перший, як основа систематизації концепцій трансформації еліт, вивчає зміну структури політичної еліти, співвідношення у новостворених елітах між політичними (партійними) і господарськими (управлінськими) компонентами старої еліти та новоутвореними компонентами, що формально не пов'язані з попереднім політичним режимом. Концепції другого підходу роблять акцент на способах і механізмах зміни еліти. У рамках цього підходу передбачено або «революційну» (повну, докорінну) зміну еліти, або самозбереження і лише зміну «декорації» навколо еліти. Останній процес дістав назву «заміна еліти», що означає повне знищення попередньої еліти і прихід до влади контреліти, а це, зазвичай, є наслідком революційних перетворень [154, с. 105].

Аналіз процесу становлення, формування і розвитку української політичної еліти часів державної незалежності свідчить, що існуюча система рекрутування еліти в Україні є не демократичною, а неономенклатурною. Звідси, за висновками М. Михальченка, впливає суперечливість мислення і дій української правлячої еліти. З одного боку, за гаслами і обіцянками вона за реформи, а з іншого, в діяльності вона половинчата, малоініціативна, корумпована, тобто об'єктивно є гальмом реформ. Говорити про те, що нова еліта за якістю вища старої, поки що передчасно. Гасла і реальність – це різні речі. Благими намірами дуже часто моститься шлях для народу в політичне та економічне пекло [155, с. 90].

Українські дослідники відзначають недоліки механізмів рекрутування політичної еліти України. Зокрема, В. Кравченко зазначає, що їхня недосконалість призводить до погіршення якісних ознак нашої політичної еліти. Автор пропонує запровадити такі «селекційні механізми»:

- чіткіше розмежування політичної та економічної влади, що створюватиме дистанцію між державно-посадовою номенклатурою та розподілом великої власності в ході приватизації, сприятиме запобіганню корупції на «верхньому поверсі» нашого суспільства;
- посилення громадського контролю за діяльністю правлячої еліти;
- наближення інтересів політичної еліти до інтересів і потреб населення [156, с. 38].

Не менш важливою проблемою залишається створення механізмів демократичного контролю за системою рекрутування і діяльності еліт, особливо політичної і економічної. Без таких механізмів неможливо вирішити ні проблеми якості еліт, ні проблеми ефективності її діяльності в інтересах держави і суспільства.

Через існуючі механізми і створення нових потрібно вирішувати завдання підвищення якості національної еліти, визначати шляхи і засоби для цього: налагодження системи підготовки і перепідготовки кадрів з урахуванням світового досвіду, забезпечення демократичних ефективних механізмів вертикальної і горизонтальної мобільності управлінської еліти (конкурси, система підготовки і перепідготовки кадрів), подальша демократизація виборчої системи, гласність і відповідальність (законодавчо обумовлена і моральна) в сфері владних відносин і т. п.

Які ж шляхи формування нової політичної еліти пропонує сучасна наука? Їх декілька, які об'єднують у собі близькі потреби та конструктивні дії:

1. Повна гласність у процесі розвитку нової еліти: дійсна свобода слова, відсутність монополії будь-якої соціальної групи в засобах масової інформації, наявність альтернативних владі органів мас-медіа, виключення всілякого переслідування інакомислення.

2. Наявність сильної опозиції і забезпечення політичного плюралізму, вільної конкуренції та суперництва політичних еліт, контролю за політичними подіями з боку широких трудящих мас.

3. Дійсний розподіл усіх гілок влади, який здатний забезпечити справжнє рівноправ'я, політичний компроміс, баланс несхожих соціально-політичних сил; стати перешкодою у намаганні безконтрольного зосередження політичної влади в одних руках.

4. Відкритість еліти: а) для соціально-мобільності й входження до її лав найбільш здібних представників найширших верст населення; б) для постійного зворотного впливу мас на елітарну частину суспільства, який найбільше виявляється в умовах виборчих кампаній.

5. Судове дотримання законності, демократичних процедур, що притаманне нормальній правовій державі [157, с. 117].

Таким чином, можна зробити висновок, що перехід до нового соціально-політичного стану країни передбачає створення політичної еліти нового типу, яка б відповідала завданням демократизації суспільства .

Підводячи підсумок досліджуваної проблеми можемо відзначити такі особливості формування політичної еліти України:

- зміна виборчої системи – пропорційна виборча система, до якої такий тривалий час йшла Україна, але із впровадженням системи відкритих списків на вибори до парламенту (можливо, мажоритарна система) – питання, яке неодноразово порушується в українському суспільстві;
- нові партії, а не політтехнологічні проекти – це шлях до зміни еліти. Існує суспільний попит на новий формат політичних партій: побудова знизу, без акціонерів і вождя;
- принцип зміни поколінь повинен бути основним в українській політиці. Це не означає привести в систему влади лише молодих, це означає привести кращих, з новими ідеями, новими підходами, професійно підготовлених, з новим баченням (корисним є досвід вирощування еліт у провідних європейських країнах);

– еліта повинна прийти через формування нових політичних сил, які будуть не харизматичним клубом для одного лідера (незважаючи на те, що українці тяжіють до персоніфікованого вибору). В умовах справжньої внутрішньої демократії та конкуренції вони будуть доводити свою важливість та можливість проводити зміни і вести за собою людей, мати стратегічну мету та волю до її здійснення, при цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у державі.

Зазначимо, проблема політичної еліти є багаторівневою і багатовимірною. Тому розмаїття поглядів на оцінку сучасної української еліти не слід драматизувати. Процес формування триває не одне десятиліття. Він тісно пов'язаний з економічним та соціально-політичним станом у державі, зовнішньополітичною ситуацією. Потрібно, щоб елітотворення охопило декілька поколінь, розвиваючись еволюційним шляхом, спираючись на накопичений власний політичний досвід і власну політичну культуру. Яка здатна поєднати історичний менталітет і сучасний політичний світогляд.

3.3. Участь партійних лідерів у формуванні української політичної еліти.

Питання формування української політичної еліти нерозривно пов'язано з проблемою партійного лідерства, оскільки саме лідери партій зазвичай формують керівний склад своїх організацій. Якісні показники вищих політичних прошарків українського істеблішменту безпосередньо залежить від особистих якостей партійних лідерів, які їх формують.

Партії слугують головним механізмом у комплектуванні та поповненні еліт, через яких кандидати на політичні посади готуються і відбираються на всіх рівнях партійної піраміди та через яких, зокрема убирається національне політичне керівництво.

З огляду на викладене, однією з найважливіших функцій партійних лідерів є участь у формуванні національних еліт. Звичайно, партійні лідери виконують

цю функцію, як слушно визначає професор М. Обушний, з урахуванням комплексу соціально-економічних, політичних, національних та інших обставин країн [158, с. 46].

Важливо підкреслити що, не завжди партії та лідери виконували таку функцію. Протопартійні інституції, наприклад, не мали, а відтак і не виконували функції підбору та виховання кадрів, оскільки партії як аристократичні угруповання (за класифікацією М.Вебера), зазвичай створювалися навколо відомої особи, сім'ї, регіонального економічного інтересу тощо, і, вони мали неформальний характер, у них була відсутня структурна організація, а, відтак, і будь-які спеціально створені управлінські кадри. Зародки організаційної структури партій з'являються в період появи партій як політичних клубів (кінець XVIII ст. до 50-х років XIX ст.). Поява такого роду формалізованих об'єднань потребувала управлінських кадрів, головним завданням яких є організація ефективної роботи політичних клубів уже на основі спільних, у тому числі і ідеологічних, поглядів, становлення взаємовідносин з іншими клубами тощо.

Відтак, уже на етапі функціонування партій як політичних клубів з'являються перші управлінські протопартійні інституції з відповідним кадровим забезпеченням та власне партійною спеціалізацією.

Починаючи з 60-х років XIX ст. у країнах Європи активізується боротьба за розширення виборчого права громадян. На порядок денний гостро постала проблема не тільки виборчої реформи, але і знаходження тієї політичної сили, котра взяла б на себе її організацію та проведення. Тогочасні керівники політичних клубів почали усвідомлювати необхідність сталої масової підтримки виборчих ініціатив не просто виборцями, а членами партії. За таких умов у 70-х роках XIX ст. виникають перші політичні структури, головним завданням яких організація виборів, а, відтак, і необхідність формування відповідної керівної партійної верстви (еліти). Гостро постала проблема збільшення численності партії до меж забезпеченості проведення виборчої кампанії. Цим самим були закладені організаційні підвалини для наступного етапу партійного будівництва

та формування масових політичних партій, успішне функціонування яких покликана була забезпечити партійна еліта [159, с. 173-174].

Політична історія країн демократичного світу наочно засвідчує, що зі створенням масових політичних партій, роль партійно-політичної еліти у керівництві та управлінні державою та суспільством постійно зростає. Зазвичай, у більшості країн Європи саме партійні еліти стали основою формування національних еліт. Навіть країни з тоталітарними режимами широко використовують партійний фасад при формуванні політичних еліт. Прикладом цьому у недалекому минулому є як фашистські, так і комуністичні режими у ряді держав Європи, де керівне і управлінське ядро монополює належало партійному фюреру або ж генеральному секретарю та їх найближчому оточенню, навкруги яких і формувалася відповідна політико-партійна еліта.

Саме такі еліти склали основу національних еліт в управлінні нацистської Німеччини та колишнього Радянського Союзу. Правда, у цих державах з відомих причин поняття «політична еліта» не вживалося.

У Радянському Союзі, наприклад, як ідентитет цього терміну вживалося поняття «номенклатура», під яким розумілося, насамперед, компартійна (партійно-політична) еліта. За радянських часів поняття «номенклатура» визначалося як «...перелік найважливіших посад, кандидатури на які попередньо розглядаються і затверджуються даним партійним комітетом (райком, міським, обком партії тощо). Звільняються від роботи особи, що входять до номенклатури також лише зі згоди вищестоящого партійного органу» [160, с. 300].

У період правління І. Сталіна поняття «номенклатура» було найвживанішим у партійно-державних організаціях, оскільки, кожний із працівників був номенклатурним, а, відтак, і належав до тогочасної панівної верстви суспільства. Це і дало підстави М. Джиласу віднести цю верству суспільства до правлячого класу, який монополізував політичну владу в державі, а потім і націоналізував державну власність і став експлуаторським класом, ігноруючи всі моральні норми. За М. Джиласом, специфіка цього класу полягає в тому, що його могутність не у володінні власністю, а у володінні владою. «Буржуазія – клас імуцій і тому панівний. Номенклатура клас панівний,

тому що імуцій...Коли новий клас (тобто номенклатура) зійде з історичної арени...люди будуть менше сумувати, ніж за будь-яким до нього існував» [161]. Висловлювання М. Джиласа хоч і відноситься до 60-х років ХХ ст., однак воно й сьогодні залишається актуальним.

В останні роки існування СРСР та після його розпаду дослідники стали частіше використовувати поняття «номенклатура».

Сучасні дослідники досить критично оцінюють вплив і значення номенклатури розглядаючи її як форму організації державної влади, окремий незалежний політичний інститут. Відбір комуністичною партією лідерів усіх рівнів розцінюється як дії, що суперечили конституції СРСР, як захоплення ключових управлінських ланок і контроль за державою через номенклатуру [162, с. 403].

Відомий дослідник М. Восленський вважав, що номенклатура є пануючим класом, який займає високі позиції в історично визначеній системі суспільного виробництва завдяки своїй організуючій ролі суспільної праці.

Соціологи Т. Коржихіна і Фігатнер вважають, що номенклатура відрізняється від еліти, адже еліта є носієм соціального генофонду цінностей суспільства, номенклатура ж є лише професійною групою управлінців [163, с. 120]. Що стосується співвідношення понять «еліта» і номенклатура», то тут можна погодитися з баченням цього питання О. Криштановською. Вона взагалі не протиставляє ці поняття, а вважає, що номенклатура – це різновид еліти.

Дослідниця визначає специфіку старої еліти наявністю номенклатурного характеру радянської еліти. Які ж особливі риси мала номенклатурна еліта? На думку О. Криштановської, це:

- а) монолітність (вся номенклатура належала до КПРС);
- б) ієрархічність;
- в) відсутність самовідтворення;
- г) географічна мобільність;
- д) внутрішня ротація;
- е) система привілеїв;
- є) відсутність національної ідентичності, космополітизм [164, с. 52-53].

Сутність панування номенклатури полягає в контролі керівних партійних органів за всіма (згори до низу) призначеннями чиновників. Монополюючій партії (точніше, її апарату) належить ексклюзивне право розподілу посад. Для того аби при цій системі зайняти керівний пост у будь-якій сфері діяльності чи державну посаду потрібно було бути, насамперед, членом Комуністичної партії. Отже, партія є єдиним каналом вертикальної мобільності. Основні владні функції недоступні нікому, окрім членів КПРС. Номенклатура відтворює себе через своє монополююче становище в системі влади завдяки тому, що «володіє державою як приватною власністю».

Ядром номенклатури був апарат КПРС, що складався з партійних комітетів усіх рівнів (від райкомів до ЦК КПРС), їхнього бюро, секретарів та їхніх штатних апаратів. ЦК КПРС призначав керівників партійних комітетів союзних республік, країв та областей, а останні призначали керівників міських і районних партійних організацій. До партійної номенклатури належали також і штатні партійні працівники, які працювали в апаратах комітетів (інструктори, референти, консультанти), їх так само призначали вищі партійні організації. Саме цій «партії в партії», що налічувала менше 3 % загальної чисельності членів КПРС, і належала реальна влада в партії та в країні [165, с. 35].

Призначення в умовах номенклатурної системи проводилися не лише на партійні, а й на будь-які ключові пости в адміністративному, господарському, профспілковому, військовому, судовому, дипломатичному й інших апаратах. Зокрема, партійний апарат призначав міністерських чиновників, голів виконкомів, директорів заводів і депутатів Верховних Рад.

Отже, у складі радянського правлячого класу можна було виокремити дві основні групи або дві взаємопов'язані еліти: пануючу еліту (партійні функціонери, або «ідеологічна номенклатура») і керуючу еліту (господарські менеджери, технократи). Насправді провести чітку роздільну межу між цими двома елітами, що панує й управляє, було складно через злиття партійних і державних структур (господарські керівники належали до складу партійних комітетів, водночас партійні функціонери нерідко призначалися на адміністративні пости). Як зазначає болгарський соціолог А. Крестева, сам

термін «номенклатура» «фіксує фундаментальну специфіку – її (комуністичної еліти) нероздільність, невідособленість на окремі функціональні групи. Вона виявляється у безнастанному перекиданні кадрів з партійного сектора в господарський, і навпаки» [166, с. 36].

Номенклатурній системі притаманний закритий тип рекрутування еліти, оскільки, як уже йшлося, зайняти вищі елітні позиції могли лише члени КПРС, що займали нижчі позиції (тобто ті, хто вже був введений до номенклатури). Варто зазначити, що з часом радянська еліта ставала усе замкнітушою.

Каналом вертикальної мобільності в радянській системі була комуністична партія, що абсорбувала всі активні елементи суспільства. Рекрутування еліти в СРСР відбувалося через членство в КПРС. Багатомільйонна маса рядових членів КПРС була для номенклатури резервуаром, з якого рекрутували нових членів правлячої еліти. Головними критеріями відбору при рекрутуванні номенклатури були особиста відданість керівництву й політична лояльність.

У рамках номенклатурної системи привілеїв були закріплені за посадою, а не за даним конкретним індивідом, і будь-який член радянської еліти користувався ними лише доти, поки до нього зберігалася прихильність вищої інстанції.

Історія існування радянської номенклатури досить тривала, тому певні її періоди якісно різняться один від одного. Зокрема, номенклатура 30-х років ХХ ст. була відкрита, а ключову роль відіграв політичний капітал особистості – її світогляд, переконання, відданість партії. У 80-х роках номенклатура стала закритою, неабияку роль відігравав освітній капітал особистості, її професійні знання, компетентність, ділові риси, її називали технократією. Така еліта готова була змінити своє політичне становище, намагалася закріпити за собою економічний капітал. Саме всередині номенклатури виникала суперечність між її інтересами та державними. Це вагання, на думку багатьох вчених і спричинило такий швидкий розпад тогочасної політичної системи [167, с. 14].

В Україні, як і у постсоціалістичних країнах Європи, політичні еліти формуються, зазвичай, політичними партіями та створеними на їх основі партійними

системами. Відмінність полягає лише в тому, що у постсоціалістичних країнах Європи політичні еліти формувалися переважно без участі колишньої компартійної еліти, натомість в Україні основу національної еліти склали колишні компартійні керівники радянської системи, котрі зорієнтувалися «на марші», задекларували зміну своїх попередніх політико-ідеологічних» орієнтацій, але, насправді, залишилися зі старими ідеологічними поглядами.

Тезу про політичні організації як важливий канал рекрутування політичної еліти підтримують дослідники П. Сорокін і Ч. Міллс. На думку П. Сорокіна, в демократичних країнах, користуючись цим каналом, зробили собі кар'єру більшість тих, хто зумів піднятися до вершин влади. Відомий американський соціолог Ч. Міллс, розвиваючи цю тему, у своїй фундаментальній праці «Владна еліта» дає докладну характеристику двом способам «сходження» політичної еліти, які найчастіше трапляються: партійній роботі та адміністративній діяльності. При цьому політиків, що пройшли школу партійної роботи, і керівників, що висунулися із чиновно-бюрократичного середовища, автор зачисляє до професійних політичних діячів, уважаючи, що їхня діяльність відбувається в суто політичній сфері [168, с. 140].

Американський політолог Р. Патнам у своїй роботі «Порівняльне дослідження політичних еліт» на підставі порівняння ефективності тих або інших рекрутування еліт у різних країнах, робить також висновок, що роль політичних партій та їх лідерів у формуванні вищих ешалонів влади є визначальною у більшості західних країн і в країнах третього світу [169, с. 304].

Таким чином, якщо розглянути канали, якими відбувається підйом еліти на гору, то для політичної еліти роль цього каналу виконують відповідні політичні партії. Ключова роль у цих процесах належить партійним лідерам. Тому сьогодні, однією з важливих завдань суспільствознавства і, насамперед партології в Україні, є визначити самі принципи та шляхи партійних лідерів у формуванні справжньої політичної еліти.

Крім того, у контексті досліджуваної теми важливо підкреслити, що через значну роль політичних партій та їх лідерів можна зрозуміти і широку проблему – як влада розподіляється в суспільстві в цілому. Чи можна сказати,

що партії функціонують як демократичні структури, що розширюють доступ суспільства до влади, або це зручний інструмент в руках лідерів та еліт?

Незважаючи на значну кількість досліджень з даної проблематики, невисвітленим залишається питання ролі політичних партій та їх лідерів у формуванні та рекрутуванні політичної еліти. Практично відсутні наукові праці, в яких аналізувалося принципи та шляхи партійних лідерів у формуванні політичних еліт. Щоправда, у вітчизняній науці першою працею і, на жаль останньою присвяченою виключно досліджуваній нами проблеми, стала публікація професора М. Обушного «Політичні партії у формуванні національних еліт» [170]. Теоретична цінність її безумовна, проте зміни в політичній системі України, що відбулися згодом, зумовлюють потребу подальших досліджень.

Відзначимо, на думку сучасних дослідників, в Україні, як і у всьому світі, існують два шляхи формування еліти – відкритий та закритий. Відкритий шлях (механізм) формування еліти діє на широкій соціальній базі через використання засобів штучної і природної селекції. При цьому важливо мати державну і позадержавну (громадську) процедуру селекції (відбору і виховання) еліти, оскільки природні, стихійні механізми селекції найталановитіших та ефективних громадян в різних галузях життєдіяльності мають дуже низький коефіцієнт корисної дії [171, с. 35].

Співвідношення штучних (в позитивному значенні) і природних, стихійних механізмів залежить від сутнісних характеристик суспільства: економічного і політичного ладу, рівня демократії, якості законодавства, традицій, релігій тощо. Чим цивілізованіше і організованіше суспільство, тим більше уваги воно приділяє селекції еліти.

Важливе місце при цьому займають процедури формування політичної еліти, з якої потім рекрутуються кадри для законодавчої, виконавчої, судової влади, інформаційних і виховних систем, консультативних служб. Дослідити ці процедури і керувати ними – виходить зрозуміти і регулювати процеси включення людей в політику, розподілу їх на державні і громадські посади, знати хто і як робить політичні кар'єри.

Найрегульованішим є процес формування політичних еліт в стабільних, традиційних суспільствах, особливо в твердо станових, теократичних і тоталітарних. В таких суспільствах рекрутування еліти здійснюється відповідно до чітко визначених процедур за різними критеріями: династичними, релігійними, становими, расовими, цензом проживання і громадянства, майновими тощо. В демократичних суспільствах таких критеріїв, значно менше.

Закритий шлях (механізм) формування еліти базується на привілеях верстви, групи, наприклад, дворянства, духовенства. Це фактично відтворення еліт на вузькій соціальній базі, що веде до деградації еліти, до ситуації, що цей механізм в певних історичних умовах буде підірваний і відбудуться зміни в соціально-політичній структурі суспільстві. Наприклад, відміна монархії. І чим вужча соціальна база цієї еліти, тим менше у неї життєздатність, тим менше у неї історичних шансів утримати своє панування, вижити в конкурентній боротьбі з новими елітами [172, с. 182].

Одним із найважливіших шляхів партійних лідерів у формуванні політичної еліти України є вибори. Під терміном «вибори» розуміється процедура формування державного органу або наділення повноваженнями посадової особи, яка здійснюється через голосування осіб за умови, що на кожен мандат можуть претендувати два кандидати і більше. Діяльність із підготовки і проведення виборів визначається як виборчий процес [173, с. 130].

Вибори є джерелом того, що називається політичним рекрутуванням. У розвинених демократичних державах політичні партії виступають головними суб'єктами виборчого процесу. Вони складають списки кандидатів у депутати на виборах за пропорційною виборчою системою, висувують кандидатів у депутати за мажоритарної системи виборів, ведуть передвиборну агітацію, надають кандидатам фінансову підтримку тощо. Навіть у тих країнах, де вибори відбуваються за мажоритарною виборчою системою, наприклад у США чи Великобританії, без партійної підтримки кандидат має дуже мало шансів на перемогу.

Залежно від ступеня представництва в парламенті партія впливає на його функціонування. У разі отримання більшості парламентських мандатів вона контролює не лише законодавчу, а й тією чи іншою мірою виконавчу владу, висуває своїх представників на найважливіші посади в державі і таким чином сприяє формуванню політичної еліти [174, с. 85].

Виборча функція партії відіграє надзвичайно важливу роль у системі влади кожної демократичної держави. У межах цієї функції відбувається селекція політичної еліти, яка згодом буде мобілізована на управління державою. Така функція складається з двох частин: добору кандидатів та формування виборчої програми. Цих складових не можна повністю відокремлювати ані протиставляти одна одній. Вибори завжди пов'язані з відбором кандидатів на державні посади, а не лише вибором програм. Одночасно кожен кандидат становить якусь програму чи політичний напрям. Крім цього, в процесі виборчої кампанії відбувається структуризація голосів виборців [175, с. 300].

У переважній більшості країн західної демократії політичні партії беруть активну участь, а іноді навіть монополізують добір кандидатів, які будуть запропоновані виборцям і, можливо, посядуть місця в уряді. У більшості сучасних партій, згідно з більш-менш гласними процедурами, лідери і кандидати визначаються на з'їздах чи загальнонаціональних конференціях, в яких безпосередньо чи опосередковано беруть участь члени партії. Тут можливе співіснування двох видів політичних «потоків». Наприклад, поруч з класичним висхідним потоком, який давав змогу політичному діячеві використовувати виборчі мандати, щоб потім перебратися до верхніх ешелонів влади (парламентського, міністерського), розвинувся і низхідний потік, який відкриває можливість високопоставленим чиновникам використовувати свій міністерський статус для участі у виборах. М. Дюверже справедливо зауважив, що добір політичних діячів серед однодумців допоміг виправити недоліки, властиві політичній олігархії, замінивши керівну еліту, яка завдячувала своїм становищем спадковому чи майновому положенню, новою елітою, яка вийшла з усіх суспільних верств. Система однодумців аж ніяк не пододала олігархічну

форму, якої важко уникнути, але вона її оздоровила й зробила більш демократичною [176, с. 132].

Більшість політичних партій розпочинають свою виборчу діяльність з добору кандидатів. Слід зазначити, що спочатку у сфері добору кандидатів партії були одними з багатьох організацій, які займалися цією діяльністю, поряд із групами інтересів, виборчими комітетами, підприємницькими чи профспілковими організаціями. Однак, з часом вони почали домінувати у цьому процесі.

Суттєвою проблемою є питання про те, хто в межах політичної партії має право висувати кандидатів у депутати на виборах. Спочатку провідну роль у цьому відігравали самі парламентарі, парламентська фракція, а також місцеві виборчі комітети. Офіційне партійне рішення з цього приводу ухвалювало об'єднання парламентарів та партійних керівників (так званий кокус у США та від у Англії) чи група місцевої знаті (нотаблі), яка визначала, хто має кандидувати у їхньому виборчому окрузі.

Загалом можна зазначити, що чим більше політична партія набуває ознак виборчої партії, тим менш стабільною в ній є процедура номінації кандидатів і тим більше різного роду неформальних закулісних процедур з'являється на етапі добору партією кандидатів. Навпаки ж, у масових партіях виступає чітка тенденція до врегулювання цієї процедури часто статутними нормами і рідше за допомогою правових норм.

Можна виокремити чотири типи процесу добору кандидатів: 1) нерегульований, спонтанний; 2) добір місцевими організаціями; 3) добір центральними органами; 4) добір членами партії. Однак така класифікація є, без сумніву, чисто теоретичною, а в житті не існує «чистих» типів процесу добору кандидатів [177, с. 247].

Перший тип добору кандидатів має місце тоді, коли відсутні будь-які приписи стосовно його проведення. Відбувається він тоді як наслідок неформальних закулісних домовленостей між керівниками політичної партії, в результаті чого висунення кандидата здійснюється якоюсь групою діячів чи зацікавленою особою. Інколи пізніше має місце заява вищих органів партії, що

надає висуванцям певного бренду, а часом і цього немає – вистачає відсутності офіційного протесту чи контркандидата. Приклади такого типу добору кандидатів можемо відшукати в партіях французьких радикалів, буржуазних правих партіях.

Так, 1969 р. рішення про своє висунення в президенти Франції Жорж Помпиду повідомив особисто на прес-конференції. Згодом його кандидатуру підтримало правління соціалістичної партії Франції і рекомендувало парламентській фракції затвердити цю кандидатуру. Зрозуміло, що за даним типом добору важко судити про форму участі членів партії в цьому процесі: все вирішує партійна еліта, при чому в спосіб, який ніяк не врегульований.

Другий тип добору кандидатів є поширенішим і вважається демократичнішим. При ньому право висунення належить місцевим організаціям партії, які достатньо близькі партійним масам і краще знають регіональну специфіку і регіональні інтереси. Акт номінації кандидатів відбувається під безпосереднім контролем членів партії, а кандидати стають відповідальними перед політичними партіями. Найчастіше право номінації кандидатів мають ті партійні органи, діяльність яких охоплює чи відповідає території відповідного виборчого округу. Такий тип висунення кандидатів знаходимо в християнсько демократичній партії Німеччини, соціалістичній та голлістській партії Франції, в британських та інших партіях.

Надалі ця процедура відбувається в умовах консультацій з центральними партійними органами, які часто мають право відхиляти запропоновану кандидатуру. Центральні органи партії, як правило, беруть активну участь у цьому процесі, але формальне висунення кандидата повинно відбуватися з ініціативи місцевих партійних організацій.

Третій тип добору протилежний попередньому і засвідчує панування централізму в партії. Визначення кандидатів здійснюється центральними органами партії. Демократичні політичні партії намагаються уникати настільки недемократичної процедури висунення кандидатів. Загалом вона характерна для фашистських партій, заснованих на засадах вождизму, а також партій з сильною авторитарною тенденцією. Так, у французькій голлістській партії

кандидати, висунуті місцевими партійними організаціями, повинні пройти затвердження центральними органами [178, с. 48].

Вплив центральних партійних органів не є таким потужним, коли йдеться про непевні мажоритарні округи, але дуже сильним при формуванні списку кандидатів від політичної партії. Це ж стосується процедури висунення кандидатів від партій до уряду чи на інші публічні посади.

Четвертий тип – відбір кандидатів членами партії – на практиці трапляється дуже рідко, хоча й вважається найдемократичнішим. Добір кандидатів може набувати двох форм – безпосереднього вибору, як у партіях США, і опосередкованого вибору, який здійснюється спеціально для цього створеними партійними органами.

Безпосередній добір кандидатів широко застосовується лише в США і стосується в першу чергу виборів президента. Він отримав назву правиборів (праймеріз) і полягає у висуненні кандидата у президенти публічним, організованим державою голосуванням прихильників даної партії.

Залежно від правових приписів, висунення кандидатів відбувається або групою виборців, або партійним керівництвом, або самовисуненням. У такий спосіб процес добору кандидатур є багатоступеневим: спочатку відбувається висунення кандидатів, пізніше їхня номінація на право виборів, і лише потім – офіційні вибори.

Спочатку в США практикувалася процедура добору кандидатів на спеціальних партійних з'їздах, однак вона відкривала надзвичайні можливості для зловживань. Щоб уникнути цього, з початку ХХ ст. в політичному житті США починає застосовуватися практика право виборів. Однак і зараз через систему пропаганди та агітації вплив партійних машин на цю процедуру є визначальним.

У системі опосередкованих виборів – через партійні з'їзди чи конференції – вплив рядових членів партії є більшим. Делегати таких з'їздів не мають імперативних мандатів і можуть голосувати за того з кандидатів, який їм більше імпонує. У Європі така система добору кандидатів трапляється надзвичайно рідко. Норвезька виборча норма 1920 р. приписувала політичним

партіям висувати кандидатів на загальних зборах чи конференціях. Висунення через плебісцити всіх членів партії практикувалося в бельгійській християнсько-демократичній партії після Другої світової війни [179, с. 58].

Значний вплив на процес висунення і добору кандидатів має виборча система. Звичайна пропорційна система дає можливість виборцям обирати ту чи іншу політичну партію, голосуючи за сформований політичною партією список, і не маючи можливості змінити його. У виборчій пропорційній системі з преференціями виборці можуть визначати місце кандидатів у партійному списку. У тих країнах, де застосовується мажоритарна виборча система з великими виборчими округами, вплив центральних органів незначний, більшого значення набуває особа популярного в даній місцевості кандидата. У британській виборчій традиції значення має не стільки особа кандидата, скільки його партійна приналежність: для виборця важливо, кого підтримує близька йому політична партія.

Говорячи про добір та висунення партійних кандидатів, не можемо залишити поза увагою проблему впливу на цей процес груп інтересів. Звичайно, вони намагаються вплинути на процес відбору кандидатів, що дає їм у майбутньому можливість лобювання своїх інтересів. Нерідко ці групи пропонують підтримати власних кандидатів або тих з числа партійного керівництва, які мають з ними щільніші зв'язки. Вони користуються значними фінансовими ресурсами. Партійне керівництво часто готове прийняти таких кандидатів (вирішуючи в такий спосіб питання фінансування своїх виборчих кампаній) або підтримку цих груп інтересів на виборах (наприклад, профспілок, селян тощо) [180, с. 240].

Загалом же, на добір кандидатів переважно впливає партійна еліта. Як свідчить досвід проведення минулих виборчих компаній, відбір керівництва – важливий чинник, який визначається коефіцієнтом ефективності партійної діяльності, пропорційної результативності рішень, що приймаються і на рівні партії, і на рівні держави. Ефективна кадрова політика в політичній партії створює умови для формування професійного політичного лідера. Він уміло може користуватися набором способів реалізації суперечностей,

удосконалення і гармонізації суспільства. «Щоб досягти успіху на виборах і отримати доступ у парламент, – пише Ф. Рудич, – партія має діяти як найпрагматичніше» [181, с. 140]. Саме прагматичність партій приводить до розширення прагнень партійного керівництва взятий під свій контроль і обмежувати втручання рядових членів у внутрішню партійну політику.

Контроль партійної еліти над процесом добору партійного керівництва зберігається, незалежно від формальних заходів, спрямованих на розширення учасників добору. Кадрові зміни гальмуються тим, що парламентський статус політичних партій відкриває для них доступ до ресурсів, а також приводить до політичного конформізму і повної залежності від держави.

Нерівність компетенції керівного партійного апарату і рядових членів пояснюється необхідністю розподілу функціональних обов'язків. Політична партія не може обійтись без такого механізму. З одного боку цьому сприяє сама пасивність та безініціативність рядових членів, яких можна активізувати тільки за допомогою керівника. З іншого, широка участь у кадровій політиці партій обмежує свободу партійного керівництва, зменшує гнучкість та ефективність організації щодо проблем, які потребують негайного вирішення. Як правило, оперативність здійснення внутрішньої політики в партіях зростає напередодні початку виборчого процесу в країні. Але підготовка до виборів стримує процес кадрової ротації в партії і гальмується амбіціями лідерів, їх небажанням розширювати коло «зацікавлених» осіб. Коли ж партії очолюють президенти або прем'єр-міністри, то для частини еліт, особливо економічної, вибір партії або фракції сьогодні не є результатом ідеологічного або політичного самовизначення. Такі партії перетворюються в «політичну кришу», під яку вимушено ховаються бізнесмени і політики від корупційного або політичного тиску. Корупція ж перетворює політику в «антиполітику», а керівники держави – «лідери партій» трансформуються в політичних корупціонерів, перетворюючи свій лідерський вплив на адміністративний і корпоративний тиск [182, с. 250].

В Україні все більше політиків говорить про уточнення законодавства про партійну систему, про роль партій у парламенті та органах місцевого самоврядування, про зняття недоторканності з народних депутатів.

На сучасному етапі правляча еліта об'єдналася в олігархічні клани, які нерідко називають «клієнти». Головною їхньою метою є особисте збагачення. Спостерігаємо феномен приватизації влади, неопатримоналізм, сутність якого полягає в пануванні клієнтарно-патронажних відносин, персоналізації влади, злитті влади – власності, приватизації суспільних функцій і, зрештою, у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів виключно у своїх «корпоративних» інтересах, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що зрештою призводить до тотальної корумпованості влади [183, с. 253].

Не можна не погодитися з твердженням про те, що причина суспільної не ефективності сучасної української політичної еліти – не у відсутності знань і вмінь (хоча цих чинників еліті теж не дістає), а в тому, що вона не має потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватись або моральними засадами еліти, або діючими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Але мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти як служіння суспільству не передбачає. Значною мірою це пояснюється і тим, що переважна більшість представників політичної еліти є носіями традиційної патріархальної культури одним із визначальних компонентів якої є трайбалізм – схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості, простіше – містечковості, клановості та кумівства [184, с. 130]. Використовуючи корпоративні, сімейні зв'язки клани прагнуть оволодіти владою в країні або регіоні, чи узурпувати її в окремі владних структурах в інтересах своїх представників. Діючі механізми політичної відповідальності політичної еліти також відсутні, не впливають на стан справ усе ще слабо розвинуті інститути громадянського суспільства.

Зрозуміло, що така еліта могла створити суспільно-політичний устрій; власними мірками. Його виразними рисами є: зневажання суспільних інтересів, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість. Близькістю до центрів прийняття державних рішень, товщиною гаманця, демонстративним надвитратним особистим споживанням (надкоштовні годинники, одяг, взуття, шикарні автомобілі й навіть особисті літаки) почали вимірювати публічну репутацію того чи того представника еліти [185, с. 130].

Тижневик «Фокус» у лютому 2008 р. опублікував рейтинг 130 найбагатших людей України, економічний статок яких налічує понад 100 млрд. доларів [186]. Очолюють список Р. Ахметов (14.6 млрд. доларів, годинник, яким він користується, оцінюється в 500 тис. доларів) і В. Пінчук (10.5 млрд. доларів). Серед найбагатших людей бачимо 15 народних депутатів України, в тому числі від Партії регіонів – 11, Блоку Ю. Тимошенко – 3, «Нашої України – Народної самооборони» – 1. При цьому навіть освічені люди не розуміють (або роблять вигляд), що бути багатою людиною в бідній країні соромно. Небезпека криється у тому, що Україна може опинитися в такому стані, коли в суспільстві формуватимуться, за словами англійського лорда Бенджаміна Дізраелі, «дві нації, між якими немає спілкування, які мають настільки мале уявлення про звичаї, думки, почуття один одного, наче вони жителі різних зон або жителі різних планет. Вони формуються під впливом різного виховання, споживають різну їжу, в них різні манери поведінки, і живуть вони за різними законами [187, с. 130].

Для того ж політична еліта розбещує суспільство, що призводить до корозії моральних цінностей. І особливу небезпеку становить те, що серед молоді існує стійка тенденція до зниження морального порога, молоді люди починають думати, що досягти «елітарних» позицій в суспільстві можливо лише нехтуючи нормами моралі. Якщо цю тенденцію не подолати, то наслідком може стати становлення такого суспільного устрою, в якому навіть при чітко визначених повноваженнях різних гілок влади, чесність, порядність, обов'язковість, професіоналізм перестануть сприйматись як моральні орієнтири соціальної поведінки [188, с. 180].

Демократизація суспільно-політичних процесів у постсоціалістичних державах є визначальною ознакою становлення демократичного політичного режиму, правової державності та дієздатного громадянського суспільства. В Україні за роки незалежності відбулися суттєві зміни у правовому регулюванні виборів, продовжується пошук оптимальної виборчої системи, налагодження шляхів забезпечення законності проведення виборів та формування повноцінної еліти.

Досвід постсоціалістичних держав світу свідчить про те, що одне з центральних місць у політичному процесі суспільств і держав, які стали на демократичний шлях розвитку, посідають проблеми створення виборчого законодавства, адекватного стану суспільних відносин та, відповідно, вибір типу виборчої системи, яка б заклала передумови для формування ефективної політичної еліти.

Для розуміння ефективної участі партійних лідерів у формуванні політичної еліти доцільно проаналізувати трансформацію суті парламентських виборів у контексті проблеми інкорпорації політичної еліти в період з 1998 р. по 2007р.

Саме в цей час, на нашу думку, відбулося оформлення більш-менш сталих принципів та тенденцій формування сучасної політичної еліти України. Парламентські електоральні цикли 1998-2002 рр., 2002-2006 рр. та 2006-2007 рр. характеризувалися жорсткою конкуренцією за право увійти до складу політичної еліти, а здатність перемагати на виборах «стала основним критерієм інкорпорації. Інсайдери політичної еліти не полишали багаторазові спроби приборкати стихію виборів, використовуючи різноманітні важелі впливу: зміни у законодавчій базі, адміністративний ресурс, вдосконалення практики створення політичних партій та інші.

Умови селекції еліти постійно змінювалися, процес інкорпорації політичної еліти ставився в безпосередню залежність до зміни виборчої системи, у зв'язку з тим, що в Україні майже кожні парламентські вибори (1994 р., 1998 р., 2006 р.) проводилися на основі нового закону [189, с. 310]. Здавалося б, що практика вдосконалення виборчого законодавства у перехідній

державі – звична річ. Проте, якщо правила гри змінюються інсайдерами майже кожного електорального циклу, це призводить до цілком закономірної думки – правляча еліта намагається підлаштувати процес інкорпорації під власні інтереси. Саме тому ми вважаємо, що участь партійних лідерів у формуванні української політичної еліти варто розглядати крізь призму двох періодів: 1998– 2002 рр., у час якого парламентські вибори проводились на основі змішаної (мажоритарно-пропорційної) виборчої системи; 2006-2007 рр., коли вибори відбулися на основі пропорційної виборчої системи із закритими списками.

Вибори 1994 р. до ВР України були позачерговими, їхнє призначення стало результатом тиску на структури державної влади влітку та восени 1993 р., насамперед страйкуючих шахтарів. Перенесення виборів на рік раніше, ніж вони мали відбутися за Конституцією, що діяла на той час, спричинило прискорене реформування виборчого законодавства. Прийняття нового закону про вибори до парламенту було нагальною потребою, адже з часу останніх виборів відбулися значні суспільні зміни, що адекватно не відображались законом, за яким обиралися депутати ВР України першого скликання. Суспільно-політичні умови, які склалися на той час, у першу чергу – кризовий стан розвитку України, коли попередні економічні і політичні структури значною мірою були зруйновані, а нові лише почали формуватися, гальмували процеси реформування виборчого законодавства. Вибори до ВР України другого скликання мали переважно демократичний характер, з окремими порушеннями та спробами застосування адміністративного ресурсу.

Вибори проводилися на основі мажоритарної системи абсолютної більшості і визнавалися дійсними за умови участі не менше 50 відсотків виборців, внесених до списків. До парламенту потрапляли ті кандидати, які отримували більшість голосів тих, хто брав участь у голосуванні, але не менш як 25 відсотків від числа виборців згідно зі списками (Ст. 43,4.3-4). Були обрані представники різних політичних та ідеологічних течій, зокрема, представники 13 політичних партій. Це дало змогу, з формального погляду, переважно адекватно представити інтереси різних суспільних верств. Склалися певні

передумови для покращання законодавчої роботи ВР України, а саме: впровадження принципу роботи депутатів у парламенті на постійній основі, що сприяло професіоналізації їх діяльності; ухвалення Регламенту ВР України (1994 р.) та прийняття Закону України «Про Комітети Верховної Ради України» (1995 р.) [190].

За результатами виборів було обрано 338 народних депутатів України з 450 передбачених законодавством. Вперше ВР України ухвалила Закон на основі мажоритарної системи абсолютної більшості. Проте світова практика останніх десятиріч свідчить, що в умовах перехідного періоду у більшості постсоціалістичних країн для стабілізації і розвитку нових політичних режимів використовується пропорційна або здебільшого змішана виборча система.

Вибори до ВР України 1998 р. розкрили певне підвищення політичної ваги та впливу партійних лідерів на українське суспільство. З 449 обраних народних депутатів 335 були представниками 22 політичних партій, що становить 74,7 відсотка депутатського корпусу. У виборах до ВР України – 1998 р. брали участь 30 партій і блоків, з яких подолали чотиривідсотковий бар'єр тільки вісім. Порівняно з підсумками виборів до ВР України 1994 р. досягнуто певного прогресу у визначенні депутатами своєї партійної належності. «Так, серед обраних 404 народних депутатів України у 1994 р., 218 були позапартійними, а 176 депутатських місць – були розподілені між представниками 15 політичних партій, що становило трохи більше 43 відсотків від усього депутатського корпусу» [191, с. 27]. Закон про вибори, в якому запроваджено (хоча і частково) систему пропорційного представництва, закономірно підвищив значення партій у житті держави, але, незважаючи на це, партії так і не стали масовими і їх вплив обмежувався часто лише одним регіоном.

Закон 2001 р. був значно вдосконаленим у порівнянні з попереднім законодавством і забезпечував адекватні умови для проведення демократичних виборів. Одним з основних здобутків цього виборчого закону, що підняло його до рівня Європейського виборчого законодавства, стало надання пріоритетної ролі партіям на всіх стадіях виборчого процесу і насамперед під час висування

кандидатів у депутати. На виборах до парламенту 2002 р. при першому ж голосуванні був обраний практично увесь склад парламенту – 442 депутати з 450. Вибори до ВР України проводилися, як і попередні, за змішаною системою. Таким чином, 25 політичних партій були представлені у ВР України 354 народними депутатами. [192, с. 103].

Парламентські вибори 1998-2002 рр. проводилися згідно нового Закону про вибори народних депутатів України, прийнятого Верховною Радою України 25 вересня 1997 р., в основу якого була покладена змішана (мажоритарно-пропорційна) виборча система. Згідно даного закону, одна половина складу Верховної Ради України (225 депутатів) обирається в одномандатних виборчих округах в один тур голосування на основі відносної більшості, а інша – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. Депутатські мандати на підставі голосування по загальнодержавному виборчому округу отримують тільки ті партії і блоки, які подолали 4-відсотковий бар'єр [193, с. 105].

Використання механізму пропорційного представництва в рамках змішаної виборчої системи мало очевидний негативний наслідок – ослаблення вимогливості до відбору кандидатів у депутати багатьма партіями, котрі подолали чотиривідсотковий бар'єр. Передусім до парламенту були інкорпоровані особи, котрі, або посідали вагомі державні посади, або володіли великим бізнесом, що забезпечувало їм електоральну перевагу.

Саме починаючи з 1998 р. простежується тенденція до зниження темпів оновлення політичної еліти за рахунок зменшення кількості депутатів обраних уперше до 65.6 % – це на 18.4 % менше порівняно із складом Верховної Ради України попереднього скликання [194, с. 79]. Вибори 2002 р. засвідчили тільки поглиблення даної проблеми – оновлення депутатського корпусу відбулося всього на 58.7 % – це був найнижчий показник за всі роки існування незалежної України [195, с. 22].

Якщо темпи інкорпорації нових членів політичної еліти суттєво знизились, то вік інкорпорованих депутатів у 1998 р. зазнав позитивної

динаміки: депутатський корпус й надалі молодшав – середній вік народних депутатів, обраних у 1998 році, становив 46.5 років (тоді як у 1994 році цей показник становив – 49.3 %), 90.8 % обраних депутатів становили особи віком від 31 до 60 років. Народних депутатів у віці 21-30 років – 2.5 %; 31-40 років – 21.5 %; 41-50 років – 46.5 %; 51-60 років – 22.5 %; 61-80 років – 7.0 % [196, с. 53].

Втім, не лише кількість молодих політиків в еліті України збільшилась, а й представництво жінок також. На парламентських виборах 1998 р. жінки здобули в парламенті найбільшу кількість місць за всі роки існування незалежної України – 3.1 % [197].

Проте, як ми вже зазначали, парламентські вибори 2002 р. продемонстрували в переважній більшості згортання позитивних тенденцій у процесі інкорпорації політичної еліти. Відповідно вікова структура депутатського корпусу також зазнала негативних змін: помітно зросла частина депутатів старше 50 років – на 2.5 % та старше 60 років – на 7.9 % (у порівнянні із складом Верховної Ради України III скликання). Разом представники даної групи становили майже половину (49.9 %) загальної кількості депутатів. А частка депутатів віком до 50 років зменшилась на 2.4 %. До цієї когорти належало 37.6 % народних обранців [198, с. 121]. Також на 2.1% зменшилася кількість жінок інкорпорованих до складу Верховної Ради України (у порівнянні з 1998 р.), їхня кількість становила всього 6 % від загальної кількості депутатів [199, с. 131].

Отже, аналізуючи темпи оновлення політичної еліти у результаті парламентських виборів 1998 р. та 2002 р., ми спостерігаємо суттєве зменшення кількості депутатів обраних вперше. Так, до складу Верховної Ради України було інкорпоровано значну кількість депутатів, які вже мали досвід парламентської діяльності, тобто входили до складу парламенту попередніх скликань.

Саме в цей період поступово на перший план у процесі інкорпорації виходять політичні партії, які стають основною структурою входження в політичну еліту. На основі положень Закону України « Про політичні партії в

Україні», ухваленого 5 квітня 2001 р. Верховною Радою України, були внесені деякі зміни у нормативне регулювання процесу інкорпорації напередодні парламентських виборів. Зокрема, відповідно, до вищезазначеного закону, політична партія є єдиним видом суспільного об'єднання, яке має право: брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України» до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України [200]. У результаті, як правляча еліта, так і фінансово-промислові групи (які набирають все більшої потужності та прагнуть підкріпити свій економічний потенціал політичними гарантіями) стають зацікавленими у створенні партійних структур, які забезпечать їм місце в політичній еліті, тобто партій.

Поступово специфічною рисою української політичної еліти стала безпосередня інкорпорація представників впливових бізнес-структур до парламенту. Тобто, вони не тільки створювали політичні партії заради лобіювання власних інтересів (за класичним сценарієм), а й самі забезпечили собі місце в прохідній частині списку. Верховна Рада III скликання одразу ж оформилась як буржуазний парламент, головним заняттям якого стало лобіювання інтересів певних фінансових кіл і підприємницьких структур. За інформацією різних джерел, серед парламентарів дві третини склали легальні мільйонери [201, с. 160].

Парламентські вибори 2002 р. стали апогеєм політичної активності і показали, що сформована за роки незалежності когорта інсайдерів політичної еліти дещо змінилася. Значна частина представників правлячої еліти зуміла зберегти свої позиції, використовуючи не завжди демократичні правила гри. Головною тенденцією цього етапу стала олігархізація політичної еліти, зрощування бізнесу і влади, посилення кланово-корпоративного впливу у партійному будівництві.

Новий виток змін у процесі інкорпорації політичної еліти розпочався після Помаранчевої революції. Наслідком політико-правового компромісу, який призвів до перемоги В. Ющенка на президентських виборах 2004 р., стало ухвалення 8 грудня того ж року змін до Конституції України, в результаті яких

Верховна Рада України де-юре отримала найбільший обсяг владних повноважень у сфері внутрішньополітичної діяльності держави з моменту здобуття Україною незалежності.

Парламентські вибори, які відбулися 2006 та 2007 роки проводилися на засадах пропорційної виборчої системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за закритими виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій та виборчих блоків. Тепер громадянам України, яким належить право висування кандидатів у депутати реалізують його тільки через партії та блоки партій у порядку, встановленому цим Законом. Партії, що перемогли на виборах, мають можливість сформувати уряд, а також розставити своїх представників на інші відповідальні державні пости. Так у Ч. 8 ст. 83 Конституції України зазначалося, що коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України, відповідно до норм Конституції, вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України.

За вищезазначеними змінами політичні партії та блоки партій справді стали майже ексклюзивним суб'єктом формування політичної еліти. Тобто, пропорційна виборча система із закритими партійними списками не виправдано збільшила роль партійної бюрократії у процесі інкорпорації політичної еліти, оскільки саме лідери партій отримали вирішальний вплив на формування списку кандидатів у депутати. Це призводить (особливо за відсутності традицій внутрішньопартійної демократії) не тільки до узурпації влади лідерами якості інкорпорованої еліти. Так, за багатьма свідченнями, в процесі формування виборчих списків внутрішньопартійна демократія фактично не діяла. Відбір кандидатів у депутати та їх місце у виборчому списку визначало вузьке коло керівників та інвесторів кожної політичної сили. Головними критеріями при відборі були не професійні якості, потрібні для ефективної законодавчої роботи, і навіть не активна робота на партію, а особиста відданість одному з лідерів (чи інвестору) партії або вагомий внесок у партійну касу (в обмін на місце у прохідній частині виборчого списку). І тому не дивно,

що серед депутатів, які були обрані 2006 р. та 2007 р., знову виявилось чимало олігархів. Так, в рейтингу 130 найбагатших людей України, який був опублікований журналом «Фокус» у лютому 2008 р., опинилося 23 депутати Верховної Ради VI скликання. В цьому списку фігурували 14 представників Партії Регіонів [202].

Інкорпорування великого бізнесу в політичну еліту мало дуже суперечливі наслідки. З одного боку, відбулось посилення уваги до економічної проблематики, почали застосовуватися нові управлінські підходи, більш відповідні ринковим умовам. А з іншого – владні повноваження все частіше використовуються для лобіювання бізнес-інтересів.

Нажаль, попри всі оптимістичні сподівання щодо позитивного вплив, вищезазначених змін у законодавстві, якісне оновлення політичної еліти так і відбулося. Її надалі спостерігається тенденція домінування ротації політичної еліти, а не такої необхідної інкорпорації нових облич. У результаті парламентські виборів 2006 р. депутатський склад Верховної Ради оновився всього на 60 %, що відбулось головним чином за рахунок Партії регіонів і Блоку Юлії Тимошенко, які значно розширили своє представництво в парламенті. Проте більшість нових парламентарів зі складу даних фракцій не впливають на політику своїх депутатських угруповань та виступають рядовими політичними «бійцями» своїх фракцій.

Порівнюючи склад Верховної Ради IV і V скликань, бачимо, що з перших 100 кандидатів у народні депутати від Партії регіонів на виборах 2006 р. досвід депутатської діяльності у Верховній Раді IV скликання мали 37 кандидатів; з 50 депутатів БЮТ – 29 входили до складу Верховної Ради VI скликання; з поміж 80 членів НСНУ у складі Верховної Ради V скликання – 55 були депутатами попередньої каденції, ще троє були парламентарями раніше; у депутатському загоні СПУ 19 осіб (з 31 члена фракції) були депутатами Верховної Ради IV скликання, ще двоє були парламентарями раніше; а з 21 депутата фракції КПУ народними депутатами попереднього скликання парламенту були 19 осіб [203, с. 320].

У результаті парламентських виборів 2007 р. відсоток оновлення взагалі знизився до рекордно низької позначки – 34 %, тобто 66 % народних депутатів входили до Верховної Ради попереднього скликання. Найбільше колишніх депутатів ВР V скликання пройшло за списками ПР – 139 (79.4 %), БЮТ – 102 (65 %), НУ-НС – 43 (59.7 %), КПУ – 14 (52 %) [204, с. 170]. Такому незначному оновленню складу парламенту більшість дослідників знаходять пояснення у тому, що вибори 2007 р. були позачерговими. Відповідно більшість партій за такий короткий час не могли інкорпорувати до своїх лав нових членів. Таким чином, випускаючи з уваги той факт, що кількість заново обраних депутатів попередніх скликань пройшли за списками саме тих політичних сил (БЮТ та ГПР), які розширили своє представництво у парламенті. На нашу думку, це свідчить про бажання інсайдерів політичної еліти, а точніше – впливової когорти партій, обмежити доступ нових облич до політичної еліти. Політичні партії в Україні фактично перетворилися на закриті «клуби» партійної верхівки, яка самостійно вирішує: кого висувати на виборах і під яким порядковим номером, з ким на яких умовах укласти політичні союзи.

На тлі гострої потреби в суттєвому оновленні політичної еліти, а з нею і політичної поведінки українського істеблішменту, спостерігається всього лиш незначна ротація кадрів, постійно триває процес переміщення представників еліти по горизонталі владних інститутів (повернення депутатів до парламенту з державної служби і навпаки). У сучасному політичному просторі України продовжує домінувати політична еліта, яка сформована на основі злиття інтересів партійно-радянської номенклатури з інтересами бізнес-груп. Вибори не є механізмом відбору кращих серед рівних, а зоною гострої конкурентної боротьби між угрупованнями самої еліти.

В цьому плані слід підкреслити, що вибори як засіб формування політичної еліти не варто ідеалізувати навіть найдосконаліше виборче законодавство, найоптимальніша виборча система не забезпечують прихід до влади найпридатніших для цього осіб – людей професійно підготовлених, з високими моральними якостями. В політиці часто буває так, справедливо відзначає П. Шляхтун, що на виборах перемагають не найкращі, не найбільш

гідні, а найбагатші і найвпливовіші – ті, хто користується підтримкою фінансових кіл, політичних партій, громадських організацій, владних структур, засобів масової інформації, хто має можливість використати для перемоги на виборах своє службове становище тощо [205, с. 309]. Напевне, на сьогодні це неминучий недолік демократії, бо рівноцінній зміни виборам поки що немає.

Зі всього наведеного в цьому розділі можна зробити такі висновки:

По-перше, можна констатувати нерозробленість концепції української політичної еліти. Автор поділяє точку зору Л. Кочубея, яка вважає, що розвиток теорії еліт на концептуальному рівні в сучасній науці лише розпочинається [206, с. 14]. На наш погляд, найбільш продуктивним методологічним підходом, що дозволяє зрозуміти її природу і пояснити процеси, що у ній відбуваються, є дискурс еліти в єдності погоджувального, репутаційного, позиційно – статусного і функціонального підходів.

По-друге, пострадянську еліту деякі політологи поспішили назвати демократичною. На нашу думку, це передчасне твердження. Скоріше мають рацію вчені й аналітики, які схиляються до висновку про те, що кардинальної зміни еліти поки не відбулося, що це тривалий еволюційний процес, продукт об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх, економічних і політичних, соціально-психологічних і духовних чинників суспільного розвитку. Поки ж ми маємо еліту, що лише формується, еліту молодого демократичного суспільства.

В Україні процеси елітаризації політичної еліти лише розпочалися – через поповнення її новими людьми з новими якостями: гуманізмом, патріотизмом, високими духовними і моральними принципами та нормами, професіоналізмом, громадянською позицією. Тема формування високоінтелектуальної еліти у нашій країні, роль еліти в системі влади, шляхи формування політичної еліти України, проблеми оновлення і формування еліти у контексті реформування політичної та виборчої системи, з'ясування причин неефективної діяльності сучасної української політичної еліти, потребують детального розгляду та висвітлення.

По-третє, можна визначити такі особливості та шляхи становлення сучасної політичної еліти України:

1. Політична еліта сучасної України зберегла наслідування щодо еліти попереднього періоду, що проявляється не лише в тому, що при владі знаходиться багато представників радянської партійної еліти, але і в тому, що наявними є багато політичних традицій минулого: схильність до патронажно-клієнтелістських стосунків, злиття влади і приватної власності, збереження персоніфікації та ототожнення влади з конкретною людиною.

2. Попередня особливість, а також недостатній професіоналізм і відповідальність зумовили досить низький рівень суспільної підтримки. Навіть політичні сили, що приходили до влади на хвилі «народної популярності», доволі швидко втрачали «кредит довіри». Значною проблемою стало поглиблення стану відчуженості між політичною елітою і широкими верствами населення. Досить поширеними стали прояви апатії та недовіри громадян до діяльності владних структур.

3. Підготовка і просування лідерів відбувається в ситуації, коли в країні досить поширена думка, що у нас немає політичної еліти. Ця думка є помилковою, адже в будь-якій суверенній країні є політична еліта, тобто кращі люди в специфічній політичній діяльності.

4. Нові партії, а не політтехнологічні проекти – це шлях до зміни еліти. Існує суспільний попит на новий формат політичних партій: побудова знизу, без акціонерів і вождя.

5. Принцип зміни поколінь повинен бути основним в українській політиці. Це не означає привести в систему влади лише молодих, це означає привести кращих, з новими ідеями, новими підходами, професійно підготовлених, з новим баченням (корисним є досвід вирощування еліт у провідних європейських країнах).

6. Еліта повинна прийти через формування нових політичних сил, які будуть не харизматичним клубом для одного лідера (незважаючи на те, що українці тяжіють до персоніфікованого вибору). В умовах справжньої внутрішньої демократії та конкуренції вони будуть доводити свою важливість

та можливість проводити зміни і вести за собою людей, мати стратегічну мету і волю до її здійснення і при цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у державі.

По-четверте, в Україні позитивним моментом є усвідомлення необхідності творення нової політично-свідомої еліти через відбір талановитої молоді до престижних навчальних закладів та відповідного її виховання. Нове покоління української еліти бере активну участь у суспільному житті.

По-п'яте, ключова роль у формуванні та розвитку політичної еліти належить партійним лідерам. Партія є механізмом постійного зв'язку влади і суспільства та володіє реальною можливістю висувати демократичним шляхом своїх лідерів на виборах у будь-які органи влади. Вибори є головним полем конкуренції політичних партій і шляхом формування еліти. Вплив партій на вибори в усіх демократичних країнах постійно збільшується і став настільки вирішальним, що деякі вчені розглядають цей процес як утвердження певної монополії політичних партій на формування органів державної влади і визначають його як тенденцію розвитку. Партійні лідери України брали участь у всіх президентських та парламентських виборах.

Вибори мають забезпечити якість суспільства, обрання до владних органів дійсно політичної еліти, яка відповідає професійним, моральним якостям. Вирішення питання формування нової політичної еліти є одним із напрямів виборчого процесу.

По-шосте, можна визначити такі принципи партійних лідерів у формуванні української політичної еліти:

- а) Підбір кадрів за їхніми професійними, діловими та моральними якостями, тобто не за принципом вірності будь-якому лідеру, а за принципом служіння інтересам справи.
- б) Демократичні механізми і процедури висування кадрів – альтернативність, змагальність, гласність тощо.
- в) Забезпечення розумного поєднання досвідчених і молодих кадрів.
- г) Законність, тобто формування кадрів на засадах права та чинних державних законодавчих актів.

В цілому слід підкреслити, що на сьогодні визріло актуальне завдання визначити саме принципи формування і функціонування еліти України в сучасних умовах, механізми її оновлення і контролю за діяльністю з боку суспільства.

Посилання до розділу III

1. Дюверже М. Политические партии. – М.: Из-во «Академический проект», 2002. – 420 с.
2. Категории политической науки. / Под. ред.. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО (Университет); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 302.
3. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. №2365-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23.
4. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2006, № 4. – с. 24-35.
5. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
6. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. К.: Либідь, 1995. – 296 с.
7. Політика в особах. Політичне лідерство на пост соціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред.. Ф. М. Рудича. - К.: Парламентське видавництво, 2008.- 352 с.
8. Сурмін Ю. П. Концептуально-методологічні аспекти формування і розвитку української політичної еліти // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Зб. ст. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОБ», 2006. – Т. 1. – с. 205-215.
9. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремінь, В.В. Ільїн, С.В. Пролесєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
10. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів, 1996. – 380 с.
11. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 380 с.
12. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К: Логос, 1999. – 470 с.

13. Сидоренко М. В. Місце і роль національної політичної еліти в процесах модернізації України (1991-1996 рр.) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Зб. ст. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОБ», 2006. – Т. 1. – с. 559-565.
14. Кочубей Л. «Політична еліта» і «політичний клас»: класичні та сучасні підходи до визначення понять // Політичний менеджмент. – 2008. – Спецвипуск. – С. 149-153.
15. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
16. Ашин Г. К. Критика современных буржуазных концепций лидерства. – М., 1978. – 260 с.; Гуревич П. С. Современный буржуазный элитаризм: истоки, версии, тенденции // Социально-исторические теории современной буржуазной идеологии. – М.: 1981. – 410 с.
17. Амелин В. Н., Пинчук К. М. Социальные трансформации и формирование политического класса в России // Мир России. – 2001. – № 4.
18. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 4-17.
19. Кочубей Л. Політична еліта. Політичний клас // Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – С 5-38.
20. Переломов Л. С. Конфуций: жизнь. Учение, судьба. – М., 1993. – 360 с.
21. Платон. Государство. Законы. Политика. – М.: 1997. – 385 с.
22. Аристотель. Политика. Афинская полиция. – М., 1997. – 310 с.
23. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Пер. с ит. Г. Муравьевой, Р. Хлодовского. – СПб: Азбука-классика, 2007. – 388с.
24. Желтов В. В. Теория власти. – М.: Флинта: МПСИ, 2008. – 510 с.
25. Нікулін В. С. Структурування елітних мереж в Україні: Автореф. дис...канд. соц. наук / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 24 с.
26. Якименко Ю., Жданов І., Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 9(45). – С. 6-13.
27. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
28. Парето В. Компендиум по общей социологии // Антология мировой политической мысли: В 5 Т. – М., 1997. – Т 2. – 450 с.
29. Там само.

30. Павко А. І. Вільфредо Парето – теоретик фашизму чи елітизму // Віче. – 2007, - № 17(206). – С. 26-29.
31. Арон Р. Этапы развития социологической мысли // Пер. с фр. – М.: Изд. Группа «Прогресс-Политика», 1992, – 520 с.
32. Михельс Р. Необходимость организации // Диалог. – 1990. – № 3.
33. Крыштановская О. Анатономия российской элиты. – М.: Захаров, 2005. – 310 с.
34. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Антология мировой политической мысли: В 5 Т. – М., 1997. – Т 2. – 540 с.
35. Пугачев В. П. Субъекты политики: личность, элиты, лидерство. – М., 1991. – 370 с.
36. Ортега-и Гассет Х. Восстание масс // Антология мировой политической мысли: В 5 Т. – М., 1997. – Т 2. – 340 с.
37. Согрин В.В. Управляемая демократия: американский вариант // Общественные науки и современность. – 2004. - № 6. – 310 с.
38. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Пер. с англ. – М.: Экономика, 1995. – 410 с.
39. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
40. Там само.
41. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 Т. / Авт. –упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т. 3. – 240 с.
42. Там само.
43. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск.
44. Пахарев А. Д. Формирование политических плит и лидеров в условиях парламентаризма и многопартийности // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – Донецьк. – 2000. - № 2. – С. 263-267.
45. Рудич Ф. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний контекст // Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. – К.: 2009. – Вип. 16. – С. 16-23.
46. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 2. – С. 143 -148.
47. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.

48. Кочубей Л. Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення // Наукові записки ІПіЕНД НАН України. – Випуск 1 (45). – 2010. – С. 37-57.
49. Мандзій Л. С. Дащаківська О. Ю. Політична еліта: історія та теорія. К., – 369 с.
50. Пилипенко В. Є. Привалов Ю. О., Ніколаєвський В. М. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. – К.: ПЦ «Філант», 2008. – 350 с.
51. Афонін Е. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К.: 2008. – 416 с.
52. Там само.
53. Кочубей Л. Поняття політичної еліти // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 416 с. (с. 77-94).
54. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск.
55. Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинника державотворення: Монографія / За наук. ред. Е. Афоніна. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 370 с.
56. Білий О. Еліти в суспільстві: загальний зміст теоретичної проблеми // Розбудова держави. – 1998. - № 7. – С. 37-49.
57. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів, 1996. – 380 с.
58. Бевз Т. Проблеми еліти з погляду соціальної самоорганізації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – №. – С. 20-28.
59. Кочубей Л. Поняття політичної еліти // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 416 с. (с. 77-94).
60. Козаков В. Політична еліта: особливості суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей державного управління в Україні. Режим доступу:
<http://www.academy.gov.ua/ej2/txts/philo/05kvmduu.pdf>
61. Ковалевський В. Політична еліта в системі регіональних інформаційних інтеракцій у сучасній Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т.2. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – С. 183-189.
62. Вовканич С. Інформація в системі націєтворення. Доступне на: на
http://www.universum.org.ua/book/2001/vovkan_2.html

63. Каспрук В. Рекрутування еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т.2. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – С. 240-249.
64. Гордієнко М. Етнонаціональна політика у сучасному українському суспільстві // Персонал. – 2006. – № 5. – С. 20-28.
65. Кочубей Л. Поняття політичної еліти // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 416 с. (с. 77-94).
66. Гладкий О. До проблеми політичної еліти України // Нова політика. – 1999. - № 3. – С. 16-24.
67. Балакірева О. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу. – Х.:ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 480 с.
68. Афонін Е. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К.: 2008. – 416 с.
69. Михальченко М. Політична еліта України: історична генеза та сучасні характеристики культури // Політична культура і політичні партії України: Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників. – К., 1997. – С. 40-56.
70. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства // Універсум. – 2000. – № 3. – С. 20-25.
71. Ковалевський В. Політична еліта в системі регіональних інформаційних інтеракцій у сучасній Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т.2. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – С. 183-189.
72. Пахарев А. Д. Формирование политических плит и лидеров в условиях парламентаризма и многопартийности // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – Донецьк. – 2000. – № 2. – С. 263-267.
73. Білецький В. Формування сучасної української еліти // Схід. – 1995. – № 3. – С. 16-23.
74. Мигович І. На двох конях у двох напрямках? // Віче. – 1995. - № 8. – С. 4-10.
75. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2006. – № 4. – С. 25-37.
76. Деркач В., Дубровський М. Еліта в контексте кадрових проблем України // Персонал. – 1999. – № 1. –С. 10-17.
77. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск.

78. Кочубей Л. Поняття політичної еліти // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 416 с. (с. 77-94).
79. Теория политики: Учеб. пос. / Под. ред. Б. А. Исаева. – СПб: Питер, 2008. – 410 с.
80. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общества науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 45-59.
81. Васильева Л. Н. Теория элит (синергетический подход). // XXI століття: альтернативи розвитку суспільства. Третя світова теорія: Мат-ли четвертої міжнар. наук.-теорет. конф. – К., 2005. – Часть 1. – С. 237-241.
82. Вовканич С. Еліта-найбільш конвертована валюта // Віче. – 1997. – № 5. – С. 123-129.
83. Шашкин П. Суверенная демократия в контурах нового мирового порядка // Политический класс. – 2007. - № 6(30). – с. 60-69.
84. Теория политики: Учеб. пос. / Под. ред. Б. А. Исаева. – СПб: Питер, 2008. – 410 с.
85. Охотский Е. В. Политическая элита и российская действительность. – М. 1996. – 360 с.
86. Политология: Учеб. пос. для вузов / Научн. ред. А. А. Радучин. – М.: Центр, 2001. – 410 с.
87. Кочубей Л. Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення // Наукові записки ІПіЕНД НАН України. – Випуск 1 (45). – 2010. – С. 37-57.
88. Ашин Г. К., Понделков А. В., Игнатов В. Г. Основы политической элитологии: Учеб. пос. – М. 1999. – 510 с.
89. Кочубей Л. Політична еліта. Політичний клас // Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
90. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2002, - 510 с.
91. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. – М.: Захаров, 2005. – 320с.
92. Заславская Т. И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации. – М., 2004. – 380 с.

93. Шевцова Л. Россия: логика политических перемен // Россия политическая / Под общ. ред. Л. Шевцовой. – М., 1998. – 410 с.
94. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. – М.: Захаров, 2005. – 320 с.
95. Афанасьев М. Н. Клиентела в России вчера и сегодня // Полис. – 1994. - № 1. – с. 7-18.
96. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролесєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
97. Афонін Е. Політичні партії як суб’єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К.: 2008. – 416 с.
98. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролесєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
99. Якименко Ю., Жданов І., Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 9(45). – с. 6-13.
100. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. – К.:, 2006. – 370 с.
101. Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Матеріали засідання «круглого столу». Київ, 16 квітня 2003 р. – 96 с.
102. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. – Монографія. / За заг. ред.. Г. Щокіна, М. Головатого. – К.: МАУП, 2000. – 410 с.
103. Суспільна трансформація і державне управління: політико-правові детермінанти. – К.: ВД «Ін Юре», 2003. – 380 с.
104. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролесєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
105. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
106. Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. К., 2004. – 450 с.
107. Зеленько Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на соціалістичному просторі // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 2. – с. 253-260.

108. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролесєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
109. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2006. - № 4. – с. 25-37.
110. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. – К., 2006. – 370 с.
111. Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинника державотворення: Монографія / За наук. ред. Е. Афоніна. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 370 с.
112. Мандзій Л. С. Дащаківська О. Ю. Політична еліта: історія та теорія. К., - 369 с.
113. Ашин Г. К., Понделков А. В., Игнатов В. Г. Основы политической элитологии: Учеб. пос. – М. 1999. – 510 с.
114. Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // Социс. – 1996. - №4. – с.34-41.
115. Мандзій Л. С. Дащаківська О. Ю. Політична еліта: історія та теорія. К., - 369 с.
116. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К: Логос, 1999. – 420 с.
117. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2006. - № 4. – с. 25-37.
118. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства // Універсам. – 2000. - № 3. – с. 50-65.
119. Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Матеріали засідання «круглого столу». Київ, 16 квітня 2003 р. – 96 с.
120. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К: Логос, 1999. – 420 с.
121. Якименко Ю., Жданов І., Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 9(45). – с. 6-13.
122. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 442 с.

123. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
124. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2006. – № 4. – С. 25-37.
125. Пилипенко В. Є. Привалов Ю. О., Ніколаєвський В. М. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. – К.: ПЦ «Філант», 2008. – 350 с.
126. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
127. Семчинський К. Елітотворчі процеси в Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК «Екс Об», 2006. – с. 129-135.
128. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К.:Логос, 1999. – 420 с.
129. Выдрин Д. И. Политика: история технология, экзистениця. – К.: Лыбидь, 2001. – 432 с.
130. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навч. посіб. – 7-ме вид., перероб. і доп. – К.:Знання, 2008. – 415 с.
131. Михальченко М. Політична еліта України: історична генеза та сучасні характеристики культури // Політична культура і політичні партії України: Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників. – К., 1997. – с. 40-56.
132. Якименко Ю., Жданов І., Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 9(45). – с. 6-13.
133. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 Т. / Авт. –упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т. 3. – 240 с.
134. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
135. Михальченко М. Політична еліта України: історична генеза та сучасні характеристики культури // Політична культура і політичні партії України: Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників. – К., 1997. – с. 40-56.
136. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск.

137. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 2. – с. 143 -148.
138. Мандзій Л. С. Дащаківська О. Ю. Політична еліта: історія та теорія. К., - 369 с.
139. Ашин Г. К., Охотский Е. В. Курс элитологии. – М.:, 1999. – 260 с.
140. Толочко П. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К: Логос., 2007. – 240 с.
141. Ковалевський В. Політична еліта в системі регіональних інформаційних інтеракцій у сучасній Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т.2. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – с. 183-189.
142. Семчинський К. Елітотворчі процеси в Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК «Екс Об», 2006. – с. 129-135.
143. Кочубей Л. Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення // Наукові записки ІПіЕНД НАН України. – Випуск 1 (45). – 2010. – с. 37-57.
144. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К:Логос, 1999. – 420 с.
145. Кочубей Л. Поняття політичної еліти // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. - 416 с. (с. 77-94).
146. Там само.
147. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
148. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
149. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. – К.:, 2006. – 370 с.
150. Мандзій Л. С. Дащаківська О. Ю. Політична еліта: історія та теорія. К., - 369 с.
151. Кочубей Л. Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення // Наукові записки ІПіЕНД НАН України. – Випуск 1 (45). – 2010. – с. 37-57.
152. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избр. Произведения: пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 735 с.

153. Суспільна трансформація і державне управління: політико-правові детермінанти. – К.: ВД «Ін Юре», 2003. – 380 с.
154. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. – К.:, 2006. – 370 с.
155. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
156. Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Матеріали засідання «круглого столу». Київ, 16 квітня 2003 р. – 96 с.
157. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
158. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. К. : 2006, - Т. 2. – С. 143.
159. Обушний М.І., Примуш М. В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. – К.: Арістей, 2006. - 432 с.
160. Партийное строительство. – М., 1981. – 530 с.
161. Милован Джилас. Новый класс. Анализ коммунистической системы. – Нью-Йорк, 1957. – 280 с.
162. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
163. Мандзій Л. С. Дацаківська О. Ю. Політична еліта: історія та теорія. К., – 369 с.
164. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. – М.: Захаров, 2005. – 320 с.
165. Корнієнко В.О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні / В.О.Корнієнко, В.В.Добіжа. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 160 с.
166. Крестова А. Власть и элита в обществе без гражданского общества // Социс. – 1996. - № 4. – с. 20-36.
167. Еліти в суспільстві: нагальний зміст теоретичної проблеми // Розбудова держави, 1998. - № 7/8. – с. 13-27.
168. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
169. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. / М. А. Дмитренко: Нац. пед. ун-т ім. М. П.

- Драгоманова, Ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.
170. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т.2.
171. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
172. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремінь, В.В. Ільїн, С.В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
173. Лук’янов Д. В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави. – Харків, 2007. – 260 с.
174. Політичні партії як суб’єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
175. Шведа Ю. Р. Партії та вибори: енциклопедичний словник / Р.М.Шведа. – Львів: ЛНУ імені І.Франка, 2009. – 420 с.
176. Дюверже М. Политические партии: пер. с фр. / Морис. Дюверже. – 3-е изд. – М.: Академ. проект, 2005. – 558 с.
177. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. посібник.- Л.: Тріада плюс, 2004.- 528 с.
178. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. – К.:, 2006. – 370 с.
179. Семчинський К. Елітотворчі процеси в Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК «Екс Об», 2006. – с. 129-135.
180. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. посібник.- Л.: Тріада плюс, 2004.- 528 с.
181. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
182. М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕНД імені І. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
183. Там само.
184. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
185. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремінь, В.В. Ільїн, С.В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.

186. 130 самых богатых людей Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://focus.ua/charts/17243> - Название с титул. экрана.
187. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
188. М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕНД імені І. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
189. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.: гол. ред. В. М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 998 с.
190. Про вибори народних депутатів України: Закон України прийнятий 19 верс. 1995 р. // Відом. Верховної Ради України. – 1995. - № 31. – ст. 245.
191. Ключковський, Ю. Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні / Юрій Ключковський // Вибори та демократія. -2006. -№ 3. -С. 17.
192. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
193. Кочубей Л. Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення // Наукові записки ІПЕНД НАН України. – Випуск 1 (45). – 2010. – с. 37-57.
194. Томенко М. Итоги парламентских выборов в Украине. Политические ориентации и предпочтения населения // Полис. – 1998. – № 3. – с. 81 – 83.
195. Вибори до Верховної Ради України 2002 року: інформаційно-аналітичне видання / Центральна виборча комісія. – К., 2002. – 350 с.
196. Кресіна І. О., Перегуда Є. В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. – К, 2003. – 230 с.
197. Томенко М. Итоги парламентских выборов в Украине. Политические ориентации и предпочтения населения // Полис. – 1998. – № 3. – с. 81 – 83.
198. Кочубей Л. Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення // Наукові записки ІПЕНД НАН України. – Випуск 1 (45). – 2010. – с. 37-57.
199. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.: гол. ред. В. М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 998 с.
200. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. №2365-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23.

201. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудича Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
202. 130 самых богатых людей Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://focus.ua/charts/17243> - Название с титул. экрана.
203. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролесев [та ін.]; за ред. В.Г.Кременя – К.: Т-во “Знання” України, 2011. – 527 с.
204. Політичні партії як суб’єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації. – К. 2008. – 416 с.
205. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) - К., 2002, - 540 с.
206. Кочубей Л. Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення // Наукові записки ІПіЕНД НАН України. – Випуск 1 (45). – 2010. – с. 37-57.

РОЗДІЛ IV

ПАРТІЙНИЙ ЛІДЕР У ФОРМУВАННІ ІМІДЖУ ПАРТІЇ

4.1. Роль партійного лідера у формуванні іміджу політичної партії.

Партійні лідери є обличчям політичної партії. Авторитетом, популярністю, силою більшість партій зобов'язані своїм лідерам, партійній еліті, активу. В цьому контексті важко не погодитися зі словами яскравого політика ХХ ст. Бруно Крайського, який визначив, що «Одна чи дві яскраві особистості – це необхідна умова для залучення нових членів у партію. Завжди, коли партія не мала у своєму складі таких особистостей чи вони були невиразними, вона опинялася у кризі ідентичності» [1, с. 160].

Особливої актуальності лідерство набуває в умовах надмірно персоніфікованої політики, коли більшість людей орієнтується не на партію, а на особистість. В цьому плані, слід звернути увагу на те, що навіть найкраща характеристика політичного портрету партійного лідера не допоможе, якщо в суспільстві склався негативний імідж політичної партії. Тому, відносини «лідер-політична партія» носять двосторонній взаємообумовлений характер. З одного боку, політична партія працює на свого лідера, сприяє його політичній кар'єрі. З іншого – наявність сильного лідера, створює імідж стабільної політичної партії, підвищує її рейтинг популярності в цілому.

Імідж (від англійського *image*, латинського *imitare*) означає – образ, вигляд, «імітувати», створювати образ. Згідно з тлумачним словником Вебстера, імідж – це зовнішня форма будь-якого об'єкта чи явища (товару, інституту, людини тощо), або уявлення про них, яке цілеспрямовано, свідомо формується в масовій свідомості за допомогою засобів масової інформації, реклами або пропаганди [2, с. 222].

Отже, імідж – це результат і конкретна форма відображення предметів і явищ у світосприйняття людини, тобто – відчуття, уявлення, поняття, які на основі цього формуються, і висновки, що робляться.

Політичний імідж – це особливий образ конкретного політичного суб'єкта, цілеспрямовано створений у масовій свідомості і покликаний справити емоційно-психологічний вплив на об'єкти політики з метою популяризації самої політики чи діяльності в її сфері для отримання політичних підстав у прагненні до здобуття влади і її застосування.

Слід зазначити, що питання, пов'язані з формуванням іміджу політичної партії, стали актуальними в кінці XIX ст. в країнах Західної Європи та Північної Америки і були наслідком активного впровадження в практику суспільного життя, демократичних політичних процедур, у результаті яких боротьба за владу і вплив перетворилася в гостру конкуренцію за голоси і підтримку громадян. В цих умовах, стало очевидним, що важливим завданням партійних лідерів для завоювання симпатій та підтримки виборців стає формування позитивного іміджу партії.

Нині сучасне українське суспільство перебуває в подібній ситуації. Становлення демократії в нашій країні передбачає вільну конкуренцію за голоси виборців між різними політичними силами і їх представниками. В цих умовах, великого значення набуває імідж політичної партії. Він багато в чому забезпечує перемогу на виборах. Тому, починаючи з перших демократичних виборів до Верховної Ради та президентських виборів, партійні лідери все більше опікуються питанням іміджу партії.

Проблема формування іміджу партії актуалізується останнім часом у зв'язку з низьким рівнем довіри до них з боку українських громадян, про що свідчать періодично оприлюднені дані соціологічних опитувань громадянської думки. Так, згідно з даними Центру Разумкова, 62 % громадян вважають, що політичні партії не виконують свої функції у суспільстві, виборці відносять партії до одних з найбільш корумпованих інститутів, а рівень повної довіри до них ніколи не перевищував 1.2 % [3, с. 22].

Сприйняття й оцінка населенням політичних партій, формування образу конкретної політичної партії ґрунтується на оцінці її ролі в суспільно-політичному житті і ефективності виконання притаманних їй функцій. Серед таких функцій дослідники виділяють головні (які випливають із самої природи політичної партії)

і латентні (приховані), які вказують на те, яким чином політична партія сприяє розвитку демократії (рис. 1).

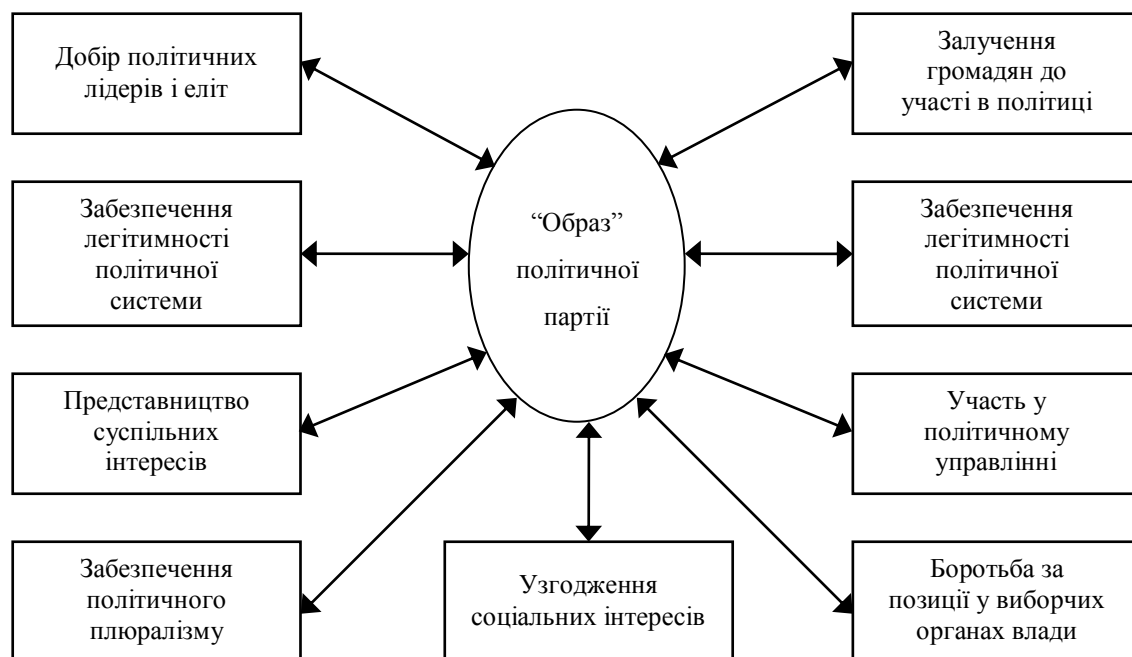

Рис. 1. Функції політичних партій, які формують її “образ” у масовій суспільній свідомості [4, с. 58].

Знання функціональних ознак політичної партії – важлива передумова формування її політичного іміджу. В цьому контексті, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на характеристиках тих ролей, які політичні партії покликані виконувати в умовах ліберальної демократії:

- ◆ виявляти, обґрунтовувати та формулювати інтереси різних соціальних груп у вигляді політичних ідеологій, платформ, програм. Як правило, ці обґрунтування відбуваються в ідеологічній формі (декларація стратегічних цілей та шляхів їх реалізації) та через вплив на прийняття рішень в органах державної влади в інтересах певних соціальних груп;
- ◆ пошук способів мирного узгодження інтересів різних соціальних груп через досягнення компромісів, тим самим завоювання підтримки, не якоїсь однієї, а якомога більшого їх числа. Досягнення такого узгодження відбувається шляхом вироблення власної політичної й виборчої стратегії

- або через формування блоків і коаліцій з іншими партіями та громадсько-політичними організаціями;
- ◆ організація виборчих кампаній для своїх кандидатів з метою просування їх у виборчі органи влади, надання їм необхідних для цього ресурсів (кошти, персонал, ідеологічна і пропагандистська підтримка);
  - ◆ вплив на процес прийняття політичних рішень через своїх представників у законодавчій та виконавчій владі, тобто участь у виконанні управлінських функцій у державі. Це показник реалізації на практиці передвиборчих обіцянок та програмних завдань політичної партії;
  - ◆ селекція політичних еліт і формування лідерів через висування кандидатів у законодавчі органи влади, претендентів на вищі державні посади. В політичних партіях майбутні політичні лідери проходять школу організаційної і політичної діяльності, випробовують свої вміння і здібності в сфері управлінських відносин;
  - ◆ політична соціалізація і політична мобілізація громадян, формування у них навичок і вмінь політичної діяльності шляхом залучення їх до передвиборчої діяльності, свідомої участі у виборчому процесі тощо;
  - ◆ формування громадської думки через організацію і проведення публічних політичних дискусій з важливих суспільних проблем, напрямів політики і шляхів її реалізації;
  - ◆ сприяння легітимності демократичної політичної системи, її суспільному визнанню та підтримці прийнятих у її рамках політичних рішень, змін у структурах влади тощо, що забезпечується шляхом взаємодії у рамках політичної системи різних політичних партій;
  - ◆ забезпечення плюралістичного характеру політичного процесу через змагання різних політичних партій у процесі політичних виборів.

Для кожної демократичної країни характерна своя специфіка функціонування, місця і ролі політичних партій у її політичній системі. Що ж до України, то тут відродження політичних партій після тривалого панування однопартійності було пов'язане з процесами перебудови і боротьбою за демократію, незалежність Української держави. Своєрідною «колискою» для

становлення більшості нових політичних партій України став Народний Рух – об'єднання політично активних іромадян, які прагнули змін. Уже за роки незалежного існування Української держави утворено і зареєстровано Міністерством юстиції України майже 200 політичних партій. Така велика кількість їх стала наслідком «оп'яніння» плюралізмом і свободою, соціально-економічної неструктурованості українського суспільства і як результат – політичної невизначеності інтересів різних соціальних груп. Усе це наклало відбиток на політико-партійній структурі України, характерними особливостями якої є:

- слабка «прив'язаність» до інтересів певних соціальних груп. В Україні на сьогодні є низка політичних партій, які за своєю назвою, програмами, принципами та деклараціями заявляють про репрезентацію інтересів сільського населення, жіноцтва, молоді, військових, інших соціальних груп, проте насправді не мають реальної підтримки з боку цих соціальних груп.

Недостатній рівень узгодженості діяльності різних політичних партій (якщо такі узгодженості досягаються, то вони носять здебільшого ситуативний характер). Близькі за ідеологічними ознаками політичні партії на парламентських виборах продемонстрували здатність до утворення виборчих блоків і політичних коаліцій.

- малочисельність української багатопартійності і слабке виконання політичними партіями функції політичної соціалізації населення. Через політичні партії до участі у політиці поки що залучається незначна частина українства. За даними різних досліджень лише 3% дорослого населення країни є членами політичних партій.
- незначний вплив йолітичних партій на формування керівництва виконавчої влади. За чинною Конституцією України вплив політичних партій здебільшого обмежується парламентом;
- збігання програмних положень більшості політичних партій. З самого початку утворення майже всі вони виступили під загальнодемократичними гаслами, сприяли розповсюдженню демократичних ідей в українському

суспільстві, проголошенню та ствердженню державного суверенітету і незалежності України. Переважна більшість політичних партій у своїх програмах засвідчує про спрямованість їх діяльності на побудову в Україні стабільної ринкової економіки, ефективної соціальної політики, підтримку освіти, науки та культури, боротьбу зі злочинністю та корупцією, гарантії національної безпеки держави у всіх її напрямках тощо. Це, безумовно, робить складним завдання вирішення політичної партії, як самостійного, своєрідного суб'єкта політичного процесу.

Сьогодні, справедливо вважає Г. Г. Почепцов, через збігання програмних цілей політичні партії можуть вирізнятися лише своїми іміджами. Саме на них, вважає фахівець, реагуватиме потенційний виборець [5, с. 70].

Низький рівень довіри українського суспільства до політичних партій, невизначеність громадської думки стосовно реалізації своїх потреб і інтересів через участь в їх діяльності чи підтримку на виборах є показником перехідності і неусталеності масової суспільної свідомості трансформаційного періоду. Посилення її демократичного спрямування, в тому числі стосовно політичних партій і багатопартійності, відбуватиметься по мірі зростання дієвості політичних партій, їх реального впливу на суспільно-політичні процеси через участь у діяльності органів державної влади [6].

За такої ситуації важливим завданням політичних партій є формування їх політичного іміджу. Адже при всій своїй багаточисельності для більшості населення політичні партії сучасної України залишаються практично індивідуально не визначеними, такими, які мало відрізняються як ідеологічно, так і програмно.

Тому, першочерговим завданням кожного партійного лідера є формування індивідуального «образу» партії, який покликаний продемонструвати суспільству його переваги перед іншими політичними партіями. І в результаті, переконати суспільство саме цій партії віддати свою підтримку та симпатії.

У науковій літературі є кілька підходів до визначення основних складових структури іміджу політичної партії. В узагальненому вигляді вони наводяться у статті О. В. Кривошеєнка [7, с. 250-252].

Перший підхід ґрунтується на уявленні про імідж політичної партії як сукупність певних зовнішніх рис та ознак, з якими асоціюється діяльність тієї чи іншої політичної партії. Сюди входять, зокрема, такі компоненти, як:

- назва партії;
- партійна символіка;
- програмні положення, основні партійні ідеологеми, соціально-політичні орієнтири партії;
- ставлення партії до актуальних проблем внутрішнього і зовнішнього життя країни;
- чітко визначені способи розв'язання проблем виборців;
- образи партійних лідерів чи осіб, опосередковано пов'язаних з партією.

Як можна помітити, ці структурні компоненти іміджу політичної партії орієнтовані на передачу інформації про партію через суто зовнішні, символічні ознаки. Вони є свого роду «зовнішнім» виглядом партії, який презентує її як особливий, не схожий на інші суб'єкт політичного процесу.

В основі другого підходу до визначення структури іміджу політичної партії – зосередження уваги на «подачі» політичної партії як об'єкта сприйняття з боку її позаорганізаційного оточення. Прихильники такого підходу як структурні компоненти іміджу політичної партії виділяють ціннісно-сміслові формалізовані блоки інформації (рис. 2).

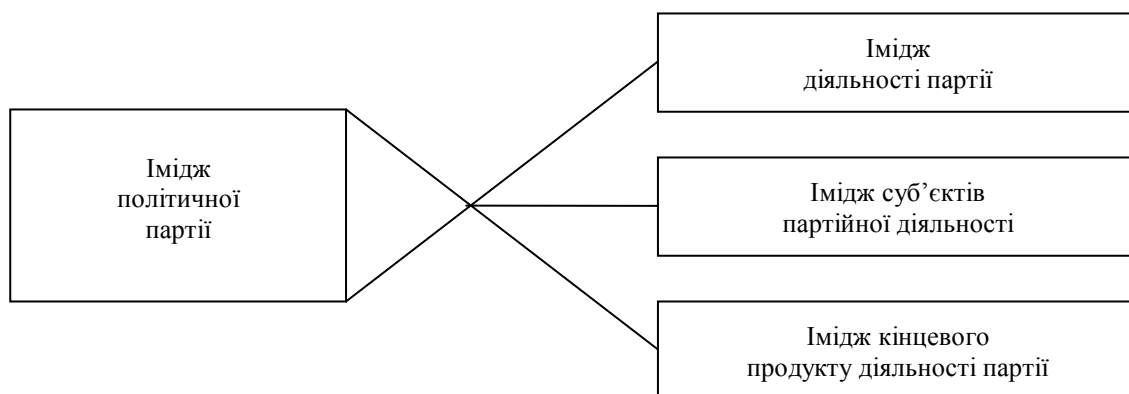

Рис. 2. Структура іміджу політичної партії.

Імідж діяльності партії - це, передусім, акцентування уваги на відповідності змісту діяльності тієї чи іншої політичної партії цінностям, нормам, потребам та інтересам суб'єктів її соціального оточення; донесення до населення «образу партії», як організації, що здатна до ефективної суспільно-корисної дії і на практиці цю здатність реалізує; підкреслення засобами пропаганди відповідності діяльності партії суб'єктивним критеріям успішної організаційної діяльності тощо.

Імідж суб'єктів діяльності – відповідність образу самої партії, її лідерів соціальним очікуванням, стереотипам, настановам населення. Це стиль діяльності самої партії, її представників, манера поведінки партійних лідерів, їх морально-етичні якості тощо. У зв'язку з цим, суттєве значення має врахування керівництвом політичних партій даних наукових соціологічних досліджень стану масової суспільної свідомості сучасного українського суспільства.

Імідж кінцевого продукту діяльності партії – зіставлення результатів діяльності політичної партії з об'єктивно існуючими потребами людей, суспільними цінностями та морально-етичними нормами. Одним словом, орієнтація на конкретного громадянина, його потреби, інтереси й акцентування на цьому уваги. Ефективно в цьому плані спрацьовує, наприклад, метод «невеликих, але конкретних справ».

Третій варіант підходу до створення іміджу політичної партії ґрунтується на психологічних функціях окремих складових іміджу партії як соціально-психологічного явища, ототожнення при цьому поняття образу та іміджу і включає в себе:

- образ-знання;
- образ-значення;
- образ-прогноз;
- образ бажаного майбутнього.

На основі цих компонентів формується узагальнений образ політичної партії. На думку Г. Почепцова, при створенні свого власного політичного іміджу партії повинні йти шляхом уже добре розробленим у рамках паблік рілейшнз з метою створення корпоративного іміджу.

Корпоративний імідж – це комплексне представлення цілої організації, коли всі її елементи спрацьовують на одну ідею (від символу – до результатів діяльності).

Виходячи з вищезазначеного можна узагальнити основні принципи формування іміджу політичної партії:

1. Імідж політичної партії має являти собою усталений образ її як суб'єкта політичного процесу, який постійно доповнюється новими елементами залежно від вимог часу і ситуації. Ці зміни, доповнення, однак, не повинні стосуватися основи іміджу, який протягом тривалого часу залишається незмінним, що є свідченням постійності партії щодо свого електорату.
2. В іміджевих характеристиках партій неодмінно мають відбиватися потреби, інтереси, очікування населення і його окремих сегментів. Ці очікування, оформлені в партійні програми, заяви, лозунги, заклики, повинні бути простими, доступними, зрозумілими, близькими аудиторії, що потрібно постійно підтверджувати.
3. Важливий принцип побудови іміджу політичної партії – її впізнаваність, особливість порівняно з іншими партіями. Це може бути стиль діяльності партії на політичній арені, образ її лідера, партійні акції, символи тощо.
4. Партія повинна заволодіти увагою виборців і постійно її утримувати. При цьому слід пам'ятати, що масова аудиторія неуважна, тому швидше реагує на яскравість, нестандартність. Привернути увагу до своєї програми можна не її складністю, а правильною подачею в ЗМІ (через виступи партійних лідерів в ефірі, у друкованих ЗМІ). Ефективною, стосовно впливу на масову суспільну свідомість, є підготовка яскравих рекламних роликів, фотознімків, публічних заяв щодо важливих подій суспільного життя, посилення на опитування громадської думки. Останнє, вважають науковці, виконує свого роду функції «громадської орієнтації».

5. Для підтримки позитивного іміджу партії важливо заручитися підтримкою її діяльності з боку авторитетних діячів науки, культури, громадських лідерів, релігійних діячів, а також простих громадян.
6. Імідж політичної партії неодмінно має бути цілісним. Суперечливість і неузгодженість завдань, що ставить партія, є неприпустимими.
7. Одним із напрямів цілеспрямованого формування іміджу політичної партії є його реалізація через яскраві рекламні акції – з'їзди, мітинги, конференції, театралізовані вистави тощо. При цьому бажано уникати помпезних заходів, які негативно сприймаються пересічними громадянами, щось на кшталт презентацій, підтримки конкурсів краси, частих благодійних акцій з використанням великих коштів.
8. Посилення іміджу політичної партії можна досягнути також через вміле протиставлення її політичним опонентам (у цьому плані в більш вигравшному становищі перебувають, як правило, опозиційні партії). Однак, слід пам'ятати, що дозування позитивної і негативної інформації щодо суперників має бути зваженим, факти відповідати дійсності, тон витриманий, спокійний (постійний агресивний негатив часто викликає роздратування).

У масовій суспільній свідомості образ політичної партії часто персоніфікується в її лідері та його соціально-політичному іміджі. Імідж лідера – складова потенціалу своєї партії. Працюючи на імідж партії, він сприяє її електоральному успіху, закріпленню партійних активістів на різних рівнях влади, зростанню політичного авторитету партії.

Серед основних напрямів діяльності партійного лідера у формування іміджу партії, можна, на наш погляд, виділити наступні (рис. 3).

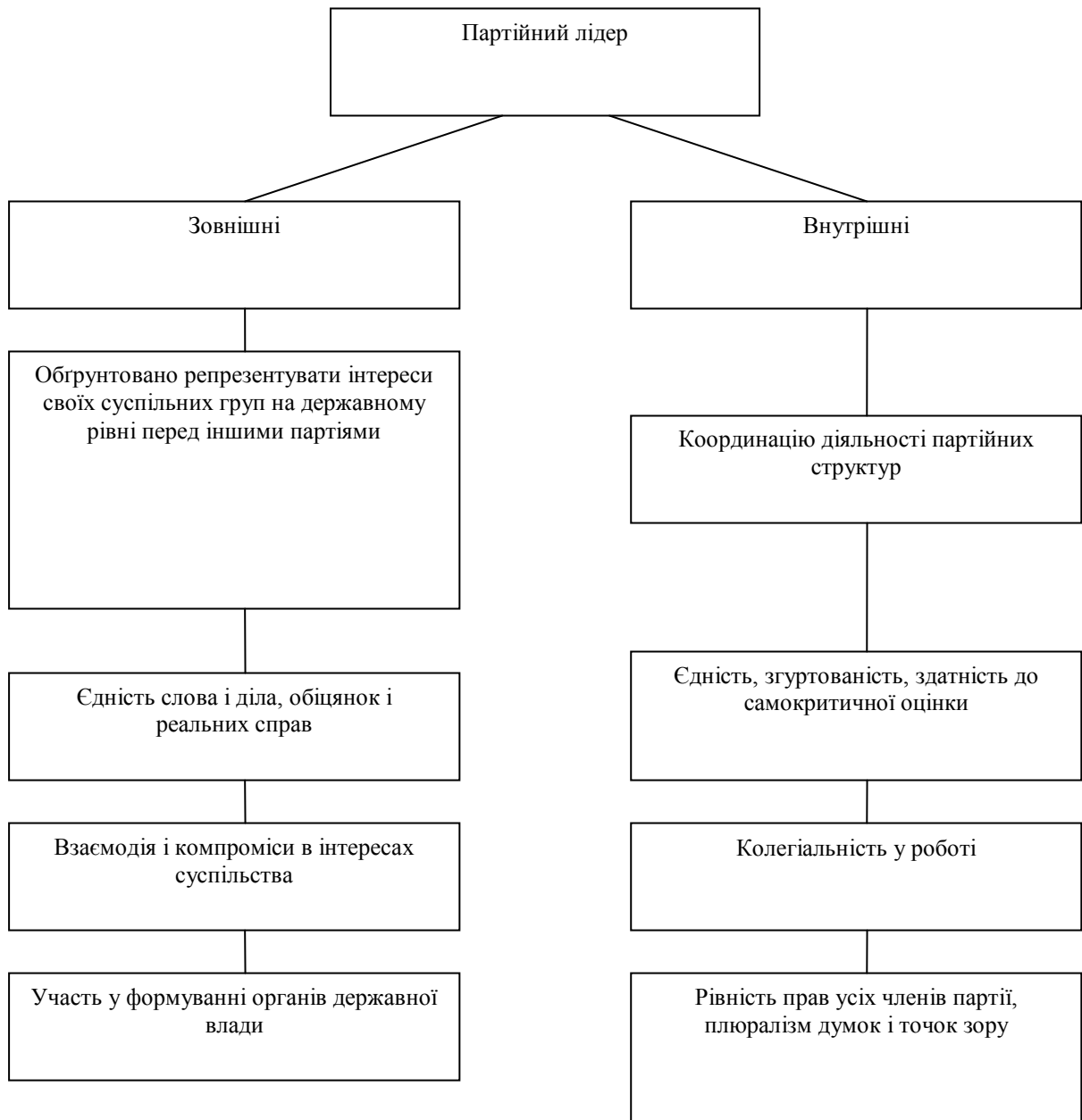

Рис. 3. Основні напрями діяльності партійного лідера у формуванні іміджу партії.

4.2. Лідер партії в демократизації внутрішньопартійних структур.

Кожна партія виступає на політичній сцені як організація, що об'єднує в своїх рядах певну сукупність членів, структурована по горизонталі та вертикалі. Характер базових структурних одиниць і спосіб інтеграції в єдине ціле суттєво впливає на соціальний склад і єдність політичної партії,

ефективність її діяльності і навіть на форми та методи діяльності партійних лідерів.

Основоположними документом, що визначає організаційну структуру політичної партії є статут. Внутрішня організація партії ієрархічна. Ключову позицію в ній займає лідер партії: “Жодне об'єднання людей, як справедливо визнає відомий англійський філософ Дж. Ст.. Міль, якщо воно не організоване відповідним чином і не має **керівника** (від. авт.), не здатне діяти в істинному розумінні цього слова” [8, с. 98].

Партійне лідерство відіграє суттєву роль при виробленні та реалізації організаційних стратегій політичних партій. Його специфіка полягає в здатності компенсувати низьку ефективність організаційних, кадрових та програмно-цільових ресурсів партії. Феномен партійного лідерства передбачає першість особи у політичних структурах державної влади, політичних партіях і групах тиску. Він розкривається через особистісні риси політика, рівень його команди, тип політичного режиму та характеру політичної ситуації.

Лідер партії несе відповідальність за керівництво різними ресурсами. Кадри, кошти, час – найважливіші складові організаційної діяльності партійного лідера. Партійний керівник визначає найбільш ефективні засоби управління для досягнення певних політичних цілей, відповідає за взаємодію та зміцнення зв'язків з членами своєї партійної організації [9, с. 140].

Керівники партій використовують усі можливості для зміцнення та розширення рядів своєї партійної організації. Партійний лідер має донести до свідомості майбутніх членів партії довіру до висунутих цілей та запропонованих методів їх досягнення. Слід зазначити, що для партійного лідера надто важливо зуміти підібрати для роботи в партії найбільш талановиті, кваліфіковані та віддані справі кадри. В партійному апараті керівник прагне мати вже осіб, які широко відомі та популярні серед населення. Адже вони можуть підняти авторитет партійної організації.

Вивчення внутрішньої організації партії, яка охоплює питання членства в партії, побудови центральних та місцевих органів партії, методів керівництва,

питання роботи з кадрами та організаційної роботи серед населення, роль лідера партії у всіх структурах завжди була актуальною темою.

Проблема внутрішньопартійного керівництва є не тільки об'ємною, а й надзвичайно складною, має комплексний характер. Комплексність її полягає в тому, що вона так чи інакше піднімає низку ключових питань, зокрема: співвідношення загальнодемократичних принципів зі стандартами партійної демократії й ступінь їхнього впровадження в партійне життя, олігархізація і авторитаризація партійного керівництва й лідерів, питання захисту членів політичних партій від волонтаризму як партійної еліти, так і груп тиску, добір кадрів та виховання нової еліти, партійна дисципліна і політична відповідальність лідерів політичних партій тощо.

Саме життя поставило це питання в центр уваги вітчизняних дослідників. Досвід 20 років незалежності України переконливо засвідчив, що ефективність та дієздатність політичних партій у суспільстві перебувають у прямій залежності від успішності внутрішньопартійного керівництва та діяльності лідерів.

Фахівці з партійної проблематики, як вже нами визначалось, піддали ґрунтовному аналізу історію і теорію становлення та розвитку багатопартійності в Україні. Але багато теоретичних та практичних проблем до цього часу не розв'язані, залишаються в тіні. Зокрема, глибокого дослідження потребують питання внутрішньопартійного керівництва, специфіки, форми та методів діяльності партійних лідерів.

Необхідність розробки даної проблеми зумовлена насамперед посиленням ролі лідера у формуванні внутрішньої структури політичної партії, контрольованістю процесів кадрової ротації з боку партійного керівництва, загостренням відносин всередині партій у період виборів тощо.

По-друге, досліджувати внутрішньопартійну діяльність українських партійних лідерів важко і тому, що інформація про процеси, які відбуваються всередині партії практично не потрапляє до засобів масової інформації, не кажучи вже про офіційні сайти партій (власні сторінки у мережі Інтернет мають парламентські партії і окремі партії, що не мають своїх представників у

парламенті). Зазвичай, суперечки партійних керівників, пов'язаних фінансово-економічними інтересами з “титульними партійними спонсорами”, здебільшого замовчують.

Боязнь втратити високу партійну посаду, яка дає політичні та фінансові преференції привела до того, що майже весь український політичний істеблішмент став втрачати індивідуальну відповідальність та мольну дисципліну. Це також стосується партійних лідерів, політичне кредо яких базується на соціальній демагогії та популізмі.

Жорстока боротьба за лідерство в партії, яка дає можливість займати великі державні посади стала домінуючою ідеєю багатьох лідерів. Однак, визнання своїх політичних помилок і відхід на деякий час в “політичну тінь” (що притаманно західним лідерам), на жаль не є реаліями сьогоденного партійного життя України [10, с. 130].

Політичні перетворення в Україні, що відбуваються в суперечливий за природою та суттю період, який поєднав і водночас посилив процеси глобалізації та регіоналізації, інтеграції та фрагментації, поставили перед політичною наукою низку проблем пов'язаних з необхідністю пояснення нової реальності, потребують формування адекватних концептуальних положень щодо функціональних аспектів партійної еліти. У цьому контексті особливої актуальності та значущості набуває проблема осмислення партії та партійного лідера як моделі функціонування політичної еліти України.

Підсумовуючи погляди фахівців з партійної проблематики можна визначити наступні принципи внутрішньопартійної діяльності лідерів політичних партій сучасної України:

- колегіальність у роботі всіх партійних осередків, організацій та керівних органів партії за умов персональної відповідальності керівників різних рівнів за свою ділянку роботи;
- рівність прав усіх членів партії, максимальне поєднання інтересів партії і окремих її членів;
- добровільність вступу і виходу з партії;

- плюралізм думок і точок зору, неприпустимість переслідування за переконання;
- забезпечення прав меншості;
- обов'язковість рішень вищих органів партії для нижчих, при праві і широкій участі нижчих у розробці рішень вищих органів, усієї партії.

І тут виникає питання: як на практиці сучасні партійні лідери реалізують ці принципи і які фактори впливають на їх втілення в партійне життя?

На наш погляд, виконання цих принципів, головним чином, залежить від особливостей формування політичних партій та партійної системи.

Відомо, що в Україні формування партійної системи пов'язане з цілим рядом об'єктивних та суб'єктивних чинників: боротьбою за незалежність та спротивом консервативних сил, зміною форм власності та способами приватизації, культурою та ментальністю політичного середовища, демократичними змінами та існуючими владними відносинами, особливостями трансформації політичної системи та рівнем відображення цих процесів у законодавстві. Так, чи інакше, але політичні доміанти постійно впливали на організаційне становлення політичних партій та на діяльність їх лідерів.

Особливості формування та розвитку партійної системи України досліджувалися багатьма вітчизняними науковцями. Зокрема, Р. Балабан [11], Ю. Якименко [12], Ю. Шайгородський [13], О. Швирков [14] та інші.

Експертами Лабораторії законодавчих ініціатив О. Чебатенко і Д. Ковриженком було підготовлено ґрунтовне дослідження “Ефективність політичних партій: проблеми та перспективи” [15], в якому проаналізовано низку чинників, що визначають особливості розвитку партійної системи в Україні.

Особливу увагу було приділено аспектам внутрішньопартійної діяльності лідерів політичних партій. У цьому контексті важко не погодитися з дослідниками, які вважають, що напрямки політичної діяльності сучасних партійних лідерів залежать від промислово-фінансових груп. Крім того, з “партизацією” парламенту та уряду, представники ФПГ почали контролювати

політичні партії, породивши перманентний конфлікт між партійною бюрократією, олігархами та державною верхівкою [16, с. 21].

Важливою особливістю формування партійної системи в Україні стало те, що переважна більшість існуючих партій з'являлася не як представники певних соціальних груп, а на основі загальних світоглядних концепцій чи бізнесових проєктів. За таких умов партійні лідери схильні до ситуативної політичної поведінки, пошуку партнерів для блокування не стільки на підставі ідеологічної близькості, скільки, як вважає М. Михальченко, виходячи з рівня суб'єктивного розуміння інтересів народу та держави, кон'юнктурних міркувань тощо [17, с. 210].

Абсолютна більшість партій та їхні лідери не є виразниками соціальних інтересів у відносинах громадського суспільства з державою. Вони здебільшого обслуговують не суспільні, а вузькогрупові й персональні інтереси. Наочним підтвердженням цього, на думку Михальченка, є наявність багатьох партій однакової ідейно-політичної орієнтації, невідповідність між декларованою ідейною та фактичною соціально-політичною орієнтацією партій, побудова партій згори донизу, розколи та конфлікти в керівництві. Ці недоліки властиві й парламентським партіям [18, с. 212].

Досліджуючи особливості формування партійної системи України 2001-2003 рр. О. Єржов виділяє і такі негативні чинники, що впливали на цей процес: відсутність атмосфери конструктивної взаємної між парламентськими партіями та виконавчою владою; утворення непередбачуваних та непрогнозованих альянсів з метою досягнення тимчасових політичних цілей; переорієнтація активності політичної партій з представництва суспільних інтересів на "тіньову кооптацію" у структурі виконавчої влади [19, с. 150]. У результаті, вважає, автор з'являються регіональні партії, що стало засобом інституціоаналізації політичного розколу України, який заявив про себе під час президентських виборів, що стало кроком назад порівняно з періодом кінця 90-х років, коли лише окремі маргінальні партії "експлуатували" ідеї регіональної відокремленості, федералізації та ін.

На розвиток партійної системи України ключовий вплив, на погляд Д. Ковриженка, мали і наступні фактори:

1. Низький рівень суспільної підтримки партій. За даними соціологічних опитувань Центру Разумкова, рівень повної довіри до партій з жовтня 2001 року по жовтень 2009 ніколи не перевищував 5 %, а рівень повної недовіри – коливався від 48.9 % до 20.6 %.
2. Відсутність ефективних механізмів впливу на виконавчу владу (до 2005 року, коли набули чинності зміни до Конституції).
3. Особливості виборчих систем, зокрема, які застосовувались на парламентських виборах у 1994, 1998 та 2002 роках.
4. Слабкий фінансовий потенціал більшості партій [20].

В цьому плані, слід визначити, що існує безпосередня залежність між системою фінансування партії, її організаційною структурою та характером внутрішньої діяльності. Нелегітимна система фінансування партії логічно призводить до недемократичного характеру її внутрішньої організації, висуває у партійне керівництво людей, які зазнають впливу бізнес-структур або самих бізнесменів, які прагнуть через партію потрапити до влади. Таким чином, через політичні інститути відбувається зрощення бізнесу та політики і формується олігархічна система [21, с. 41].

Система партійного фінансування так само безпосередньо впливає на стан внутрішньої демократії партії. Пересічні члени фінансово слабких та залежних від партійного центру місцевих осередків не мають зазвичай реальних важелів впливу на політику партії та формування виборчих списків. Внаслідок цього деформується призначення партії як політичного інституту. Партійні лідери спрямовують свою діяльність вже не стільки на представлення та захист інтересів виборців, скільки на задоволення запитів своїх фінансових спонсорів. Виборці, які не можуть впливати на список кандидатів у депутати, перетворюються таким чином з суб'єкта влади на реципієнтів поточних передвиборчих технологій.

Партійна система України в політичному сенсі є оптимальним результатом побудови системи взаємовідносин політичної та економічної еліти при даній

системі організації державної влади. Значна кількість політичних партій в Україні зумовлена особливостями національного характеру українців (небажання об'єднання інтересів та незмінний егоїзм політичних суб'єктів), наявність конкуруючих фінансово-політичних угруповань, яким вигідна система великого розсосередження «владного ресурсу» та можливості кожної з них контролювати свій сегмент, що пов'язано з особливостями економічної структури України, де немає однієї, або, навіть двох домінуючих економічних груп [22, с. 210].

Також на партійну систему України здійснює прямий вплив політико-географічне районування країни, коли інтереси різних її частин складно об'єднати в рамках однієї партії. Зазвичай всі політичні партії в Україні мають вплив лише в якійсь одній із її частин. Історично-це наслідок етнічних, культурних, мовних, конфесійних та інших причин. Є істотні відмінності між Західною та Східною Україною в цілому, свою специфіку мають АР Крим, південно-західний регіон, значні регіональні етнічні настрої спостерігаються на Донбасі та Дніпропетровщині. Ці фактори надають специфічного забарвлення діяльності політичних лідерів, які в своїй політичній діяльності змушені в значній мірі орієнтуватися на регіональний електорат.

Виходячи з вищесказаного, слід ствердити, що партійні лідери та еліта сучасної України не завжди адекватно реагують на суспільно-політичні зміни через відсутність достатнього досвіду демократичних механізмів управління, принципів розбудови демократично організованої структури.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що своєрідність партійної системи України полягає в першу чергу в великій кількості партій у всіх складових політичного спектру на основі особистісних, регіонально-етнічних, фінансово-економічних та інших факторів, що суттєво впливають на діяльність партійних лідерів як всередині партії так і в суспільстві.

Розвиток політичного життя України на сучасному етапі демонструє зумовленість стану внутрішньої демократії в партіях рівнем політичної культури. Історична спадщина з її комплексами меншовартості, покладанням відповідальності за прийняття рішення, перманентна соціально-економічна

криза, недосконалість та непослідовність проведення політичних реформ, стихійний процес політичної інституціоналізації тощо впливають на формування стилю керівництва в партіях України, типу відносин лідера з рядовими членами, центральними керівними органами з місцевими партійними організаціями [23, с. 210].

Під час свого політичного становлення партія проходить низку внутрішніх трансформацій, завжди пов'язаних з певними втратами політичного ресурсу. На розбудові партійних структур позначається суперечливий характер розвитку суспільства України. Внутрішні конфлікти є критичним моментом їхнього функціонування, особливо якщо викликані так званою кризою росту. У випадку, коли партія успішно розвивається, то її організація з часом може стати сильною у вираженні своїх власних поглядів на управління партією. Якщо відповідальність лідера перед членами по партії практикується всередині останньої, то при перемозі на виборах її лідер не буде ігнорувати цей механізм в партійній діяльності.

Сучасні тенденції розвитку партійної системи визначають посилення авторитарних тенденцій в партіях, персоналізації керівництва, декларовані статутні принципи інколи порушуються партійним керівництвом. Нездатність політичних лідерів до прогнозування, політична та економічна кризи в суспільстві, кадрові прорахунки вимагають від політичних партій оновлення принципів організації партії, її ідеологічних основ та зміцнення структури на місцях.

Традиційно зумовлена тенденційна орієнтація населення України не на персоніфікацію політиків обумовлює посилення ролі лідера і в партійних організаціях. Зростання ролі лідера партії може мати наслідком появу тенденції, яка проявляється в схильності керівників партії зосереджувати владу в своїх руках, приймати одноосібні рішення, обмежувати участь рядових членів партії у виробленні партійної політики. Такий розвиток внутрішньопартійного життя неодмінно призведе до перетворення партії на жорстку авторитарну закриту структуру для обслуговування інтересів партійного керівництва і, як наслідок, у майбутньому до її розколу. Може виникнути конфлікт, спровокований

впливом нових активістів, які можуть бути більш сильними, ніж «старі» функціонери при значних обмеженнях для реалізації партійної кар'єри. Внутрішньополітичні конфлікти, стверджують Є. Малкін та Є. Сучков, можуть відбуватися на різних рівнях функціонування партії: на рівні центрального керівництва, всередині низових організацій, між низовими партійними організаціями та центром. [24, с. 234].

На думку Н. Богашева, розкол партії або партійний конфлікт, означає появу на її базі двох або більше угруповань, які претендують на появу та статус (“ правонаступництво”) відповідальної партії [25, с. 35].

Початок внутрішньопартійних розколів був покладений в 1992 р. подіями у лавах Народного Руху України. Цей процес триває і до останнього часу, все більше загострюючись. Розколи в Українській республіканській партії, Соціалістичній партії України, Ліберальній партії України, двічі у Народному Русі України – це яскраві приклади досить непрості внутрішньопартійної боротьби між лідерами та елітними угрупованнями всередині українських політичних партій.

В цьому плані прикладом розвитку внутрішньопартійної демократії є організаційна будова Соціалістичної партії Франції. Фракції або течії, визначають її діяльність. На місцевому рівні федеральна виконавча комісія (вища партійна інстанція департаменту) обирається федеральним з'їздом на основі пропорційного представництва течій. Таким же чином і на національному рівні виконавчий комітет (справжній партійний парламент) обирається на черговому з'їзді, на основі пропорційного представництва тих течій, що змогли зібрати більше 50-ти голосів депутатів. Після 1992 р. лідера партії обирають прямим голосуванням на національному з'їзді [26, с. 11].

Найбільш ґрунтовні реформи щодо внутрішньопартійної демократії зроблені у США. За традицією філософії “партійної машини” вирішальному роль у справах партії відігравали місцеві партійні керівники, що вели закулісні інтриги. Після дискусій на загальнонаціональному з'їзді у Чикаго 1968 р. сформувався рух за демократичні реформи з метою послаблення влади місцевих керівників та підсилення участі рядових партійців.

Як відомо, американські партії працюють на зразок вільних коаліцій, де кожен учасник має свої інтереси, а об'єднує їх бажання провести свого кандидата у президенти. При демократизації внутрішньої структури партії акцент робився на первинні вибори та демократизацію кокусу – наради членів партії, на яких обираються кандидати на вибори і, можливо, обговорюються законодавчі проекти ще до початку офіційної роботи над ними. Ці заходи сприяли зміцненню системи комітетів у Конгресі та Сенаті.

Процес демократизації партійних структур охопив Лейбористську партію Великобританії у 80-х рр.. Реформатори на чолі з Е. Блером підсилили непарламентські структури, ввели практику обов'язкового повторного вибору членів парламенту та місцевого врядування, так званого електорального колегію для вибору лідера партії та його заступників, що дозволило рядовим членам партії та профспілці брати участь в обранні лідерів партії. Розвиток внутрішньопартійної демократії проявився через введення принципу “одна людина – один голос” (1993), зміни четвертої статті Статусу щодо прихильності партії до спільної власності. Слід зазначити, що посилення внутрішньопартійної демократії призвело до розколу партії та виходу з неї у 1981 р. Соціал-демократичної партії. Партологи вважають, що демократизації партії сприяв її зсуву праворуч [27, с. 130].

Можна констатувати той факт, що розвиток внутрішньопартійної демократії спричиняє конфлікти, насамперед в ідеологічних партіях. У прагматичних партіях – навпаки тільки урівноважують інтереси зацікавлених сторін. Про це свідчить і розкол Народного Руху України, і Української республіканської партії “Собор”. Натомість конфлікти у Партії регіонів не призводять до її розколу.

Сьогодні склалися певні стереотипи щодо внутрішньопартійних відносин всередині політичних партій та блоків, які умовно прийнято вважати за своїм стилем «авторитарними» чи «демократичними». Умовно до «авторитарних» можна віднести Партію регіонів та БЮТ, до «демократичних» - НУНС. Без сумніву, і Партія регіонів, і БЮТ в деякій мірі схильні до «вождизму»—культу високого керівника [28, с.38]. Але зрозуміти, де межа між

«авторитаритарністю» та «жорсткою партійною дисципліною» важко, адже ці типи владних відносин ґрунтуються на особистій відданості персоні вождя, який володіє нічим не обмеженою верховною владою. Їх характерними рисами є ірраціональне сприйняття політичних відносин між носіями буденної свідомості, харизматизація та атрибутизація вождя. Лідери вождистського типу – це особи, для яких популізм є основним засобом досягнення мети. Щоб підтримати власну популярність, вони апелюють до найнижчих пристрастей мас (страху, ненависті, ворожнечі), вдаючись при цьому до завищених обіцянок, лексики натовпу, улесливості [29, с. 230].

В останні роки став добре проглядатися ще один специфічний аспект внутрішньопартійної діяльності партійного керівництва деяких партій.

Як «демократи» так і «не демократи» серйозно зайнялися внутрішньопартійним PR, формуючи, укріплюючи та підтримуючи лояльність членів партії. Політичні партії, як і звичайні компанії, проводять свої партійні заходи. В першу чергу це – з'їзди, сценарію проведення яких в останні роки приділяється значна увага, також як і висвітленню їх в засобах масової інформації. Цікаво, що під час проведення таких з'їздів легко помітити багато елементів, дуже схожих на радянські традиції проведення подібних заходів. Все це супроводжується доволі нав'язливим фетишизмом в партійній символіці [30, с. 45].

Деструктивною тенденцією організаційного оформлення партій в Україні залишаються внутрішньопартійні розколи [31, с. 10]. Вважається, що процес внутрішньопартійної конкуренції – явище більш, ніж звичайне, але при відсутності зрілих норм політичної культури та несистемному процесі внутрішньопартійної реорганізації в Україні, він негативно впливає на вироблення та реалізацію організаційної стратегії партії. Тенденції до олігархізації партій в сучасній Україні посилюються загальною тенденцією населення України до конформізму, прагненням лідерів обіймати декілька посад одночасно. Це відображається усередині партії. Принцип українського партійного життя є в тому, що, чим вища посада у партійній ієрархії, тим ймовірніше обіймання кількох важливих посад одночасно.

Не можна залишити поза увагою ще одну важливу подію, яка має безпосереднє відношення до внутрішньополітичної діяльності всіх без винятку політичних сил України. Верховна Рада прийняла в першому читанні проект Закону про державну службу, ініціатором якого є Президент України В. Ф. Янукович.

Новий закон забороняє державним службовцям членство в політичних партіях. Особа, яка вступає на державну службу, зобов'язана до призначення на посаду припинити членство у політичній партії. Заборона партійної приналежності державного службовця та необхідність їх виходу з партії одразу після призначення на посаду, з одного боку ускладнює участь державного службовця у виборах, а з іншого-позбавляє політичні партії значного прошарку освічених, кваліфікованих осіб, які в багатьох випадках становлять ядро самої партійної організації. Прагнення ж державних службовців бути обраними, а також зацікавленість політичних партій у включенні в свої списки впливових, а подекуди і знаних чиновників призведе до неминучого перенесення стосунків між чиновниками та політичними партіями у тіньову неформальну сферу. Не менш негативними наслідками наступні ініціативи загрожують й самим політичним партіям.

Окрім втрати з числа потенційних членів державних службовців, неможливою стає й партійна відповідність осіб-чиновників, яких партія проведе в місцеві ради чи парламент. Щодо чинної правлячої еліти, то поряд з прагненням деполізувати державну службу, проглядається й прагнення поставити держслужбу на службу одній особі. Потенційно можливим стає формування в найближчому майбутньому нової політичної сили, яка, поряд з рядовими членами партії візьме під своє крило й армію чиновників з їх колосальним адміністративним ресурсом на майбутніх парламентських, а особливо президентських виборах.

Відзначимо, що процеси демократизації політичного життя вимагають від лідерів партії будувати свою діяльність на загальних засадах внутрішньопартійної демократії.

Зазначимо, що аналіз внутрішньопартійної демократії здавна належить до головних проблем дослідження діяльності партій та їхніх лідерів. Але на сьогодні в сучасній українській політичній науці відсутнє концептуальне визначення таких понять “внутрішньопартійна демократія” та “партійне керівництво”. Законодавством поняття “внутрішньопартійної демократії” не визначається. Закони не дають чіткої відповіді на питання про те, кого конкретно слід вважати “керівництвом партії” [32, с. 33].

Закон “Про об’єднання громадян” закріплює лише певні принципи діяльності політичних партій та їхніх лідерів, спрямовані на посилення внутрішньопартійної демократії. Наприклад, відповідно до статті 6 цього Закону партії повинні здійснювати свою діяльність на основі рівності всіх членів, законності і гласності; всі головні питання діяльності мають вирішуватись на загальних зборах членів партії чи їхніх представників. Стаття 7 Закону “Про об’єднання громадян” забороняє відмовляти у прийомі до членів партії або виключати з партії за критерієм національної приналежності або статті. Закон України “Про політичні партії в Україні” підкреслює, що партії, проводять свою діяльність відповідно до Конституції України, цього Закону, а також інших законів України та згідно з партійним статутом, прийнятим у визначеному цим Законом порядку (частина перша ст.3 Закону “Про політичні партії в Україні”).

Конституція України також не врегульовує принципи внутрішньопартійного життя, але закріплює інститут партійного імперативного мандату, тобто право давати накази депутатам і відкликати їх у законом встановлених випадках. Мета партійного імперативного мандату полягає в тому, щоб сприяти партійній дисципліні та посилити відповідальність за рішення партії [33, с. 130].

Зауважимо, що в сучасних демократичних державах прийнятий так званий загальнонаціональний мандат, в силу якого депутат вважається представником всієї нації, а не якого-небудь виборчого округу. В своїй діяльності депутат не може бути пов’язаним жодним наказом (імперативним мандатом) і не підлягає відкликанню до закінчення строку його мандата. У багатьох демократичних

країнах імперативний мандат заборонений конституцією: Франція (ст. 27), Італія (ст. 67), Данія (ст. 56), Швеція (ст. 1). Шоста стаття Акту про обрання членів Європейського Парламенту забороняє депутатам обмежуватись інструкціями чи імперативним мандатом [34, с. 48-51]. Відповідно, подальший розвиток демократії та і саме життя вимагає поставити на порядок денний питання про доцільність імперативного мандату.

Відзначимо, що саме поняття імперативу введено І. Кантом і тлумачиться як загальний закон, вища вимога, найважливіший принцип, що визначає необхідність дії та механізм виконання. Європейські країни пройшли довгий шлях еволюції поглядів на роль імперативного мандату.

Наприклад, у середньовічній Європі депутати існуючих парламентів вважались делегованими певними суспільними групами, корпораціями і могли приймати рішення з їхньої згоди. Діяв принцип корпоративного представництва [35, с. 49]. Заборонивши імперативний мандат у ХХ ст. (він існує у таких країнах, як Китай, Індія, В'єтнам) європейські партії перейшли до удосконалення партійної відповідальності. У багатьох партіях запроваджується британська модель із суворим дотриманням членів фракції партійної дисципліни, за якою наглядає окрема людина. Члени фракції отримують у письмовому вигляді перелік питань для розгляду в парламенті й рекомендації щодо голосування з визначених питань. Вільне голосування допускається із нестратегічних питань [36, с. 52].

Концепція партійного імперативного мандата вперше була розроблена П. Кельзенем. Виходячи зі свого власного розуміння сучасної демократії, як "партійної держави", він зазначив, що на парламентських виборах, виборці голосують не стільки за конкретних кандидатів, скільки за партію, яка їх висунула. Отже, депутат є представником своїх виборців не безпосередньо, а через політичну партію, що його висунула. Якщо він виходить із партії або переходить в іншу, то тим самим він зраджує своїх виборців, як проголосували за його партію. Таким чином, депутат втрачає не тільки політичну, але і правову основу свого мандата [37, с. 274].

Однак, ця концепція Кельзена не одержала визнання в конституційному праві міжвоєнного періоду. Вона відроджується після Другої світової війни та одержала досить широке поширення у країнах, що розвиваються (Бразилія, Індія, Індонезія, Бангладеш), а також у демократичних країнах.

Популярність ідеї партійного імперативного мандата у країнах, що розвиваються, на думку М. Примуша, обумовлена об'єктивними причинами. Формування тут відносно стабільних партійних систем далеко не закінчено. Слабкість існуючих політичних партій, нестійкість партійної системи загалом виявляються в багатократних переходах депутатів з одних партійних фракцій в інші, у серйозних порушеннях ними партійної дисципліни при виконанні депутатських обов'язків [38, с. 130].

В українській політичній дискусії акцент робиться на зв'язок депутата з керівництвом політичної партії. Ще за радянської доби мандат розумівся як зв'язок депутата з виборцями, а не партійною верхівкою. Хоча це розуміння було чисто формальним. У випадку сучасної України мандат характеризує систему корпоративного представництва у владі з притаманними йому принципами та механізмами.

Є. Перегуда зазначає, що в Україні мандат трансформувався в імперативний мандат з протилежними тенденціями. З одного боку, він може послабити корпоративні впливи всередині самої партії на загальнопартійну стратегію. З другого боку, сприяє закритості, корпоративізації партійного керівництва, згортанню інтенсивних демократичних дискусій всередині партій [39, с. 50].

На практиці реалізувати положення щодо імперативного мандата досить важко. Для створення механізму виключення народного депутата з фракції за недотримання дисципліни необхідно внести зміни до Закону України "Про статус народного депутата України", вважають народні обранці.

Слід підкреслити, що запровадження партійного мандату (у 2004 році змінами до Конституції України було впроваджено партійний мандат) було критично оцінено Венеціанською комісією. Остання у висновку на Закон "Про внесення змін до Конституції України" відзначила, що закріплення в

Конституції України положень, які дозволяють вищому органу партії або блоку достроково припинити повноваження депутатів у разі їх невходження до фракції партії або блоку, за списком якого їх було обрано, дозволяє партіям скасовувати результати виборів, може призводити до послаблення Верховної Ради України як органу за рахунок того, що депутати втрачуть можливість діяти відповідно до своїх переконань і водночас залишатись членами парламенту. “Прив’язка” депутатського мандату до членства у фракції також не узгоджується з іншими конституційними положеннями, зокрема статтею 79 Конституції, за якою депутат складає присягу на вірність народу України. Практика застосування положень статті 81 Конституції показала, що впровадження імперативного мандату не призвело до посилення фракційної дисципліни в парламенті – члени партій на практиці можуть голосувати у відповідності до своїх власних переконань, зберігаючи при цьому статус народного депутата України. Венеціанська комісія свого часу особливо наголосила на тому, що імперативний мандат на законодавчому рівні не “закріплений у жодній країні Європи”, а “мандат, що адмініструється партією” існує лише в Україні та Сербії [40, с. 28].

Законодавство України лише констатує, що діяльність політичних партій та лідерів повинна бути регламентована статутом. Статут визначається основним документом, що регулює внутрішнє життя партії. Проблема полягає в тому, як він виконується. Постає питання про відповідальність партійних лідерів за отримання статуту і програми партії.

В цьому контексті, слід відзначити, що статут політичної партії має бути чітким і лаконічним, щоб його не тільки читали, а й запам’ятовували члени партії, адже це є керівництво до дії. Так, наприклад, Народний Рух України має статут, що містить 58 сторінок. Це робить його найефективнішим, незважаючи на чіткі та зрозумілі принципи, які закладені в його основу. Перед партійними функціонерами постає дилема: виписати процедуру взаємодії всередині партії, як це зроблено у статуті НРУ, або зробити її схематичною, як це зроблено у статутах НДП, СДПУ(о) та інших українських партій. На думку партологів,

статут варто залишити простим і схематичним, а нюанси поведінки членів партії розписати у додатковому документі.

У Конституції України керівництво партії згадується опосередковано в контексті позбавлення депутатських повноважень, про що приймає рішення “вищий керівний орган політичної партії” (частина шоста ст. 8 Конституції України). Роль партійного з’їзду зводиться до того, що “на установчому з’їзді обираються керівні органи” (частина друга ст. 10 Закону “Про політичні партії в Україні”).

Щодо партійних з’їздів, то їхні рішення, як правило, - це спосіб легітимації рішень, що вже прийняті партійним керівництвом. Незважаючи на деталізацію, як зауважує М. Шмітц, “участь простих партійних членів та низових партійних підрозділів у прийнятті програмних рішень недорозвинута” [41, с. 89].

Як справедливо зазначає М. Дюверже, організація партій базується головним чином на практичних установках і неписаних правилах, вона майже повністю регулюється традицією. Статут та інші внутрішні регламенти описують тільки частину реальності, у повсякденному житті ж їх рідко дотримуються [42, с. 230]. Тому, враховуючи тоталітарно-волюнтаристський спадок внутрішньої організації партій в Україні та рішень розвитку громадянського суспільства, закон має не лише підтримати демократичні традиції у внутрішньопартійному житті, а й конкретизувати їх відповідно до принципів, за якими будується правова держава.

У багатьох країнах Європи закон покладає на партії та їхніх лідерів обов’язок дотримуватися демократичних принципів при прийнятті рішень та здійсненні поточної діяльності. До таких країн належать, наприклад, Албанія, Німеччина, Фінляндія, Чехія. Щоправда, у багатьох інших державах такий обов’язок не прикладається, зокрема – у Бельгії, Великобританії, Італії, на Кіпрі та деяких інших країнах [43, с. 210].

Регулювання організаційної розбудови політичної партії за допомогою права – явище відносно нове не лише для України. Це питання тривалий час залишалося поза увагою права, більше того, навіть на рівні керівництва партій ставлення до організаційної роботи не було чітко окреслене. Головним для

партійних лідерів був результат, а не механізм його досягнення. Така мотивація стимулювалася нормами права, вважалося, “якщо створення партії є законним, а діяльність партії – справа вільних громадян, то право не може і не повинно втручатись у цю діяльність” [44, с. 130].

Відносини в партіях часто розбудовувалися за неписаними правилами, що насамперед визначалося метою, яку ставили перед собою їхні лідери, які захищали внутрішню свободу й автономію організацій від державного втручання. Так, у США до цього часу не існує законодавчих норм, які регулювали б внутрішню організацію партій. У цій правовій системі діють нормативно-правові акти, які регламентують порядок виборчого процесу, що здійснюється партіями [45, с. 220].

Думка про невтручання права в організаційну діяльність партії поширена в сучасній українській науці. Так, В. Шаповал вважає, що чітке врегулювання всіх взаємин партійного життя законодавством про політичні партії свідчитиме про жорстокий державний контроль над самими політичними партіями, що, відповідно, важко поєднати з принципами функціонування політичної системи в умовах демократичного суспільства [46, с. 71].

Невтручання права в організаційну діяльність партії мотивується тим, що всередині демократичної організації рішення, що згуртовують членів, тобто містять певні обмеження, “слід приймати лише тим, на кого спрямовані ці постанови, тобто членам асоціації, а не особам, що знаходяться поза нею...закони і правила, що нав'язуються зовні, завдають шкоди самовизначенню всіх, хто підкорений законами” [47, с. 161].

Зміни політичного життя, за словами Ю. Юдіна, призвели до того, що правове регулювання внутрішньопартійного життя зумовлене не тільки прагненнями самих політичних партій навести в себе порядок та підвищити дієздатність партійних організацій, а й тим, що “сучасна держава зацікавлена в найбільш ефективному здійсненні політичними партіями публічних функцій, пов'язаних з організацією і здійсненням державної влади” [48, с. 124]. Перехід до пропорційної системи виборів привів до того, що в Україні вплив

політичних партій на політичну систему суспільства невпинно зростає, а їхні ідеології на час утримання влади стають основою стратегії розвитку держави.

Від того, наскільки демократичними є внутрішні відносини в партії, залежить ефективність та спрямованість державно-політичних відносин владарювання. В Україні часткові зміни внутрішньої і зовнішньої політики малопомітні, тому що існує рівновага політичних сил і що перебування партій при владі є короткотривалим.

У багатьох країнах увага до питань внутрішньопартійного життя зумовлена передусім історичним досвідом. Зокрема, у ФРН вона пов'язана з результатами діяльності нацистського режиму: “Для демократії небезпечною може бути лояльність до фашистської партії...Звідси простежується тенденція в багатьох державах, особливо тих, що постраждали від фашизму, до правового забезпечення демократичності внутрішньопартійного життя” [49, с. 14]. Цей висновок базується на тому, що саме німецьке законодавство дало приклад демократичного втручання права у внутрішню структуру політичних партій.

Відповідним досвідом володіють пострадянські держави. Тим більше, що радянські традиції до цього часу мають потужний вплив як на внутрішньопартійні відносини, так і на діяльність місцевих партійних осередків.

З розвитком багатопартійності назріла потреба унормувати внутрішні відносини всередині партії, бо, як зауважив М. Дюверже, у природі організації сучасних політичних партій їхня сутність розкривається куди більш повно, ніж у їх програмах чи класовому складі: партія є спільністю на базі певної специфічної структури. Однак у зв'язку з цим слушною є думка про те, що врегульоване законом, а відповідно і виведене з внутрішньопартійного регулювання, має бути те коло питань, яке стосується дотримання демократичних принципів і прав громадян, у тому числі виборчих, і надання громадянам можливості судового захисту своїх прав у разі їхнього порушення [50, с. 141].

Закріплення принципів демократії у внутрішньопартійному житті, як і врегулювання окремих повноважень партійних органів нормативно-правовими

актами, дає можливість застосувати упереджувальні санкції до тих партій, що так чи інакше порушують принципи демократії. Водночас такі механізми впливу повинні мати прозорий характер, оскільки можуть бути використані проти партії та лідерів, адже діапазон можливо втручання в діяльність партії досить великий: від заборони проведення засідання робочих органів та запланованих заходів до зняття із реєстрації.

Розв'язання проблеми демократизації внутрішньопартійного життя потребує системних змін до законодавства. Але, це є окремою темою для ґрунтовного дослідження.

У даному дослідженні ми виходимо з того, що головним принципом внутрішньопартійної діяльності лідерів політичних партій є внутрішньопартійна демократія. Цей принцип визначає стиль і методи партійної роботи та партійного керівництва.

Яке завдання має внутрішньопартійна демократія? Членам партій надається можливість брати активну й широку участь у процесах прийняття важливих рішень – це спосіб формування внутрішньопартійної волі, яке повинне відбуватися знизу вгору. Партійні структури повинні мати можливість самі ухвалювати рішення без домінуючого впливу вищого рівня. Директива субсидіарності здійснюється за принципами внутрішньопартійної демократії та взяття відповідальності на себе.

Субсидіарність означає, що політичні дії відбуваються на рівні, що відповідає розв'язанню проблеми. Для цього узгоджуються відносини між різними рівнями управління. Сьогодні принцип субсидіарності відповідає новим тенденціям стійкого розвитку, його розуміють як фактор взаємної поваги та підтримки, дотримання прав меншин. Колегіальність у роботі керівних органів, верховенство з'їзду партії, як вираження волі всієї партії, демократичності, на етапі обговорення, і дисциплінованість у виконанні рішень після його прийняття. Персональна відповідальність кожного члена партії за виконання обов'язків та доручень. Критика знизу догори, гласність і публічний характер дії [51, с. 150].

Ці принципи внутрішньопартійної демократії регулюють внутрішньопартійне життя та діяльність лідерів, визначають права та обов'язки партійних організацій та членів партії, забезпечують існування партії як організованого цілісного політичного механізму.

Партійне керівництво, на нашу думку, слід розглядати як один із головних різновидів політичної діяльності обраних посадових осіб, які посідають верховне ієрархічно, найвище місце в структурі партії і концентрують найвищі повноваження щодо прийняття партійних рішень, а також пов'язані з ідейно-пропагандистським, виховним впливом на членів партії. Це керівництво насамперед ідейне, цілісне.

Визначившись з ключових понять, розглянемо як партійні лідери дотримуються в своїй внутрішній діяльності щодо принципів демократії.

Наголосимо, що демократія, як принцип внутрішньопартійної організації і діяльності партійних лідерів, є явищем високорозвиненого громадянського суспільства. Але тут потрібно бачити дві сторони: одна справа – участь лідерів у суспільно-політичному житті країни, де всі дотримуються єдиних законодавчих норм, які забезпечують міжпартійну демократію, і зовсім інша – внутрішньопартійна демократія, де дефіцит демократії, як визначають дослідники, відчувається доволі гостро [52, с. 253].

На практиці внутрішньопартійна демократія розуміється як можливість впливу рядових членів партії на партійну політику, висування кандидатів на виборах, процес прийняття рішень на місцевому і центральному рівнях партійної організації, свобода внутрішньопартійної дискусії, критики партійної політики і рішень керівних органів партії. Досвід партійного життя нашої держави в умовах незалежності свідчить про недемократичний характер внутрішньопартійних процесів та діяльність партійних лідерів.

У більшості партій вагомими повноваженням щодо висування кандидатур на певні партійні посади наділено керівників партій. Наприклад, майже в усіх парламентських партіях кандидатури заступників голови партії висуваються виключно головою партії. В деяких партіях (Партія регіонів, Народна партія) за лідерами партій закріплено виключене право висування всіх або окремих

кандидатур на посади в контрольно-ревізійному органі партії. Лідер партії часто має виключне право висувати кандидатів на посаду у виконавчому органі партії або органі поточного управління [53, с. 248].

Висування кандидатів на виборах в усіх партіях відбувається за схожим алгоритмом: проект списку кандидатів готується особами, наближеними до лідера партії, після чого – схвалюється лідером та обговорюється у керівних органах партії. Списки кандидатів “поетапно” затверджуються з’їздами партій. При цьому процедура формування списків кандидатів на виборах чітко не прописана ні у статутних документах політичних партій, ні на законодавчому рівні, що посилює вплив партійного керівництва на процес висування кандидатів. В статтях деяких партій дуже широкі повноваження надаються керівним органами. І тільки у деяких випадках передбачено, що керівні органи партій формуються з урахуванням регіонального представництва [54, с. 209].

Формально всі партії мають свої регіональні структури, але вони практично недієздатні й у партійному житті відіграють незначну роль. Причини цього зрозумілі. Ю. Костенко правий, вважаючи, що “якщо партія створюється для того, що претендувати на владу, вона повинна бути реальною силою із впливовими регіональними лідерами. Якщо для того, щоб обслуговувати інтереси партійної верхівки – тоді ця верхівка дійсно повинна вирішувати все сама [55, с. 35]. Останній тип партій – це сумна реальність української партійної демократії, у якої дуже чітко проглядаються тенденції до авторитарних методів керівництва. Той же Ю. Костенко відзначає, що більша частина політичних партій України фактично відтворює у своїх організаційних принципах модель колишньої КПРС: центр делегує свої повноваження регіонам (а не навпаки); формується партійна керівна каста, на яку працює вся організація; думка, що відрізняється від позиції керівництва, вважається шкідливим інакомисленням, опозицією [56, с.93]. Ще однією антидемократичною рисою діяльності українських партій є відсутність закріпленого в їхніх уставах положення про таємне голосування, що дозволяє партійній верхівці досить просто нав’язувати вигідні їй рішення партійній базі.

Враховуючи все вищесказане та узагальнюючи результати досліджень українськими фахівцями з партійної проблематики, можна відзначити, що внутрішньопартійна демократія у більшості партій є слабкою – ключову роль у висуванні партіями кандидатів на виборах, формуванні внутрішньопартійних органів, внесенні змін до статутів відіграють лідери партій. Партійні лідери прагнуть не допускати рядкових членів до прийняття рішень, створюючи ілюзію їхньої участі.

Процес прийняття внутрішньопартійних рішень є централізованим, діяльність місцевих партійних організацій контролюється виконавчими органами партій. Внутрішньопартійні дискусії не є поширеними і активне висловлювання членом партії критики на адресу лідера чи партії загалом може призвести до його виключення з партії.

Водночас ідея закріплення у Законі “Про політичні партії в Україні” додаткових механізмів посилення внутрішньопартійної демократії (у вигляді обов’язків, які могли б покладатись на партії та лідерів) сприймається негативно, оскільки її реалізація на практиці може призвести до активного втручання держави у внутрішньопартійну діяльність, що суперечило б статі 11 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

У цьому контексті ми цілком розділяємо думку аналітиків Центру Разумкова, які вважають, що ключову роль у розвитку внутрішньопартійної демократії могли б відіграти:

- персоніфікація виборчої системи, за якою формується парламент та представницькі органи місцевого самоврядування (на будь-яких виборах виборці голосують за певних кандидатів як за особистості, з особливою силою впливу, а не лише як за представників партії або політичного угруповання);
- стимулювання розвитку партійних організацій на місцях (шляхом внесення змін до законодавства про місцеві вибори);
- послаблення залежності партій від приватного фінансування (наприклад, обмежень щодо джерел приватного фінансування партій та розміру внесків на користь партій);

В цьому плані, слід звернути увагу на те, що йде процес скуповування або створення олігархами політичних партій. Буде трагічно для українського суспільства, якщо представництво політичних, економічних і соціальних інтересів народу через політичні партії буде взято під повний контроль олігархами. Може скластися олігархічний політичний режим. Можна зрозуміти мотивацію лідерів політичних партій та олігархів, які хотіли б контролювати політичне поле. Але програють всі – ліві, праві, центристи, народ в цілому. Це, як справедливо визначає, М. Михальченко, пряма дорога до деградації української політики. Стати однією з перепон для встановлення олігархічного режиму і сковування демократії могла б судова гілка влади. Але понад 20 років її не вдається реформувати, хоча деякі кроки в цьому напрямі і робилися;

- бажання самих членів партій впроваджувати механізми внутрішньопартійної демократії [57, с. 32].

Остання пропозиція дуже важлива і складна. Не можна не враховувати питання про те, чи насправді члени партії бажають брати ширшу участь у прийнятті партійних рішень. Не можна заперечувати, що врешті-решт й усередині партій рішення ухвалюються меншістю. Але в той час, коли суспільства розкриваються і політичні системи формуються відповідно до демократичних ідей, партійні лідери роблять правильно, серйозно ставлячись до принципу внутрішньопартійної демократії. Це важливо ще й для того, щоб загальмувати зростаючий процес покидання партій їхніми членами. Слід залучати до партійних лав нових членів, зокрема молодих людей [58, с. 187].

У науковій літературі панує єдність з приводу того, що кількість членів партії, які беруть активну участь в роботі партії, не дуже велика.

На наш погляд, кількість членів партії, які лише “рахуються”, тобто не виявляють активності ані в політиці, ані в інших партійних справах, складає орієнтовно від 80 до 90 відсотків. Відомо, що політиці треба вчитися. Знання про політику і особливо про демократичні правила та уявлення, про цінності становлять предмет навчання.

Одним із напрямів політичної діяльності партійних лідерів є політичне виховання, яке спрямоване на формування поглядів членів партії, створення умов для розуміння та активної політичної участі у демократії, пробудити інтерес до політики, сприяти процесові формування внутрішньопартійної волі. Важливим напрямом виховання партійним лідером своїх колег є формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе дієздатною та захищеною. Крім того, виховання лідером партійних функціонерів як громадян має бути спрямоване на розвиток патріотизму, національної свідомості, політичної культури, моральності.

У цьому контексті, слід визначити, що, окремі правові системи прямо встановлюють, що партія здійснює діяльність, спрямовану на поліпшення громадського виховання. У деяких державах на рівні закону конкретизують цю функцію. Наприклад, в Анголі за партіями передбачена функція “сприяння патріотичному та громадському вихованню”, в Мозамбіку – посилення почуття патріотизму та зміцнення моралі і нації [59, с. 39].

В Україні закон передбачає, що партія “має своєю метою сприяння формуванню... політичної волі громадян” (ст. 2. Закону “Про політичні партії в Україні”). В українській правовій системі, як і в більшості правових систем світу, заборонені ті види діяльності, які суперечать прийнятим у державі нормам моралі та права (частина перша ст. 5. Закону України “Про політичні партії в Україні”). Водночас законодавець не сформував чітких вимог та механізмів контролю за заявами лідерів та галсами політичних партій, які часто суперечать положенням Основного Закону України.

На наш погляд, варто перебороти стереотипи минулого і повернутися до цього питання. У Португалії, наприклад, закон-декрет про політичні партії визначає, що партії мають докладати зусиль для виховання португальців у дусі громадянськості. Закон ФРН теж приділяє увагу цій функції, а саме – стимулюванню та поглибленню політичної освіти; підтриманню активної участі громадян у політичному житті; вихованню громадян, спроможних брати на себе відповідальність за суспільні справи [60, с. 201]. В умовах, коли

політичні партії стають одним з основних суб'єктів владних відносин, варто закріпити цю функцію та конкретизувати її на рівні вимог до статусу партії.

Те, що законодавство не містить прямих посилань на виховану функцію чи її реалізацію, значною мірою можна пояснити впливом недавнього історичного минулого, а саме несприйняттям виховної функції партії, яка в громадянській думці асоціюється з виховною роботою КПРС та гаслами тоталітаризму. Тому не дивно, що така ситуація притаманна не лише Україні, а й іншим пострадянським державам.

Можна цілком погодитися з дослідниками, які пропонують виділити функцію внутрішньопартійного виховання, до якої належить “кадрова політика в партії, виховання активістів, добір лідерів і їхнє висування як у партійному апараті, так і державних структурах”.

Українське законодавство не містить прямих посилань на відповідні напрями виховної роботи. Опосередковано законодавець це визнає через можливість політичних партій «ідейно...підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян” (частина перша ст. 12 Закону “Про політичні партії в Україні”).

Важливою складовою внутрішньопартійної діяльності є кадрова політика партійних лідерів. Можливості впливу партій тим ширші чим вища кваліфікація кадрів, що висуваються партією на різних рівнях. Тому, підбір кадрів здійснюється, насамперед, за їхніми професійними, діловими, моральними якостями, а не за принципом вірності лідеру.

Аналіз внутрішньопартійного життя та діяльності лідерів свідчить про те, що в партії відсутня система підготовки кадрів. Партійні лідери не готують цілеспрямовано кадрів, використовуючи системи стихійного вибору, що вкрай неефективно.

По-друге, лідери прагнуть до консерватизму та посилення своєї влади, зосереджуючи декілька посад в партійному апараті. Часто, після партійного обрання до найвищого партійного органу, представники партійної еліти не відмовляються від попередніх посад в органах нижчого організаційного рівня.

По-третє, входження рядових членів до партійної верхівки ускладнюються через деякі вагомні чинники: престиж мандату, попередні партійні досягнення, приналежність до певної соціальної групи, рівень представництва, особиста бездоганність. Така фільтрація кадрів з боку партійного керівництва сприяє контрольованому та поступовому просуванню нових активістів партії до складу керівництва.

До того ж, часто партійна верхівка, користуючись пасивністю рядових членів, дозволяє собі використовувати широкий спектр маніпуляційних технологій, перешкоджає діям внутрішньопартійної опозиції або взагалі забороняє існування останньої.

Сьогодні, як справедливо визначає О. Швирков, істотно змінюються способи комплектування партій [61, с. 39]. Партійні лідери просто наймають необхідну кількість членів для виконання тієї чи іншої роботи, реалізації тих чи інших проектів. Йдеться, по суті, про повне перенесення способів дії, характерних для бізнес-структур (фірм, підприємств тощо), у політичні організації. Природно, що про жодну внутрішньопартійну демократію в цьому випадку мова йти не може. Так само, як і про ідеологічні розбіжності всередині партій, внутрішньопартійні дискусії, полеміку на сторінках партійної преси тощо. Все це стає цілком зрозумілим, якщо пригадати, що партії – ФПГ спочатку створюються під бізнес-проекти, що всі вони мають своїх засновників у особі національних олігархів. Ці процеси дозволяють говорити про повне злиття бізнесу і влади.

Узагальнюючи результати дослідження внутрішньопартійної діяльності лідерів сучасних політичних партій України, можемо зробити такі висновки.

1. На специфіку внутрішньопартійної діяльності лідерів впливають наступні фактори: особливості формування партійної системи в державі; рівень розвитку демократії та самоуправлінських засад; політична та ідеологічна структурованість суспільства; регіональні та національні особливості; наявний рівень соціально-економічного, політичного та духовного розвитку, політична культура, національний менталітет тощо.

2. Внутрішньопартійну діяльність провідних партійних лідерів України не можна назвати системною та достатньо прогнозованою. Недоторканість внутрішньопартійних інститутів, жорстка боротьба за сфери впливу в партіях змушують партійних лідерів проводити, як правило, жорстку, авторитарну політику у внутрішньопартійному житті.
3. Стиль і методи партійного лідерства визначається тим, як керівник реалізує і демонструє свої владні функції. На сьогодні, як свідчить досвід партійного життя, стиль партійного керівництва та практична діяльність лідерів не має чітко вираженого типового визначення. Це своєрідний конгломерат авторитаризму, бюрократизму та чиновницької самовпертості, що ховає свою сутність за демократичною фразеологією.

На наш погляд, необхідне істотні зміни в законодавстві у вигляді нових Законів про політичні партії, яке повинно закріпити стандарти партійної демократії й передбачити обов'язкові механізми їхньої реалізації й жорсткого контролю за їхнім виконанням. Такий комплекс заходів дозволить наповнити партійне життя України змістом, який би відповідав її демократичному вибору.

Ключове значення у формуванні та забезпеченні демократичної партійної системи має ступінь демократичності внутрішньої організації політичних партій. Від того, якою є партійна система України, значною мірою залежить процес подальшої демократизації українського суспільства та формування ефективної моделі державного управління.

Одним із найважливіших напрямів політичної діяльності партійних лідерів у формуванні іміджу політичної партії є комунікація.

Партійна комунікація є невіддільною частиною процесу партієтворення та розвитку партійних сил у будь-якій демократичній країні. Водночас вона виступає складовою більш широкого поняття – політичної комунікації. Такою є постановка проблеми, яке присвячене відповіді на питання про сутність та роль партійних комунікаційних зв'язків.

4.3. Парти́йний лідер в системі політичних комунікацій.

Політика та комунікація – це два боки тієї самої медалі, які сучасній партійний лідер не повинен бачити окремо. Політичні стратегії без комунікаційних засобів немислимі у сучасній демократичній системі. Як наголошував Р. Ж. Шварценберг, комунікація для політичної системи – “це те ж саме, що кровообіг для організму людини” [62, с. 175]. Тому комунікація стає для партійних лідерів постійним елементом політики.

Сьогодні, в умовах впровадження пропорційно-мажоритарної виборчої системи в Україні, партійні лідери об’єктивно включені у пошуки ефективніших комунікативних зв’язків. Партійні функціонери розуміють, що не можна досягнути бажаного успіху на виборах без добре налагоджених внутрішніх та міжнародних зв’язків. Тільки кропітка та системна робота у цьому напрямі може забезпечити успіх партії у виборчому процесі, завоюванні та утриманні влади. Тому кожна партія, яка претендує на такий статус повинна, як слушно зазначає український дослідник М. Обушний, встановити дієві та ефективні комунікативні зв’язки зі своїми виборцями [63, с. 20].

На важливість використання у партійній комунікації різноманітних форм та засобів зв’язків звертав увагу відомий французький дослідник політичних партій М. Дюверже. Учений вважав, що їхнє використання сприяє формуванню суспільної думки, зростанню авторитету партій серед мас [64, с. 455]. Відомо, що імідж партії та лідерів не формується протягом одного дня, а зростає повільно.

Актуальність дослідження партійної комунікації зумовлена тією стратегічною роллю, яку відіграють партії не лише у системі політичної комунікації, але й політичному процесі в Україні в цілому. Зокрема, чи не основною функцією політичної партії є формування громадської думки. Ця функція впливає з того, що “політичне поле одночасно є інформаційним, оскільки воно реалізується в постійних інформаційних потоках, які вступають одне з одним в ті чи інші відносини” [65, с. 101].

Функція формування громадської думки “пов’язана з публічним характером партії. Громадськість має бути поінформована про програми, політичних діячів, проекти, концепції та перспективи партій” [66, с. 130]. Партійні лідери, висловлюючи своє ставлення до тих чи інших політичних подій, пропагують власні програми і, таким чином, впливають на громадську думку та мобілізують людей на спільні політичні дії.

Реалізація цієї функції, особливо в умовах високого рівня розвитку інформаційних технологій, вимагає від лідерів політичних партій використовувати різноманітні засоби комунікативних зв’язків зі своїми виборцями і в цілому у політичній діяльності. Тому необхідним є з’ясування сутності, видів, форм та проявів партійної комунікації.

Дослідження партійної комунікації зумовлено і тим, що в Україні, в силу особливостей партійної системи та правової бази, що стосується діяльності партій та проведення виборчих кампаній, важливу роль відіграє не лише комунікація з виборцями, але і комунікація партій між собою у випадку створення виборчих блоків, формування та функціонування виборчих коаліцій, а також безпосередньо між членами партії, її структурними елементами. Саме комунікація відіграє ключову роль у міжпартійних та внутрішньопартійних відносинах, зокрема у розвитку партійної демократії.

Проблематика політичної комунікації знаходиться в полі зору таких науковців як В.Бебик [67], Ю.Ганжуров [68], Ю.Тіщенко [69], М. Дмитренко [70], Г.Почепцов [71], Я.Варивода [72]. Не лишається без уваги комунікаційний аспект діяльності політичних партій, який розпочали досліджувати вітчизняні партологи – М.Примуш [73], К.Меркотан [74], М.Обушний [75], О.Шиманова [76], Л. Климанська [77] та ін.

Віддаючи належне вже проведеним вітчизняним фундаментальним та прикладним дослідженням з партології, мусимо відмітити, що явище партійної комунікації, попри наявність низки актуальних публікацій, ще не знайшло свого всебічного вивчення. Що стосується проблеми внутрішньої комунікації лідерів партії, як чинника демократизації партійних структур, то означене питання взагалі ще не досліджувалося.

Поняття «комунікації» є вельми широким і пронизує майже всю людську поведінку і культуру. Більшість існуючих його визначень вітчизняний дослідник В. Бебик відносить до одного з двох головних класів: ті, що розглядають комунікацію як лінійний процес передачі повідомлень від одного або кількох відправників адресатам, та ті, що розглядають його як процес формування поглядів і обміну ними [78, с. 28-29].

Власне слово «комунікація» прийшло до нас через англійську мову (communication) від латинського communicare, що означає «перебувати у зв'язку, брати участь, об'єднуватися». Слова communicate, community, communication однокореневі. Українськими відповідниками є сполучатися, спілкуватися, спілка, спільнота, спілкування. Російськими, відповідно, общий, общество, общатся, общение, приобщить. Як бачимо, ідея єдності, об'єднання, зв'язку зі спільнотою є визначальною для поняття комунікації, або спілкування. Спілкуватися – значить ставати членом спільноти, організації, а це означає співпереживати, ставати духовно близьким, дотримуватися норм співжиття.

Визначальним тут є зв'язок між членами спільноти, але безперечно цей зв'язок має бути не так фізичним, як духовним. Факт духовної єдності й наявність спільних форм духовного зв'язку творять спільноту. Спілкування, або комунікація, й означає встановлення такої єдності за допомогою відповідних форм духовного єднання (духовних зв'язків). Отже, спілкування в організації, якщо воно відбувається, передбачає такі ознаки:

- 1) комунікаторів – тих, між ким відбувається спілкування, зокрема комуніканта – того, хто ініціює процес спілкування, виступає його адресантом, і комуніката – того, на кого спрямоване спілкування і хто є його адресатом;
- 2) духовно-інтелектуальну єдність тих, хто спілкується, – спільну свідомість, спільну культуру;
- 3) спільну форму духовного буття – мову;
- 4) при потребі загальнозрозумілі знакові системи, що замінюють мову в певних ситуаціях, – письмо, іноземні мови та ін. знакові системи;

5) при потребі створені спільнотою засоби спілкування – книги, періодичні видання тощо [79, с. 16-17].

Комунікація має доволі багато значень, але всі вони групуються навколо ідеї взаємного обміну. За Д.Адаїром, наприклад, «Комунікація являє собою процес, завдячуючи якому люди повідомляють один одному інформацію, використовуючи при цьому загальноприйнятий набір символів» [80, с. 13].

Нині в науці існує понад сотні визначень комунікації. Ще в 70-х роках ХХ ст. Ф.Данс в статті про поняття комунікації зафіксував 95 дефініцій і згрупував їх у 15 категорій. Польська дослідниця Х. Валінська де Хакбейл у 1975 році у своїй докторській дисертації «Поняття комунікація в американській теорії масової комунікації» зафіксувала понад 200 дефініцій, що віднайшла в американській літературі, і виділила в них 18 семантичних (значенневих) категорій. Польський комуніколог Т.Гобан-Клас у своєму підручнику «Засоби масової комунікації і масова комунікація» наводить сім типових визначень комунікації: комунікація як трансмісія (трансляція, передача) інформації, ідей, емоцій, умінь; комунікація як розуміння інших, коли ми й самі прагнемо, щоб нас зрозуміли (комунікація як порозуміння); комунікація як вплив за допомогою знаків і символів на людей; комунікація як об'єднання (творення спільноти) за допомогою мови чи знаків; комунікація як взаємодія за допомогою символів; комунікація як обмін значеннями між людьми, які мають спільне в сприйманні, прагненнях і позиціях; комунікація як складник суспільного процесу, який виражає групові норми, здійснює громадський контроль, розподіляє ролі, досягає координації зусиль тощо [81, с. 16-21].

Термін “комунікація” не має однозначного визначення в науковій літературі та використовується в різних контекстах у різних науках. Наприклад, прийняте соціологічне визначення робить великий акцент на технологічний стороні процесу: “комунікація – це передача інформації від однієї системи до іншої за допомогою спеціальних матеріальних носіїв сигналів” [82, с. 120].

Л. Баркер визначає комунікацію як “процес взаємопов’язаних елементів, що працюють разом, аби досягнути необхідного результату або мети” [83, с. 30]. У цьому визначенні він підкреслює характер процесу – це динаміка, яка не

має кінця. З іншого боку, можна побачити, що тут не вистачає специфіки саме комунікації, бо це дуже широке визначення, під яке можна підвести будь-що, наприклад, навіть телевізор як взаємопов'язані елементи, що працюють разом, щоб досягнути необхідного результату.

Дж. Хаймс взагалі вважає, що комунікацію як таку досить важко визначити наперед, існують лише загальні характеристики, яким може відповідати комунікація в конкретній реалізації [84, с. 45].

К. Мортенсен пропонує таке розв'язання цього питання: “комунікація має місце, коли люди надають значення поведінці, пов'язаній з повідомленнями” [85, с. 60]. Такого роду визначення комунікації несе в собі ту ваду, що воно чітко пов'язує її процес з людиною, тоді як комунікація має місце між людиною та машиною або між машиною та машиною.

Д. Майерс і М. Майерс визначають комунікацію як “загальнопередбачуваний, постійний і завжди присутній процес розподілу значень за допомоги символічної взаємодії” [86, с. 38].

Уважно аналізуючи ці визначення, приходимо до висновку, що це не є дефініції, які суперечать одна одній, вони лише доповнюють одна одну; кожне з визначень охоплює певну сторону явища, даючи більш глибоке осягнення комунікації. Як зауважує український дослідник комунікації Г.Почепцов, не варто перейматися тим, що існує сотня дефініцій [87, с. 23]. Навіть той факт, що під комунікацією здавна розуміють ще й засоби транспорту, фізичного зв'язку, зовсім не означає, що фізичні й знакові комунікації – абсолютно різні терміни. Ідея зв'язку в спілкуванні є домінуючою, і це дало підстави так широко вживати термін «комунікація» – на позначення засобів зв'язку взагалі.

Явище комунікації не залежить від дефініції, воно існує саме по собі. «Ми можемо продовжити список цих визначень, але чітко маємо усвідомити, що визначення самі по собі мають тільки те значення, що вони відповідають тій чи іншій моделі комунікації, яку хоче захищати, вивчати, впроваджувати дослідник» [88, с. 20]. Власне, кожне визначення є концептуальною теоретичною моделлю явища, що вивчається.

Основними видами комунікацій є: інформативна, експресивна, переконуюча, соціально-ритуальна, паралінгвістична. Основними формами комунікацій є офіційна та неофіційна.

Крім того, виділяють три моделі комунікації: раціональну, ціннісно-орієнтаційну, популістську. В історії людства виокремлюються такі види комунікації антична риторика, релігійна комунікація, судова промова, парламентська промова, масова комунікація (реклама та пропаганда), літературна комунікація, рекламна комунікація, паблік рілейшнз [89, с. 317-318].

Політична комунікація є специфічним видом політичних відносин і розглядається як невід'ємний елемент політичної сфери суспільства, частина його політичної свідомості.

Комунікація в сфері політики, подібно будь-яким іншим комунікаційним актам, націлена на три аспекти: передачу інформації, зміну думки, зміну поведінки інформованих. Однак ключовою у цьому процесі, безсумнівно, є зміна поведінки, оскільки саме вона визначає владно-управлінські відносин у суспільстві. Відповідно, використання засобів масової комунікації і контроль над змістом переданих ними повідомлень стає в інформаційному суспільстві однією з обов'язкових умов здійснення, утримання й завоювання влади.

На даний час якість політичних і насамперед урядових рішень, передбачення та випередження залежать від інформації, якою володіє політична система. Остання може мати серйозні проблеми через недостовірність або неповність інформаційних даних. Нову інформацію вона мусить порівнювати з раніше отриманою, що відбиває її політичний досвід.

Процес передавання політичної інформації, яка циркулює від однієї частини політичної системи до іншої, між політичною та суспільною системами, а також між політичними структурами, суспільними групами та індивідами, називається політичною комунікацією.

В основі загальної теорії політичної комунікації лежать ідеї двох американських наукових шкіл: кібернетичного підходу (К. Дойч) і структурно-

функціонального аналізу (Г. Алмонд і Дж. Коулман).

Уперше про політичну комунікацію в науковому плані заговорили в період Першої світової війни, коли з'явилися перші дослідження з пропаганди. Однак фундаментальні роботи в цій галузі, як і сам термін “політична комунікація” виникли лише наприкінці 1940-х – початку 1950-х років.

Виділення досліджень політичної комунікації в самостійний науковий напрямок було викликано низкою причин: післявоєнною хвилею демократизації, появою та розвитком кібернетичної теорії, виникненням й активним використанням нових комунікаційних технологій і систем. У даний час політична комунікація входить до числа найбільш популярних тем політичної науки.

На сучасному етапі виділяють п'ять основних підходів до вивчення політичної комунікації: біхевіоральний (Ж. Міллер, Д. Берло, Г. Еулау, С. Ельдерсвелд, М. Яновіц), структурно-функціональний (К. Дойч, Г. Алмонд, Дж. Кулман, Д. Істон, Р. Фаген), інтерпретаційний (Е. Гофман, М. Едельман, В. Лем'єкс, Е. Борман), діалоговий (Ю. Хабермас) та ринковий (М. Ціхош, М. Сзінські, М. Мазур, П. Павелчик, Р. Вішньовські) [90, с. 24].

Концептуальні засади політичної комунікації найбільш системно розглянуті Ж.-Р. Шварценбергом, Ж.-М. Коттре, К. Сайнне, Д. МакКуїлом, Б. МакНаїром та іншими.

Аналіз наявних визначень поняття «політична комунікація» засвідчив, що серед дослідників немає єдності в цьому питанні.

К. Дойч вважає, що політична комунікація – це «нервова система державного управління». Деякі американські науковці зазначають, що політична комунікація – це передача змістів, значимих для функціонування політичної системи. Причому, комунікація – це не тільки написана або ретрансльована за допомогою медіа інформація, але також і всілякі символічні акти (приміром, участь у виборах або в маніфестаціях, політичне вбивство або спалення державного прапора). У класичному варіанті політична, як і інша комунікація, припускає наявність: комунікатора, повідомлення (message), каналу або засобу передачі (medium) і одержувача (адресата). Однак, на думку

О. Войнової, ця схема не є повною, тому що вона не розмежовує особливості односторонньої й двосторонньої комунікації [91, с. 85].

За визначенням В. Бебика, політична комунікація є своєрідним соціально-інформаційним полем політики, що з'єднує всі компоненти політичної сфери суспільства та структурує політичну діяльність [92, с. 144].

На думку російського дослідника М. Вершиніна, політична комунікація – це значеннєвий аспект взаємодії суб'єктів політики шляхом обміну інформацією в процесі боротьби за владу або її здійснення. Ключовими словами тут є: влада, боротьба за владу, взаємодія політичних суб'єктів. Політична комунікація пов'язана із цілеспрямованою передачею й вибіркоким прийомом інформації, без якої неможливе здійснення політичного процесу. За допомогою комунікації передається три основних типи політичних повідомлення:

- а) спонукальні (наказ, переконання) для суспільства громадян;
- б) власне інформативні (реальні або вигадані відомості);
- в) фактичні (відомості, пов'язані із установами і підтримкою контакту між суб'єктами політики) [93, с. 53-63].

З погляду Н. Кудряченка, «...політична комунікація – це сукупність теорій і методів, якими можуть користуватися політичні організації й органи влади з метою визначення своїх завдань впливу на поведінку громадян. З її допомогою з'являється можливість передачі політичних знань і досвіду, а також формування «образу» влади, тому що сьогодні, як і завжди, правителі намагаються показати себе масам з найкращого боку, залежно від вимог, які висувуються до вождя, государя, президента в кожен історичну епоху. Отже, політична комунікація – це своєрідний вид політичних відносин, без якого неможливий рух сучасного політичного процесу» [94, с. 65-68].

За визначенням О. Карасьової, «...політична комунікація – процес передачі, обміну політичною інформацією, яка структурує політичну діяльність, надає їй нове значення, формує суспільну думку, забезпечує процес політичної соціалізації громадян з урахуванням їх потреб і інтересів, процес обміну

політичною інформацією, змістами, новинами між владою та суспільством, між політичними акторами з метою досягнення розуміння й згоди» [95, с. 17].

Ю. Твірова розуміє політичну комунікацію як «процес передачі, обробки й обміну інформації політичного характеру в рамках політичної та соціальної систем, у яких іде безперервний взаємообмін інформацією між індивідами й групами на всіх рівнях політичної взаємодії» [96, с. 14].

Існує декілька підходів до поняття “політична комунікація”. Серед них можна виділити такі:

1. політична комунікація – це постійний процес передачі політичної інформації, за допомогою якого політичні тексти циркулюють між різними елементами політичної системи, а також між політичними й соціальними системами;
2. політична комунікація – весь діапазон неформальних комунікаційних процесів у суспільстві, які по-різному впливають на політику;
3. політична комунікація – це безперервний обмін політичними поглядами між індивідами й політичними силами суспільства з метою досягнення згоди.

На наш погляд, найповніше пояснення сутності даного поняття, зумів запропонувати Р.-Ж. Шварценберг. На його думку, політична комунікація – це процес передачі політичної інформації від однієї частини політичної системи до іншої та між політичною системою й соціальною системою. Дослідник вважає, що політична комунікація – це безперервний процес обміну інформацією між індивідами й групами на всіх рівнях [97, с. 174].

У цілому політичну комунікацію можна визначити як процес обміну сенсами між політичними акторами, який здійснюється в процесі їх формальних і неформальних взаємодій.

Так само як і в питанні визначення, існує безліч точок зору з приводу структури політичної комунікації. Одні дослідники вважають, що структурно значимими акторами політичної комунікації варто вважати різні елітарні й неелітарні угруповання, які перебувають у процесі взаємодії. Інші відносять до таких «лідерів, медіа, громадян». Б. Макнайр відносить до числа структурно

значимих акторів політичної комунікації громадян, медіа, структури й усіякі політичні організації (партії, групи тиску, терористичні організації тощо) Критично аналізуючи всі ці точки зору, О. І. Соловйов вважає, що при виділенні акторів, безпосередньо пов'язаних з комунікативними процесами, потрібен більш диференційований підхід як до політичних (у першу чергу, державних) інститутів, так і до різних структур суспільства, які так чи інакше долучені до владного дискурсу. У цьому сенсі, за Соловйовим, правомірно говорити про таких агентів інформаційного поля політики:

- інформаційні структури держави (відділи й служби зв'язків із громадськістю різних відомств, прес-секретаріати тощо);
- різноманітні корпоративні структури (інформаційні відділи партій, суспільно-політичних рухів, оформлених груп інтересів);
- спеціалізовані інформаційні структури (консалтингові й рекламні агентства);
- ЗМІ в їх політичному призначенні (незалежно від того, є вони самостійними учасниками ринку інформації або ж виражають інтереси інших акторів);
- терористичні та інші організації, що займають в інформаційному просторі невизнані легально позиції;
- спонсори, медіамагнати й рекламодавці, що мають специфічні настанови й відповідні виходи на інформаційний ринок;
- різні (з огляду участі в політичному дискурсі), сегменти соціуму: «публіка», або корпус політично активних громадян, які постійно перебувають в інформаційному контакті із владою; «громадськість», що вступає в контакти з останньою лише в періоди гострого розвитку політичного процесу, і «суспільство», тобто сукупність громадян, що практично не вступають у політичні контакти з владою.

Саме перераховані вище актори безпосередньо діють в інформаційному просторі, маючи специфічні можливості у виробництві й поширенні інформаційних продуктів, у стимулюванні й підтримці комунікації політичних контрагентів. В остаточному підсумку поза залежністю від характеру власних

інформаційних продуктів – кожна структура, «працююча» на ту або іншу велику (корпоративну) соціальну аудиторію, вносить вклад у формування, оформлення й трансляцію позицій і цілей своїх соціальних замовників [98, с. 13-14].

Кожна політична система, у т.ч. політична партія, розгортає власну мережу політичної комунікації відповідно до своїх можливостей. Ця мережа розвивається одночасно з політичними структурами. Однак існує безпосередній зв'язок між рівнем економічного розвитку суспільства та рівнем розвитку структур політичної комунікації. Останній визначається як технічним рівнем передавання інформації, так і базовою ідеологією політичної системи.

Звичайно, що комунікація життєво необхідна політичній системі. Політичний аналіз має враховувати проблеми інформації та політичної комунікації в поєднанні з іншими проблемами, як це робиться в межах функціональної концепції дослідження політичної сфери суспільства.

Політична комунікація виконує такі функції щодо політичної системи і громадянського суспільства:

1. інформаційна - полягає в розповсюдженні необхідних знань про елементи політичної системи та їх функціонування;
2. регулятивна - дозволяє виробити оптимальний механізм взаємодії як між елементами політичної системи, так і між політичною системою й громадянським суспільством;
3. функція політичної соціалізації - сприяє становленню важливих і необхідних норм політичної діяльності та політичної поведінки;
4. маніпулятивна - сприяє формуванню громадської думки з найбільш важливих політичних проблем [99, с. 80].

Підкреслимо, що політична комунікація – це особливий тип комунікації, що характеризується наявністю сторін (якими можуть виступати виборці, громадяни, формальні і неформальні групи, об'єднання громадян, громадські організації, об'єднання і рухи, політичні партії, лобістські структури, органи державної влади і місцевого самоврядування, регіональні, міждержавні і міжнародні організації), що знаходяться у суб'єктно-суб'єктних відносинах,

ініціюють передачу повідомлень, що містять політичну чи політично значиму інформацію, через засоби масової інформації, формальні і неформальні канали для досягнення певних політичних цілей і результатів.

Крім того, політична комунікація як один з видів комунікації поєднує в собі загальні і специфічні риси. Загальність цього процесу полягає в тому, що алгоритм залишається незмінним для будь-якого типу комунікації: обов'язкова наявність сторін, повідомлення і каналу передачі. Специфічність же політичної комунікації – це все ті ж сторони, що знаходяться між собою у суб'єкт-суб'єктних відносинах, повідомлення і канали передачі, що мають безпосереднє відношення до політики загалом, політичної системи чи політичного життя суспільства, а також умови, в яких відбувається цей процес: політичні, історичні, організаційні.

Таким чином, політична комунікація є однією з найважливіших характеристик всіх видів політичних процесів. Спрямованість політико-комунікаційних процесів, їх орієнтація на діалог і досягнення взаєморозуміння, формування домінуючих цінностей, які передаються різними інформаційними каналами, визначають рівень стабільності й ефективності політичної системи.

Досить обґрунтованою формою класифікації видів політичної комунікації є класифікація за мобільністю та оперативністю інформації, що циркулює її каналами [100, с. 45]. Наразі найбільш мобільною формою політичної комунікації без сумніву є Інтернет. Саме він дозволив у багатьох країнах світу здійснити кардинальні зміни не лише в оперативності отримання інформації, але й в її спрямованості у ході політичної комунікації. Наразі в розвинених у цьому сенсі політичних системах інформація надходить не тільки згори донизу директивним шляхом, а й навпаки: від пересічних громадян до урядових структур найвищого рівня.

Один із різновидів політичної комунікації є партійна комунікація, головним призначенням якої є створення передумов для публічної політики та публічної влади через інформаційний вплив політичних акторів один на одного та оточуюче соціальне середовище (суспільство).

На сьогодні в літературі дуже мало можна знайти спеціальних визначень, які безпосередньо стосуються терміну “партійна комунікація”. На нашу думку, найповніше пояснення сутності цього поняття, зумів запропонувати професор М. Обушний та дослідниця О. Шиманова.

Як відзначає М.Обушний, партійна комунікація посідає одне з провідних місць в ієрархії політичних комунікативних зв'язків. Він не заперечуючи визначення партійної комунікації, сформульоване вітчизняною дослідницею О.Шимановою, – як «один із видів політичної комунікації, коли політична інформація циркулює всередині партії між її структурними елементами та членами, або ж ініціативи партії передається особі, громадянину, групі, іншій партії, політичному актору чи політичному інституту» [101, с. 81]. Все ж таки, професор розуміє партійну комунікацію як ідейно-корпоративну сукупність індивідуальних і групових внутрішньо- та міжпартійних комунікативних повідомлень прямого й зворотного зв'язку, спрямованих на виконання статутних та програмних цілей/завдань партії [102, с. 83].

Загалом погоджуючись із такими визначеннями, пропонуємо партійну комунікацію розуміти як комплексний спосіб передачі інформації, що стосується діяльності політичної партії, всередині партії та в суспільстві.

На наш погляд, у структурі партійної комунікації цілком може бути застосований підхід видатних американських науковців у сфері управління Мескона М.Х., Альберта М., Хедоурі Ф., які виділяють два великих класи комунікацій з подальшою їх деталізацією:

- комунікації між організацією та її зовнішнім середовищем;
- комунікації між рівнями і підрозділами організації [103, с. 267].

Відповідним чином комунікація може бути міжпартійною та внутрішньопартійною.

Внутрішньопартійна комунікація – це різновид партійної комунікації, що передбачає рух інформації всередині політичної партії між елементами її організаційної структури. До чинників, що визначають характер і тип внутрішньопартійної комунікації, слід віднести організаційну структуру партії;

ідеологію партії; типологію партійних лідерів; характер внутрішньопартійної політичної культури; керівні документи партії.

В цьому контексті М.Обушний пропонує розрізнати роль програми й статуту партії. На його думку, програма партії визначає напрямки зовнішньопартійної комунікації, а статут засади внутрішньоорганізаційної комунікації [104, с. 83].

У свою чергу до комунікації між політичною партією й зовнішнім середовищем належить не лише її міжпартійна форма, але і комунікація між партійною організацією та соціальною групою, виразником інтересів якої партія виступає. Інакше кажучи, це діалог між політичною партією і суспільством.

Серед конкурентних форм внутрішньої та зовнішньої партійної комунікації слід відмітити партійні конференції й з'їзди, виступи та зустрічі партійних лідерів з колегами і виборцями, участь лідерів партії, а також впливових партійців у громадських заходах, виступи на телебаченні, статті та інтерв'ю у засобах масової інформації, ведення власних блогів у мережі Інтернет тощо [105, с. 84].

Горизонтальні комунікації у політичних партіях здійснюються між особами, які знаходяться на одному рівні партійної ієрархії. Такий обмін інформацією забезпечує координацію діяльності. Як показують дослідження, ефективність горизонтальних комунікацій у партійних силах досягає 90% і пояснюється значним рівнем розуміння однопартійцями одного рівня характеру роботи своїх колег і проблем, що виникають у функціонуванні суміжних структур [106, с. 13]. Відповідним чином, роль вертикальних комунікацій полягає у налагодженні зв'язків між партійними масами та партійними лідерами різних рівнів.

Діагональні комунікації у партіях здійснюються між особами, які перебувають на різних рівнях ієрархії (наприклад, між територіальними та штабними підрозділами, коли штабні служби партії, розташовані у столиці, керують виконанням певних функцій у регіонах).

На даний час зросла роль внутрішньопартійної комунікації, зокрема, в таких напрямках як «партія – регіональна організація», «партія – місцева

організація», «партія – кандидат», «кандидат – місцева організація», «кандидат – регіональна організація» [107, с. 84]. Водночас із ліквідацією змішаної системи виборів в Україні зменшилася роль зовнішньопартійної комунікації у сегменті «певний кандидат від партії – виборець».

Неформальні комунікації у політичних партіях не передбачені організаційною структурою. Водночас вони відіграють подекуди вирішальне значення в українському партієтворенні. Адже саме у ході неформальних комунікацій формуються групи впливу з їхніми лідерами, приймаються важливі бізнес-рішення, обговорюються перспективні партійні коаліції чи вихід з останніх [108, с. 340]. Можна зауважити, що в нашій країні неформальна партійна комунікація у багатьох випадках відіграє ту ж роль, яку в західних країнах традиційно займає процедура «праймеріз» – це висування партійних лідерів напередодні електоральних змагань.

Таким чином, у ході різного роду внутрішньопартійних комунікацій перед виборами формують партійні списки, які є свого роду індикатором внутрішнього стану політичної сили. Особливого значення вони набули у ході ствердження в Україні пропорційної виборчої системи, яка з 2006 року прийшла на зміну змішаній.

Як відзначає О.Шиманова, виборчий список є компонентом електоральної та партійної комунікації, оскільки у ньому містяться важливі повідомлення для виборців і членів партій. Процес формування партійних списків на виборах до рад різних рівнів як компонент внутрішньопартійної комунікації включає такі вектори: «лідери партії – члени партії», «центральне керівництво – регіональні і місцеві організації» [109, с. 106].

Водночас не можна не відзначити те, що на практиці формування означених списків відбувається непрозоро, з порушенням формальних правил відбору претендентів. Щоразу перед виборами різних рівнів затверджені списки кандидатів від різних політичних сил викликають незадоволення серед рядових партійців, а також дискусію в суспільстві стосовно перспектив заміни наявної виборчої пропорційної системи на змішану чи навіть мажоритарну. Загалом у ході як місцевих виборів, так і виборів до парламенту, у переважній більшості

українських політичних партіях діє наступне неформальне правило: рішення про формування списків насамперед приймає центр, а думка регіональних та місцевих партійних організацій береться до уваги меншою мірою.

Міжпартійна комунікація як і будь-який інший вид політичної комунікації відбувається на двох рівнях: міжінституційному і міжособистісному. Якщо на міжінституційному рівні обмін інформацією відбувається між структурними елементами партії, то міжособистісний рівень базується на індивідуальних особливостях і залежить від особистісних відносин і домовленостей лідерів, членів, представників партій чи фракцій. Міжпартійна співпраця формується на основі спільності інтересів партії, одним з виявів якої є створення коаліцій (О.Шиманова). Виходячи із вказаного, коаліція являє собою союз двох або більше партій чи депутатських фракцій, що створюється ними на основі спільності інтересів для реалізації їхніх партійних і передвиборчих програм та прийняття суспільно важливих і партійно вигідних рішень [110, с. 170-174].

Те, що комунікація в партіях є організованим спілкуванням, має принципове значення для розуміння партієтворення.

Ідея партійного спілкування може виникнути лише у ситуації відповідальності мовця (комуніканта) за свою «словесну роботу». Ця відповідальність рідко виникає під час спілкування двох осіб, які є членами партійної організації, бо таке спілкування має рівень переважно побутової міжособистісної комунікації. Масовість акту мовлення, коли на мовця дивляться сотні очей однопартійців, дає відчуття важливості виконуваної справи, тобто акту мовлення, і змушує серйозно ставитися до організації самого процесу спілкування. Окрім того, психологічно спілкування в межах політичної партії – це є завжди вихід за межі свого звичного, непомітного для своєї ж свідомості «я». Актуалізація свого «я», тобто усвідомлення того, що і як ти робиш у цей момент, характерна для особливих ситуацій, в які потрапляє член політичної партії. До таких ситуацій відноситься й комунікативна ситуація, в якій доводиться тримати слово перед масою людей, які є колегами у певній політичній справі. Усвідомлення ж своїх вчинків, дій, операцій, цілей, мотивів

тощо, а відтак і керування ними лежить в основі професіоналізму, тобто майстерності.

Таким чином, організоване спілкування, яким є партійна комунікація, давним-давно набуло ознак професійної діяльності й поставлене у важливі умови поряд з розвитком партійних засобів масової комунікації, без яких ефективний зв'язок всередині політичної партії, а також з масами неможливий.

Згідно з визначенням масового спілкування, взятого зі словника «A Dictionary of Communication and Media Studies», цим терміном позначають «інституалізовані форми виробництва і розповсюдження загальнодоступних (публічних) повідомлень, які поширюються у великому масштабі, включаючи значний розподіл праці в їхньому виробничому процесі та функціонуванні, через складне посередництво друку, фільму, фотографії та звукозапису» [110, с. 10]. На прикладі політичних партій України ми бачимо, що організація процесу масового спілкування досягла такого рівня відповідальності й серйозності, що за організацію справи масового спілкування у партійних силах відповідають цілі потужні медіа- чи піар-підрозділи [111, с. 50].

Становлення комунікації у політичних партіях як сфери професійно організованої суспільно-культурної діяльності так чи інакше пов'язано з виникненням професії комунікатора, яка у політології офіційно ще не є визнаною (навіть ідуть дискусії навколо того, журналіст як комунікатор – це професія чи ні), і розвитком відповідних організаційних форм для забезпечення партійної комунікації.

Під час партійної комунікації сказане партійцем – рядовим членом чи лідером слово – це тільки його слово, що виражає особисті задуми, сподівання, лише його емоції. Але це зовсім не означає, що творча праця у ході партійної комунікації раз і назавжди позбавлена технологізації процесів праці, уніфікації певних операцій. Межа між «творчим» і «нетворчим» змінна, вона залежить від стану професії, рівня наукового розвитку суспільства, освіченості виконавця роботи. Очевидним сьогодні є те, що, наприклад, пошук інформації для написання промов лідерів політичних партій більшою мірою стає вже справою технологічної освіченості, ніж творчого натхнення [112, с. 44].

У складних формах діяльності, як і комунікації в політичних партіях, ряд процесів може мати чисто творчий характер, а інші процеси можуть технологізуватися й «ставати на потік», а також переходити у сферу виробництва.

На нашу думку, на ранніх етапах партієтворення комунікація має виключно операціональний рефлексивно-поведінковий характер і залежить від вітальних, тобто життєвозабезпечувальних, потреб людей, які входять до політичної партії. З розвитком партійних сил і перетворенням комунікації в систему усвідомлених, цілеспрямованих дій, скерованих на процес свідомого встановлення й підтримання контактів всередині партій та між ними, спілкування набрало характеру творчого процесу, коли реакція комуніката прогнозувалася мовцем, подумки «створювалася», «пророблялася» у своїй уяві і була ніби витвором мовця.

З подальшою еволюцією політичних партій нашої країни, зокрема виникненням форми масового партійного спілкування, творчий характер комунікації міг поступово втрачатися через свідоме втручання в акт комунікації: його планування, прогнозування реакції мас, свідоме керування масами тощо. Партійна комунікація ніби стає на «виробничий конвеєр».

На даний час, у період політичної структуризації українського суспільства (2010-2011 рр.) у структуру партійної масової комунікації включаються елементи виробничого процесу, пов'язані з агітацією, пропагандою, маніпулюванням масами. Якщо партійну комунікацію розглядати як виробничу діяльність [113, с. 90-91], це означає, що ми повинні ставитися до неї як до процесу, що відбувається з використанням певних технологій, а масу людей, що зазнала такого технологічного впливу з боку політичної партії, розглядати як предмет комунікативного виробництва. Це означає, що інтелектуальна й емоційно-вольова поведінка мас поставлена на «виробничий конвеєр», що мовець чи мовці з боку партійної сили ніби виробляють поведінку мас, штампують її за певними алгоритмами, на основі певних наукових розробок.

Виробничий підхід до процесу комунікації у партійних організаціях був зумовлений самою структурою партійної комунікації та переходом України на

рівень побудови постіндустріального суспільства. Якщо усне спілкування в межах партії могло мати поведінковий характер, то письмове, пов'язане зі створенням текстів та в подальшому їх розповсюдження засобами масової інформації, у т.ч. електронними (Інтернет), так чи інакше набувало творчого характеру, оскільки мовець уже свідомо працював над твором, творив свою картину світу. В той же час написання текстів від імені партійних сил, набувало виробничого характеру, оскільки було пов'язане з виготовленням знакових форм твору за певними правилами й на основі конкретних друкарських технологій, що час від часу удосконалювалися [114, с. 105].

З розвитком інформаційних технологій у партійне середовище потрапили й такі процеси масової комунікації, як збір даних через інформаційні мережі та збереження інформації у вигляді банків даних, виробництво носіїв інформації – книг, газет, журналів, сайтів, блогів тощо, виготовлення засобів масової комунікації як інформаційно-знакових систем, що, з одного боку, є творчим продуктом, бо створені одним або кількома авторами, дизайнерами, художниками, редакторами, програмістами, сценаристами, режисерами тощо, а з іншого боку, оформлені за певними правилами й стандартами й розмножені у великій кількості.

Таким чином, у структуру масової комунікації в політичних партіях України, особливо професійної, були включені виробничі процеси, що лягли в основу виникнення інформаційної індустрії політичних партій.

У свою чергу, інформаційна індустрія партійних організацій, що сформувалася на основі розвиненої масової інформаційної діяльності, стає причиною важливих трансформацій у політичному процесі. Як зауважує дослідниця О.В.Зернецька, характер цих нових трансформацій «великою мірою визначається й тим, що людство нині вступає в інформаційну еру – період складних процесів комунікаційної революції, інформаційних вибухів, які врешті-решт впливають на встановлення нового світового порядку». І далі: «Розвиток систем масової комунікації у політичній сфері дедалі більше впливає на епохальні зрушення» [115, с. 7].

Розвиток інформаційних технологій в середовищі політичних партій як способів, прийомів, процесів, засобів організації інформаційної діяльності, теоретичних знань про них є складником розвитку політичної культури, оскільки вони пов'язані з освоєнням важливої й складної форми руху матерії – інформації. Так, в політичній культурі, згідно з концепцією американського дослідника Чарльза С. Пірса (1839-1914), етап цілеспрямованого перетворення і використання інформації є третім, вищим етапом розвитку культури і технологій зокрема. Цей історичний порядок розвитку технологій – від цілеспрямованого перетворення і використання матеріальних предметів (перший етап) та цілеспрямованого перетворення і використання енергії (другий етап) аж до цілеспрямованого перетворення і використання інформації (третій етап) – є водночас логічним порядком, оскільки енергетичні носії і машини передбачають існування звичайних засобів праці, а також вони є необхідною передумовою розвитку і використання інформаційних носіїв – комп'ютерів, супутників тощо [116, с. 168].

Однією з головних форм політичної комунікації партійних лідерів, яка сприяє формуванню іміджу партії є проведення виборчої кампанії.

Вільні вибори стали в XXI столітті поширеними демократичним способом формування органів верховної та місцевої влади і проходять із достатньо стійкою повторюваністю раз на чотири-п'ять років. Вони стали невід'ємним елементом життя громадян у більшості держав світу, включаючи нашу країну.

На думку дослідників, у сучасних демократичних умовах вибори є:

- основним механізмом легітимного формування державних органів влади та місцевого самоврядування;
- головною формою вияву народного суверенітету та проявом політичної суб'єктності народу як єдиного виразника інтересів суспільства в органах влади;
- основною формою реальної участі громадян у політичному житті, їх впливу на політичний курс держави.

Вибори також виконують низку важливих функцій, до яких відносять:

- конструктивну створення представницьких органів влади та

управління: послаблення соціальної напруги, досягнення суспільного консенсусу;

- програмну: оголошення партійних програм та їх конкуренція; формування державної програми на засадах програми партії (блоку партій), що перемогла на виборах;
- контрольну: створення представницьких органів, що контролюють діяльність уряду та виконавчих структур; затвердження виборів як важливого інституту відбору і контролю;
- артикуляційну : об'єднання інтересів різних соціальних груп населення у виборчих процесах; визначення можливих напрямів та реальні умови реалізації різновекторних інтересів населення;
- інтеграційну: об'єднання більшості громадян навколо тих політичних програм, на підставі яких розробляється державна політика та платформа діяльності уряду; об'єднання зусиль населення значно підвищує ефективність діяльності окремих лідерів та урядових структур;
- комунікативну: налагодження безпосередніх контактів між громадянами і кандидатом та зворотного зв'язку' між громадянами і владою, у ході якого коригуються й уточнюються виборчі платформи
- генеративну: формування політичних еліт; стимулювання змін, прискорення соціальних процесів у напрямі прогресу [117, с. 138-139].

Активними суб'єктами виборчого прогресу є політичні партії. Електоральна – головна функція партій, яка визначається самою сутністю їх як організацій, призначених для завоювання і здійснення державної влади. В демократичному суспільстві ця мета може бути досягнута тільки легальним шляхом, тобто участю політичних партій виборах, і насамперед центральних державних інститутів – глави держави і парламенту. Саме тому в усіх законодавчих визначеннях політичних партій, електоральна функція висувається на перший план.

Проведення виборчої кампанії завжди було для партійних лідерів головним елементом політики. Той, як справедливо відзначають фахівці, хто

вміє проводити виборчу кампанію, вміє правити державою. Партійні лідери у виборчій кампанії опиняються перед різними проблемами. Спосіб їх розв'язання засвідчує його здатність приймати рішення й на своїй майбутній посаді. В цьому плані виборчу кампанію, на наш погляд, можна розглядати як випробування працездатності лідера партії як політика. Тобто, добра організації виборчої кампанії є вірною ознакою майбутнього державного діяча.

Слід особливо підкреслити, що невід'ємною складовою виборчого процесу є формування виборчої програми чи платформи. Кожен кандидат, що виступає перед виборцями, представляє їм своє розуміння ситуації і політичні плани.

Відзначимо, що в партіологічній науці, дослідники виокремлюють дві процедури формування виборчих платформ. Перша, характерна для класичних партій-комітетів, залишає право опрацювання передвиборчої платформи окремим кандидатам. Партія загалом або не має своєї окремої програми, або її програма обмежується окремими передвиборчими гаслами. Це надає кандидатам значної свободи в трактуванні власної програми. Така ситуація відповідає типу партії слабо зорганізованої і об'єднаної навколо окремих популярних кандидатів. Така система характерна для американських партій (тут лише перед президентськими виборами партія формально затверджує виборчу програму). У реальності над своєю виборчою програмою більшою мірою працює сам кандидат і його виборчий штаб.

Другий тип цієї процедури – це формування виборчої програми партійним керівництвом і надання цьому процесу загальнопартійного характеру, який виконує, до того ж, ще й мобілізаційну функцію. На кандидатів від партії після прийняття цієї програми покладається обов'язок її пропагувати та інтерпретувати, не змінюючи її суті. Такий тип формування виборчої програми переважає у сучасних європейських партіях.

Особлива роль у формуванні програми належить лідеру політичної партії. Така особлива роль партійного лідера зумовлена значним розвитком за останній час засобів масової інформації і перетворенням партійного лідера в символ партії. Це надає виборчому процесу певного надпартійного характеру.

Основним завданням лідерів партії в демократичних режимах є здобуття

голосів виборців. Звичайно, вони застосовують різні виборчі стратегії, що значною мірою залежать від рівня їхніх політичних прагнень. Кожен партійний лідер виробляє виборчу стратегію, спрямовану на збільшення кількості голосів, отриманих в ході виборчої кампанії. Така стратегія є свого роду політичним товаром, який пропонується на виборчому рингу, програмна пропозиція, представлена масовому виборцю, перетворюється у пункт індивідуального виборчого рішення.

Виборча стратегія, на думку партологів, це спосіб використання через тих, хто приймає рішення, для власних партійних цілей існуючих соціальних та політичних умов. Виборча стратегія спирається на визначену ідеологічну і програмну концепцію партії. Мобілізаційна діяльність партії має на меті слугувати насамперед створенню колективної самоідентифікації, пункту бачення та орієнтації членів чи симпатиків партії, що в кінцевому підсумку веде до структуризації виборців. На характер виборчої стратегії впливають не лише політичні прагнення, а й конкретні умови, в яких їм доводиться працювати. Може вона набувати характеру наступальної стратегії, коли партія намагається розширити масштаби своїх впливів і здобути підтримку виборців серед нових сегментів електорату. Оборонна стратегія націлена на збереження існуючого статус-кво і захист попереднього становища, коли йдеться про відсоток контрольованого електорату [118, с. 123].

Принципово впливати на зміст виборчої стратегії може характер виборчого ринку, особливо такі його параметри, як ступінь організованості, відкритість, а також домінуючий стиль політичної конкуренції.

Загальновизнаним сьогодні є той факт, що політичні партії живуть завдяки особистостям, які виступають від їхнього імені та платформ, у яких формуються їхні цілі. Соціологічні дослідження вказують, що для певної групи людей особа лідера партії є вагомішою з саму програму партії. Один із найобдарованіших політиків, прем'єр-міністр Баварії й голова Християнсько-соціалістичного союзу (ХСС) Франц-Йозеф Штраус упродовж свого політичного життя застерігав, що не слід покладати надто великі надії на політичні програми. Для нього мали вагу лише діло й людина, що стоїть за ним,

а не слово партії [119, с. 125]. В цьому плані відзначимо, що на будь-яких виборах, як свідчить досвід, виборці голосують за певних кандидатів як за особистості, а не як за представників партії або політичного угруповання.

З огляду на це, доречно підкреслити, що у виборчій кампанії істотне значення має імідж кандидата. Значення особистого іміджу лідера є важливим підґрунтям для його статусу у тій партії, яку він репрезентує. Без перебільшення можна стверджувати, що імідж провідних лідерів може означати водночас і його політичне піднесення, і його занепад. Ті партійні лідери, котрі спроможні утвердити свій політичний імідж в очах громадськості, можуть перетворити цю популярність на вирішальний засіб свого керівництва.

Відомо, що імідж партійного лідера не формується протягом одного дня. Процес формування іміджу є типовою формою взаємодії між кандидатом та виборцем. Один відповідає на питання іншого, кандидат намагається виправдати очікування виборців, а виборці вносять свої уявлення до оцінки кандидата. Згідно з соціологічним дослідженням, 80 % відсотків виборців приймають своє рішення ще до закінчення виборчої боротьби, тобто вже мають певну політичну думку [120, с. 36].

Американський політолог Барбер підкреслив чотири основні елементи в особистості лідера, які можуть скласти зміст будь-якої персоналізації політики: стиль кандидата у боротьбі, його принципова політична думка, особистий характер та спосіб врахування духу часу [121, с. 89].

Стиль, як відмітив В. Гюго, ключ до майбутнього... Без стилю успіх буває тільки тимчасовим – оплески, шум, фанфари, вінки, масове захоплення, а не тріумфом, справжньою славою, реальною перемогою, як казав Цицерон – *insignia victoriae, non victoriam* – трофеї перемоги, а не сама перемога [122, с. 234].

Стиль партійного лідера у роботі одразу ж помітний у процесі виборчої кампанії. Під час неї він доводить, що має навички політика: це засвідчує передусім манера його виступів на зборах та у засобах масової інформації. Ці необхідні риторичні здібності суттєво доповнюються вмінням встановлювати контакти. Лідер повинен вміти проводити переговори та доводити свою думку

під час дискусій. Манера поведження кандидата з людьми та стиль проведення переговорів – це також суттєвий елемент політичної особистості.

У цьому контексті слід розрізнати два типи комунікації: логічну – засновану на раціональному підході, та емоційну – яка апелює до почуттів та настроїв електорату політичної партії. Без емоційного компонента спілкування не може бути повноцінним. Досягнути підтримки партійного електорату лише за допомогою логічних аргументів надзвичайно складно. Адже спілкуючись між собою, люди одночасно використовують як словесні (вербальні) так і несловесні (невербальні) методи. Якщо вони не співпадають між собою – потік взаєморозуміння руйнується.

Дослідження показують, що під час виступу перед аудиторією 55% впливу передається позами, жестами і контактом очима, 38% – тоном голосу і лише 7% – змістом того, про що говориться. Тому напередодні спілкування з виборцями лідерам політичних партій необхідно врахувати наступні рівні комунікації: тематичний – підбір кола проблем, які будуть цікавими для слухачів; стилістичний – набір засобів переконання, спеціальних прийомів та форм подачі матеріалу; виразний – використання модуляцій голосу, пауз, міміки та жестикуляції; лінгвістичний – вимоги до побудови фраз, структури речень тощо.

Політичні погляди лідера партії – це інший аспект особистості кандидата як політика, що може становити інтерес для виборців. Його погляд на світ, його уявлення про політичні проблеми та соціальні конфлікти, про час, у якому він живе, а також його погляди на проблеми людства належать до цієї категорії. Щоправда, завдання кандидата у виборчих кампаніях рідко полягає в тому, щоб вигадувати нові, скажімо, філософії або висувати нові політичні теорії. Його завдання швидше полягає у тому, щоб прийняти наявні політичні ідеї тобто тенденції, ототожнювати себе з ними та звернути на них увагу. Протягом кампанії партійний лідер виконує завдання пробудження у виборців чутливості до політичних ідей та поглядів. Діяльність кандидата повинна відповідати духові часу.

Таким чином, формування виборчої програми чи платформи, питання

політичної стратегії, такі, як майбутні коаліції, розвиток партійної системи, центральні політичні теми, обговорення міжнародних та внутрішньопартійних подій, дискусії та співпраця з великими спілками, оцінка настроїв виборців, особистий імідж – це головні проблеми партійного лідера у виборчій кампанії. Тобто, проведення виборчої кампанії – це й є політика. Щоб проводити гарну політику, треба мати сміливість, вміння та знання. Тому виборча кампанія дає можливість, партійним лідерам випробувати себе на працездатність майбутнього політичного діяча. З другого боку, виборчі кампанії суттєвим чином, впливають на формування партійного лідерства. Як свідчить досвід партійного життя, завжди виборчий процес дає багато нових перспективних партійних лідерів.

Таким чином, дослідивши проблематику роль партійного лідера в системі політичної комунікації, ми прийшли до низки важливих висновків.

Комунікація – це зумовлений ситуацією й соціально-психологічними особливостями комунікаторів процес встановлення і підтримання контактів між членами певної соціальної групи чи суспільства в цілому на основі духовного, професійного або іншого єднання учасників комунікації, який відбувається у вигляді взаємопов'язаних інтелектуально-мислительських та емоційно-вольових актів, опосередкованих мовою й дискретних у часі й просторі, – тобто у вигляді актів мовлення, актів паралінгвістичного характеру й психофізіологічного впливу, актів сприймання та розуміння і т. п., що пов'язані з процесами збору фактів, їх зберігання, аналізу, переробки, оформлення, висловлення та при потребі поширення, сприймання і розуміння, відбуваються з використанням або без нього різних знакових систем, зображень, звуків (письмо, жести, міміка та ін.), засобів комунікації (газети, журнали, аудіовізуальні програми тощо), засобів зв'язку (телефон, телеграф, транспорт тощо) і результатом яких є конкретна інтелектуально-мислительська й емоційно-вольова поведінка співбесідника, конкретні результати його діяльності, прийняті ним рішення, що задовольняють членів певної соціальної групи або суспільства в цілому [123, с. 317].

Комунікація у політичних партіях як суспільно-культурна діяльність включає дії мовців (комунікантів), а також дії мас (комунікатів). Очевидним є те, що контакт між комунікаторами опосередкований засобами масової комунікації, які функціонують у системі масової комунікації для забезпечення впливу комунікантів на комунікатів.

Внутрішня комунікація у політичних партіях – це інформація про заходи, наради, спільні поїздки, проведення опитувань, координація інфо- і PR діяльності тощо. Комунікація між кількома партійними організаціями, а також між ними та громадськістю є важливою рисою демократії та необхідна для ефективного функціонування громадянського суспільства в Україні. Однією із найважливіших форм міжпартійної комунікації є міжпартійна коаліція. Сучасна, етична практика партійного PR, яка заснована на демократичних цінностях, що мають за мету забезпечити об'єктивне інформування громадськості про діяльність політичних партій, є вкрай необхідною для нашої країни.

4.4 Сучасні тенденції та перспективи розвитку партійного лідерства в Україні.

Партійне лідерство як політичне явище за роки незалежності пройшло складний та еволюційний шлях. Процеси формування сучасної багатопартійності в Україні напряду залежали як від соціально-економічної структури українського радянського та посттоталітарного суспільства, рівня сприйняття ним національно-державницьких ідей, його культурно-духовного рівня, так і від зовнішніх впливів.

Саме на рубежі 80-х – початку 90-х років ХХ століття сформувався ряд об'єктивних, передусім ідеологічних, соціально-політичних, організаційно-структурних, юридичних передумов української багатопартійності. З початком демократизації суспільства, поширенням політичного плюралізму, утвердженням демократичних форм і методів управління з'явилася можливість і необхідність для реалізації в Україні інституту партійного лідерства.

Становлення політичної системи України визначається комплексом економічних та соціально-політичних чинників, що впливають на організацію партійних форм вираження групових і суспільних інтересів у сфері влади і політики, характер і зміст цілеспрямованої діяльності партій та їх лідерів.

Фактори та умови, що впливають на становлення партійної системи, на тенденції розвитку партійного лідерства в Україні, можна поділити на три основні блоки:

1. Соціально-економічні – перехідний характер економіки, якісна зміна основ, принципів і цінностей існування, соціальна і політична поляризація суспільства, маргіналізація значної частини громадян країни; формування і функціонування впливової системи лобювання корпоративних економічних інтересів у структурах законодавчої та виконавчої влади, зрощування економічної та політичної еліт, посилення впливу різноманітних економічних структур на процеси виникнення і діяльність політичних партій та їх лідерів.

2. Політико-правові – незавершеність процесу правової інституалізації системи державної влади, політико-правова невизначеність статусу, ролі та умов діяльності політичних партій, їхніх взаємин з Президентом, урядом України, більшістю парламенту; орієнтація масової політичної свідомості на персоніфіковані форми політики, недовіра до політичних партій як до суб'єктів політики.

3. Політико-культурні – посттоталітарний характер суспільства, недолік демократичних партійно-політичних державних традицій, досвіду і навичок політичної самоорганізації громадян, колективних форм захисту і реалізації суспільних та групових інтересів; тиск минулого досвіду політичної участі, посткомуністичні складові в політичній культурі та масовій суспільній свідомості населення [124, с.156].

В контексті досліджуваної проблеми доцільно, на наш погляд, проаналізувати двадцятирічний досвід існування багатопартійності та партійного лідерства в країні, адже цей досвід, окрім позитивних аспектів, дав і чимало негативного. Це стосується насамперед існування того формату

партійно-політичної системи, який утворився під впливом економічних, соціальних, геополітичних та культурно-цивілізаційних чинників існування української державності, її провідників.

Станом на 25 травня 2011 року Міністерством юстиції України було зареєстровано 189 політичних партій. Ця кількість сама по собі не є проблемою. Наприклад, у Великобританії зареєстровано 425 партій (2011 р.), в Німеччині – 112 партій (2011р.) і т.п. Таким чином, за кількістю зареєстрованих партій Україна не є винятком із загальноєвропейського правила. Крім того, як і в багатьох інших європейських країнах, в Україні участь в загальнонаціональних виборах бере порівняно невелика кількість партій, і лише частина з них бере участь у розподілі депутатських мандатів.

Згідно з даними ЦВК, у позачергових виборах народних депутатів України 2007 року загалом брали участь 42 партії, 32 з яких висунули кандидатів у складі 10 блоків, а 10 – висунули кандидатів самостійно.

Натомість, більш серйозною проблемою є проблема якості політичних партій та ефективності діяльності партійних лідерів. Фахівці з партійної проблематики, справедливо вважають, що в цілому, партії в Україні не виконують тієї ролі, яку мали б виконувати у демократичному суспільстві, а є лише інструментом приведення до влади представників фінансово-промислових груп та окремих політиків [125, с.10].

Крім того, кожна п'ята політична партія та її лідер не займаються політичною діяльністю згідно зі своєю програмою та уставом. Так, Ліберальна партія України (лідер – Петро Циганко, який очолив партію після В. Щербаня) не виявляє ніякої активності та навіть не оновлює дані про себе в інформаційному просторі; Ліберально-демократична партія (голова – Ігор Душин), Українська партія (голова – Олег Олійник), Партія малого та середнього бізнесу України та інші – також не виявляють політичної активності. Наприклад, сьогодні всім зрозуміле поняття “податковий майдан” – протестний рух, спричинений ухваленням нового Податкового кодексу наприкінці 2010 р. Його учасниками та організаторами, як відомо, були підприємці, представники малого та середнього бізнесу. ЗМІ поширювали різні

чутки про намагання опозиції взяти “майдан” під свій контроль для політичного тиску на владу. Проте під час цих подій ніхто й нічого не чув про активність партії та лідера, що має промовисту як для даного випадку назву – Партія малого та середнього бізнесу України. Судячи лише з назви політичної сили, “податковий майдан” мав би стати зірковим часом не лише для популяризації бренду, а й для поширення впливу на маси цієї партії, для завоювання популярності. Ніякого сліду ця політична сила у свідомості не лише пересічних громадян, далеких від проблем “майдану”, а й безпосередніх його учасників не залишила. Виникає питання: для чого вона існує? Яка вага впливу лідера на сучасне суспільство?

Характерною особливістю партійного лідерства в Україні є відсутність харизми. Партійні лідери, партійні еліти не харизматичні, не яскраві. Харизма – це здатність впливати на інших людей, на їхні рішення, вести їх за собою. Це набір комунікативних навичок людини, яка вибудовує систему взаємовідносин так, що громадськість підкорюється їй беззаперечно. Харизматичні лідери уособлюють особистісний тип лідерства. Авторитет такого лідера базується на його особистісних якостях, привабливості, задекларованих ним ідей, проголошуваних гаслах.

Саме слово “харизма” прийшло до нас із Нового Завіту, але друге життя йому подарував німецький соціолог і економіст Макс Вебер. Він цікавився, як влада стає легітимною в різних суспільствах, і визначив три її форми: традиційну, харизматичну та бюрократичну.

М.Вебер аналізував роль харизматичної особистості в історії людства. Саме він вперше ввів в науковий обіг поняття “харизма”, в роботі “Господарство та суспільство”, де були закладені концептуальні положення теорії харизматичної особистості, вивчені причини та наслідки її реалізації, її взаємовідносини з іншою частиною соціуму. На думку, М.Вебера, харизма проявляється тоді, коли люди відчувають глибоку тривогу, зумовлену матеріальними чи духовними причинами або їх поєднанням. Саме тоді з’являється лідер, який завдяки своїй здатності оцінити ситуацію може врятувати людей від загрози і в ньому вбачають свого рятівника [126, с.139].

Тобто, лідерство харизматичного плану особливо прихильно сприймається в суспільствах, які перебувають в тяжкій кризі.

На початку 90-х років ХХ століття процеси харизматизації виступили як специфічна захисна реакція суспільства на процеси розпаду і оновлення економічних, соціально-політичних структур. Більшість особистостей в Україні, що представляють себе в якості харизматиків, – це харизматики, які створені штучно за допомогою спеціальних технологій з використанням розробок в галузі політичного консалтингу, PR – технологій, імеджелогій. Наприклад, таким чином рис харизматизації набули В. Ющенко та Ю. Тимошенко в 2004 році під час президентських виборів.

Як свідчать дані соціологічних досліджень, громадяни України хотіли би бачити політичні партії, партійних лідерів такими, що захищають їх інтереси, виконують свої передвиборні програми та обіцянки, будують свою діяльність на основі певних ідеологічних засад, є активними на місцевому рівні. Тому, необхідні суттєві зміни в політичних партіях, в партійному лідерстві, що мають бути спрямовані на забезпечення реального та ефективного виконання ними їх суспільних функцій, насамперед – представницької.

Більшість політичних партій у країні є партіями “нового типу”, що були зафіксовані ще в стародавній Греції та Римі. “Новизна” цих партій полягає в тому, що вони є патронажно-патерналістськими. Патрон (pater – батько) – відомий політик або бізнесмен мірою своїх фінансових і політичних можливостей створює політичну партію, “під себе”. Кожен відомий політик вважає за необхідне, як слушно відзначає М. Михальченко, мати “свою” партію. Тому в Україні спостерігаємо чимало прикладів створення партій під лідерів. В цьому плані, слід звернути увагу на те, що така надмірна персоніфікація політичного простору пояснюється слабкістю партійних інституцій, оскільки популярність партій, головним чином, залежить від популярності лідера, бо виборець орієнтується не стільки на партію, скільки на авторитет та вчинки лідера.

У країнах сталої демократії проблема партійного лідера, хоча й є принциповою, але вирішується згідно зі стійкими партійними традиціями,

символами, ритуалами та стереотипами, тобто на певних програмних принципах. На відміну від поточної партійно-політичної ситуації в Україні, там саме лідера обирає партія, а не лідер створює партію під власне оточення, персональні амбіції та регіональні уподобання. А політична відповідальність партійних “верхів” підтримується та доповнюється політичною культурою, обізнаністю та інформованістю “низів”, тобто рядових партійців.

Також, на відміну від України, створення нових партій та розмноження вже існуючих у країнах сталої демократії в незрівнянно меншій мірі залежить від наближення чергових виборів будь-якого формату – президентського, парламентського або місцевого. Однак, як справедливо зазначає відомий дослідник європейських партійних систем Г. Кітшелт, у перехідних суспільствах програмний спосіб партійного будівництва, який найбільше відповідає демократизації, не завжди переважає [127, с.267].

Орієнтація населення України на лідера, його особисті якості створює сприятливі умови для формування суто лідерських партій. Партії лідерського типу передбачають домінування особистих видатних якостей лідера, на акцентуванні яких і відбувається побудова їх “ідеологій”. Особистісні характеристики відіграють на виборах вирішальну роль порівняно з виборчою програмою партії і тими фінансовими витратами, що витрачаються на передвиборчу агітацію. Часто виборець, який не має додаткової інформації про діяльність політичної партії, обирає спочатку лідера, а потім автоматично партію, яку він представляє. Недоліком лідерської партії є те, як справедливо відзначає А. Моїсеєва, що вона залежить від рейтингу популярності лідера, а також не може дозволити широкої внутрішньої демократії. В статутах формально закріплюються права та обов’язки членів партії, серед яких можливість останніх впливати на вироблення партійної політики, але у реальному житті вирішальне слово залишається за лідером [128, с.148].

Переоцінка системи влади, насамперед політичної системи, на предмет суспільної ефективності, розробка і реалізація концепції модернізації системи влади під чітко визначені цілі – є активним завданням політичної модернізації України. У реалізації цієї ідеї провідна роль належить партійним лідерам, які

мають можливість і повинні вийти на конкурентне поле нових концепцій модернізації українського суспільства і тим самим довести свій лідерський статус.

Партійні лідери мусять вміти чітко формулювати нові творчі цілі, евристичні програми та ідеології. Позитивна чи негативна оцінка ролі партій у житті сучасного суспільства визначається переважно ставленням особи, соціальної верстви, класу, нації до тієї чи іншої ідеології, на основі якої і базує свою політико-практичну діяльність та чи інша політична партія. Безідейна партія і безідейний лідер не мають перспектив. Німецький дослідник ідеології та партійної політики Г.Й. Феєн зазначає: “Партія мусить розробити власний, тільки їй притаманний профіль, який чітко відрізняв би її від усіх інших партій. Ця спроможність є результатом програмної роботи. Програмна робота, якою нехтують багато політичних партій, є серцевиною партійної діяльності. За допомогою своєї програми партія самовизначається і визначає своє місце, свої позиції в державі та суспільстві. В програмі принципів формулюються базові цінності, іншими словами, визначається політична антропологія, а на цій основі розробляється загальна політична концепція побудови держави, суспільства та економіки” [129].

Партійні ідеології, на думку переважної більшості українських патологів, абстрактні, не цілеспрямовані і не мають конкретного ціннісного змісту. Тому вони подібні у різних партій, а населенню важко відрізнити одну партію від іншої. Всі партії декларують, що вони за народ. Показові щодо цього назви окремих партій, які використовують, наприклад, бренди “народна”, чи “демократична”. За нашими підрахунками, таких партій в Україні аж 33, з яких “народних” – 19, а “демократів” різних відтінків – 14.

Аналізуючи ідеологічну ситуацію в Україні напередодні президентських виборів, М. Головатий виділяє в українському суспільстві сім основних ідеологій: комуністичну, соціалістичну, ліберально-демократичну, соціал-демократичну, націонал-демократичну, християнсько-демократичну, критикуючи їх при цьому за повторення, копіювання, ідейну бідність та невідповідність корінним інтересам українців [130, с.677]. Схожу позицію

обстоює С. Череватий, підкреслюючи при цьому, що політичний ідеологічний плюралізм в Україні не здатний компенсувати потреби присутності в духовному просторі країни ідеології державності, побудованої на одвічних цінностях української нації [131, с.55]. Додамо до цього, що функціонування в українському суспільстві комуністичних, соціалістичних, ліберальних, націоналістичних та інших ідей поєднується з відсутністю ресурсів для вираження своїх інтересів через партії у пенсіонерів, учителів, лікарів, селян та інших бідних верств населення. В цьому ж контексті відмова “Майдану підприємців” від співпраці з політичними партіями через недовіру до останніх щодо захисту їх інтересів. Функціонування в суспільстві певних ідеологій, як значної кількості політичних партій за слабкої артикуляції інтересів основних соціальних груп, стає засобом маніпуляції громадською думкою і використовується лише як засіб мобілізації мас у боротьбі партій за владу.

Водночас, слід звернути увагу не лише на слабкість ідеологічної артикуляції, а й на невідповідність програмних постулатів практиці реальної роботи партій. Якщо структурувати український партійний спектр, то часто, як справедливо відзначає дослідник І. Миклащук, назва політичної сили, її ідеологія, практичні дії, заяви суперечать одна одній. Партійні програми й політичні ідеології, як правило, мають декларативний характер і не відповідають практичній діяльності даної політичної сили. Крім того, ідеологічна складова у теоретичній та практичній діяльності більшості українських політичних партій розрахована на “демонстраційний ефект”, а головним елементом у програмах є соціальна демагогія, тобто популістські гасла. Виходячи із цього, на наш погляд, важко класифікувати українські політичні партії за традиційною схемою ліві – центристи – праві.

Українські ідеологічні партії, на думку О. Швиркова, завершують своє існування. Ідеологічний одяг цих партій остаточно зносився, і за всієї своєї колишньої краси та яскравості ні в кого вже не викликає натхнення та сплеску емоцій. Натомість сьогодні можемо спостерігати завершення переходу до нової форми партійної організації, що базується на партіях ФПГ які, є політичним

продовженням фінансово-промислових груп. Саме вони витіснили з політичної сцени партії ідеологічні [132, с. 78].

На відміну від традиційних ідеологічних партій, партії – ФПГ, вважає дослідник, не формуються на основі якоїсь абстрактної ідеї, а створюються цілком свідомо для просування конкретних бізнес – проектів, лобіювання інтересів. Лобіювання, що виникло при появі політичних партій стане неприхованим смислом їх існування, а конкуренцію ідеологій замінить конкуренція бізнес – планів.

Ми вважаємо, що говорити про завершення існування ідеологічних партій зарано. Що являє собою таке утворення, як політична партія? Її можна уявити у вигляді елементів, що пов'язані між собою і утворюють системно-структурну організацію, а саме: Політична партія = ідеологія + лідер + організаційна структура + фінансова база + соціальна база + форми роботи + електорат. Такої думки дотримуються сучасні українські партологи [133, с.13].

Ідеологія – це доктрина, на якій ґрунтується прагнення відповідної групи до влади, і тому передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій. Кожен суспільно-політичний устрій спирається на відповідну ідеологію з її цінностями, яку пропагує та чи інша політична партія. Саме орієнтація на конкретну ідеологію допомагає політичній партії визначити перспективи її діяльності та створити програму суспільного розвитку, що буде підтримуватись населенням, допомагає вихованню політично активних громадян, що поділяють суспільні ідеали партії, поширення в масах партійних ідей тощо.

Процес ідеологічної самоідентифікації українських політичних партій ще далекий від свого завершення. Велику роль в цьому процесі відіграє партійний лідер, як особа що керує процесом постановки та реалізації партією стратегічних цілей. Більш того, лідер партії – це потенційний керівник держави, оскільки партія, що отримує владу, автоматично трансформує свого лідера у керівники держави. У зв'язку з цим лідер, насамперед, ідеолог партії. Він повинен відчувати та оцінювати обстановку в суспільстві, в партії, в навколишньому середовищі і залежно від неї вибирати потрібний напрям руху партії.

В Україні, принаймні з другої половини 90-х рр. минулого століття, нові партії утворюються “згори”, навколо особи того чи іншого лідера і є вираженням інтересів певних груп, передусім економічної еліти. Тобто, лідери створюють партії. Це лідери – організатори. Звичайно, вони мають певні програми, які дуже схожі між собою і невідомі широкому загалові.

Звідси і специфічний характер партійних виборів в Україні, де змагаються не опозиції і програми, а особистості навіть скоріше їх фінансові можливості. Тому, на нашу думку, партійні лідери, у широкому смислі, це лідер майбутнього. Сучасне українське життя демонструє перевагу лідерів, як організаторів політичних партій.

Партія і партійне лідерство пов’язані з поняттям влади і боротьбою за її завоювання. В той же час влада є один із видів суспільної взаємодії між суб’єктами – партією і народом. Тому успіх політичних партій та їхніх лідерів прямо залежить від міри, узгодження партійних і суспільних (значною мірою національних) інтересів. Партійний лідер повинен урахувати інтереси як партії, так і народу. Це єдиний відомий історії спосіб не лише демократично здобути владу, а й утримати її. Історія знає багато способів захоплення влади: демократичний – шляхом виборів, військовий переворот, палацовий переворот зі знищенням правителя або з нейтралізацією різними засобами, використання ситуації повного розвалу системи влади, коли навіть політичний авантюрист або екстремістська група можуть захопити владу і т.п.

Партійний лідер, який забезпечує оптимальний рівень врахування і задоволення як інтересів членів суспільства, так і своїх прихильників відносяться до раціонального типу. Аналізуючи діяльність сучасних партійних лідерів, можна стверджувати, що вони відносяться до бюрократичного типу. Лідер такого типу, виражає інтереси своїх прихильників, і в першу чергу, партійного апарату. Партійний лідер раціонального типу, як символ єдності та взірець політичних дій, в українському соціумі поки що не сформований. Майбутнє таких лідерів пов’язане зі здатністю політичної еліти та її представників проголосити та здійснити на практиці потреби та інтереси більшості членів суспільства, за допомогою ресурсів державної влади [134,

с.16]. Перспективи формування партійного лідерства в значній мірі залежить від реформування законодавства з питань виборчого процесу та участі в ньому політичних партій.

В контексті проблеми узгодження інтересів лідерів партії і народу, варто підкреслити, що вона дуже складна і виходить на гостру проблему – історичної відповідальності народу за свою долю, співвідношення індивідуальної та колективної відповідальності. У політичній площині з'являється правовий аспект – кримінальної відповідальності за діяльність або бездіяльність лідерів держави, гілок влади, чиновників, які керують політичними інститутами. Політичні партії, які здобули владу несуть історичну і політичну відповідальність за дії своїх лідерів та представників в органах влади. Якщо партія провела в парламент своїх представників, моральну, політичну і правову відповідальність за їхні дії несуть не лише конкретні депутати, а й партія в цілому та її лідери, які займалися підбором кадрів для політичної діяльності. Також, якщо народ сформувався в державу, проголосувавши за незалежність, обираючи законодавчу владу, президента держави і голів місцевих органів влади, тим самим багато в чому визначає власну долю та несе за неї відповідальність.

Народ може бути як двигуном соціального, науково-технічного прогресу, так і перешкодою до нормального життя, що дозволяє гвалтувати себе своїм національним покидькам, і може стати стіною перед завойовниками, захищаючи тиранів. Демонструючи масу достоїнств, як слушно відзначає Ф. Рудич, він виявляє повну політичну і правову незрілість, голосуючи за демагогів і злочинців, що купують його обіцянками чи дрібними подачками, і в той же час народ не хоче розуміти, що він має те життя, на яке заслуговує і за яке голосує. У будь-якому разі в демократичному і напівдемократичному суспільствах більшість забезпечує таке життя собі та меншості [135, с.299].

Слід звернути увагу на те, що не правильно в усіх бідах суспільства звинувачувати більшість народу, але й не можна, на думку політологів, знімати провини з цієї більшості в соціально-історичному плані. Ця більшість, включаючи правлячі еліти, лідерів, що входять до неї, взявши відповідальність

за долю всього народу, несе відповідальність як за свій вибір правителів, так і за свій життєвий устрій. Хоча відповідальність різних груп, прошарків, різного рівня, зокрема лідерів партій, держав, окремих особистостей різна, залежно від інших політичних, економічних і правових ролей. І все ж народ є важливим фактором підсилення або послаблення впливу лідерів на хід розвитку суспільства. Лідер, який має підтримку більшості народу може повною мірою впливати як на кадрову політику в країні, так і на політичні та економічні процеси.

Політичну відповідальність розглядають як різновид соціальної відповідальності, яка передбачає спрямування дій і побудову поведінки в рамках розуміння раціональності і логічності рішень, що приймаються, та їх наслідків. Так, політична відповідальність партій повинна ґрунтуватись на розумінні поставленої об'єднуючої мети, політичних інтересів, дотриманні взаємних зобов'язань і встановлених правил, і, безперечно, готовність приймати санкції у разі порушення встановлених правил.

Партійна відповідальність, як слушно зауважують вітчизняні дослідники, передбачає завжди відповідальність моральну, але не завжди юридичну. Моральна ж відповідальність, регулюючи відносини людей як особистостей, визначає один із аспектів партійної відповідальності. Юридична регулює відносини між державою та громадянином. З цієї точки зору політичні партії у своїй діяльності повинні дотримуватись конституції, законів, принципів демократії, робити повідомлення в державні органи щодо змін у програмі, уставі, в складі керівних органів, рахунках у банківських установах.

Партійна відповідальність зумовлюється цілями розвитку суспільства стосовно яких приймають програми шляхів розвитку та визначають механізми їх реалізації. В цьому плані, ми підтримуємо точку зору А. Третьяка, яка вважає, що відповідальною можна назвати партію, яка сприймає окреслені стратегічні цілі розвитку, керується визначеними законами, нормами у своїй діяльності, враховує специфіку функціонування інститутів громадянського суспільства, тобто, коли слова партії підкріплені її діями та справами [136, с.428].

Визначення рівня політичної відповідальності відбувається через оцінку прийнятих рішень стосовно проголошених цілей соціального, економічного та політичного реформування з боку певних інстанцій. В якості таких експертів виступають державні органи і громадськість. Здійснюючи вплив на коригування цілей розвитку, вибір вектора зовнішньої політики, стратегічних програм, громадськість тим самим визначає рівень легітимації прийнятих рішень та їх наслідків для суспільства.

Партія повинна також усвідомлювати відповідність їх ресурсів, можливостей, якостей тим умовам і завданням, які ставить час. Дослідник В. Серебряніков справедливо зазначає, що політична відповідальність пов'язана з усвідомленням партійними керівниками, членами партії життєво важливих інтересів суспільства, здатність виробляти якісну політику, прийняття оптимальних рішень, здійснення її з найбільшою користю для суспільного блага [137, с.16].

Про змагання за владу між політичними партіями писав Р. Даль, визначаючи розвиток самих партій однією з передумов відповідальності в політиці взагалі. Він розглядав проблему відповідальності з точки зору організаційних засад партій. Навіть, відповідальні партії, не можуть змінити тенденцію політики до “максимізації цінностей виборців активних і мінімізації виборців пасивних” [138, с.12]. Це створює перешкоди на шляху істинного усвідомлення рівня відповідальності політичних партій, що знаходяться при владі. Суперечливість феномену “політична відповідальність” зумовлюється невідповідністю політичної мети, інтересів суспільства, глибини їх усвідомлення та міри вигоди. Так, розпад команди В. Ющенка відбувся саме через непорозуміння щодо шляхів та механізмів досягнення соціально-економічної та політичної стабільності політичної системи сучасної України.

Рівень політичної відповідальності в сучасній Україні характеризується як доволі низький. Це зумовлено слабкістю самих політичних партій як інститутів, більшість яких залишається політичними клубами і об'єднуються не для відновлення суспільних інтересів, а для досягнення особистих цілей. Підтримка на виборах певної партії не є прямим свідомством того, що партія

дійсно відображає інтереси “широких мас”, оскільки сама процедура виборів сприймається досить скептично. Рішення людей обумовлюється скоріше економічними факторами, ніж свідомим вибором. Безперечно, серед причин такої ситуації слід виокремлювати доволі низький рівень культури українського суспільства. Тому в Україні можливість використання виборів, які вважаються класичним засобом притягнення до відповідальності тих політичних сил, рішення та дії яких не відповідають інтересам виборців, реалізується лише частково. Вони можуть виконати функцію засобу політичної відповідальності у разі дострокового їх проведення з метою вирішення політичної кризи.

Українське партійне життя характеризується тим, що кількість партій постійно збільшується, загалом, напередодні виборів, шляхом розколів існуючих. Формуються так звані клієнтели, які створюються навколо відомих діячів, де члени пов’язані відносинами особливої лояльності і вірності лідеру. Неefективність діяльності багатьох партій зумовлена тим, що члени партії сприймають її тільки як трамплін для проникнення у вищі прошарки влади. Це призводить до тенденції нестабільності членства у партіях, на що вказують факти частоті зміни депутатами своєї приналежності. Про відсутність механізму відповідальності свідчить той факт, що депутати в рамках однієї фракції дозволяють змінювати свої переконання і переходити в іншу фракцію.

Політична міграція в Україні за останні десять років набула загрозливого характеру і нині є всі підстави для того, аби вона одержала статус феномену в українській політиці. Приклади переходу представників партійної еліти з одного політичного табору в інший – як часто буває – в ідеологічно протилежний, стали буденною практикою в політичному просторі нашої держави. Лише до деяких наслідків такого “руху” можна зарахувати порушення партійно-політичного балансу, що спричиняє дестабілізацію роботи відповідної системи та, що важливіше, нівелювання поняття моральності публічної політики. Ігнорування цього явища значно ускладнює демократизацію партійної системи в Україні, тому потребує конструктивного вирішення [139, с.310].

Практика політичної міграції характерна не лише для України, проте в країнах Західної і Центральної Європи можливість переходу з однієї партії в іншу виникає переважно внаслідок розбіжності в поглядах між членами партії на зміни в позиції партії щодо певних рішень. При чому політична еліта і суспільство стримано сприймають партійну міграцію лише в межах однієї ідеології. Перехід у протилежний табір перетворює політика – мігранта на персону нон – грата і знижує суспільний рівень довіри до політичної партії, в лавах якої він опинився. Очевидно, що тут дається взнаки багатівікова традиція і культура парламентаризму, не останню роль у конструктивному становленні якого відіграло розвинене громадянське суспільство. У публічній політиці припускається лише певна корекція (не полярна зміна) поглядів, політичних уподобань, ідеологій.

У 2004 році з’явилися перші спроби законодавчого розв’язання проблеми партійної міграції. Згідно з законом № 2222-15, який 8 грудня 2004 р. у Верховній Раді України підтримало 402 народних депутати, політична міграція в українському парламенті мала б стати неможливою. Закон України “Про політичні партії”, який набув чинності 1 січня 2006 року, зазнав таких змін:

1. Депутати, обрані за списком однієї партії (блоку), не можуть перебувати в різних фракціях.
2. Під час перебування у виборчому органі депутат не має права змінювати партійну приналежність, окрім випадків, коли:
  - безпартійний депутат вступає до партії, за списком якої (або блоку, до якого ця партія входила на виборах) він був обраний;
  - діяльність партії, від якої обрано депутата, була заборонена або призупинена згідно з законодавством.

3 Перехід депутата в іншу фракцію заборонений.

У разі невиконання цих засад народний депутат України втрачає депутатський мандат. До цього часу парламентарії могли змінювати свою партійну і фракційну прописку необмежену кількість разів. Серед найвідоміших, “перебіжчиків” найчастіше згадують Б. Губського, Т. Чорновола, С. Гавриша. Деякі з народних депутатів за чотири роки каденції

встигли змінити до десятка “політичних квартир”. Проте наведені вище поправки до закону так і не було втілено. Депутати і надалі безкарно пересувалися в міжпартійному просторі, не втрачаючи при цьому ані повноважень, ані свого впливу [140, с.316].

Питання якості роботи партій України та її відповідальності зможе вирішити удосконалення законодавства, забезпечення виконання законів, а також усвідомлення партіями себе як політичної сили, яка зможе вирішувати проблеми формування громадянського суспільства у тісному співробітництві з державою. Підтримка дисципліни в партії – важливий чинник. Якщо кожен член партії займатиме своє місце і виконуватиме свої обов’язки, а лідер партії буде справжнім керівником і надихатиме своїх прихильників на здобуття кращого статусу, тоді партія буде працювати як годинниковий механізм.

Лідер партії здійснює загальне керівництво партією. Навіть в тому випадку, якщо керівництво партією здійснюється колегіально, то лідер несе відповідальність за ефективну її діяльність. Втім, персональна відповідальність лідера зумовлює зосередження партійної влади в руках обмеженого кола осіб, що створює загрозу для реалізації внутрішньопартійної демократії. Це відбувається під впливом декількох причин. По-перше, через нечіткість усвідомлення своїх інтересів та ідеологічних орієнтирів з боку рядових партійців. По-друге, стверджує Ю.Остапець, керівник партії може бути номінальним, а реальна влада належатиме фінансово-промисловій групі [141, с.57]. По-третє, посилення авторитарної складової керівництва лідера партії зумовлюється тією обставиною, що він завжди готується стати лідером країни. По-четверте, зосередження влади в його руках відбувається через значне рольове навантаження, що потребує швидкої мобілізації власних та командних ресурсів. По-п’яте, дисперсія влади партійного лідерства у кризових умовах може становити загрозу для виживання партійних структур [142, с.205].

Взаємозв’язок партії та лідерів визначається здатністю останнього компенсувати низьку ефективність організаційних, кадрових та програмно-цільових ресурсів партії. Так, наприклад, свого часу лідер Соціалістичної партії України О. Мороз значним чином компенсував не полярність її партійного

керівництва. Постать А. Яценюка, який позиціонує себе як політик нової генерації, антикризовий лідер – менеджер також прагне компенсувати невисоку функціональність партійного проекту “Фронт змін” та його програми. В Україні на сучасному етапі існування популярного серед потенційних виборців лідера значно підвищує шанси будь-якої партії на електоральний успіх. З іншого боку, як справедливо відзначає А. Моїсеєва, надперсоніфікація діяльності партії може перетворити її на закриту структуру з системою обслуговування інтересів лідера та групи, що його підтримує.

Взаємини лідера з рядовими членами партії в партіях демократичного спрямування також є предметом особливо пильної уваги. Адже всі хочуть, щоб про них піклувалися з особливою турботою. Це стосується також права на висловлювання думок, надання можливості відкритих дебатів (за нашою традицією це абсолютно недоступно більшості членів партії, особливо коли думка рядового члена не збігається з тим, що хоче чути лідер), проведення місцевих форумів, виборність більшістю голосів чи погодження кандидатур на бюрократичні посади в партії. В демократичних організаціях контроль за лідерами здійснюється згідно з партійними правилами, рішення приймаються після з’ясування колективної думки.

З іншого боку, завжди знаходяться могутні сили, які штовхають до сурового лідерства, навіть олігархічного. Керівнику партійної організації доводиться боротися з іншими партіями, нацьковувати своїх прибічників проти інших організацій, а тому потрібно встановлювати дисципліну, яка деяким сприймається як порушення демократичних прав.

Багатопартійність веде не лише до боротьби між партіями, а й до торгівлі та коаліції з іншими лідерами. Отже, лідерство має рухатися швидко, з розумною гнучкістю. Часто воно не може чекати дебатів, приймаючи рішення. Тому, навіть коли внутрішня боротьба загострена, лідеру необхідно робити вигляд, що все гаразд, і в такі моменти особливо гостро стоїть питання дисципліни, яка повинна захистити імідж партії. Ці загальні тенденції до централізації водночас до розсівання партійного лідерства варіюють в різних організаціях залежно від історичного контексту та політичної культури

суспільства. Якщо національна ідеологія та традиції стоять в опозиції до влади, а суспільство поділене регіональними, етнічними, класовими та мовними лініями, то тут виникає багато перешкод для консолідованого лідерства.

Сучасне українське життя, на думку переважної більшості українських партологів, демонструє перевагу авторитарних партійних лідерів, які зосереджують в своїх руках всі важелі управління партійними структурами, практично одноосібно ухвалюють рішення і вимагають підкорення та виконання рішень. Найбільш оптимальні стилі партійного керівництва – демократичний та ліберальний. Вони передбачають широке використання механізму внутрішньопартійних дискусій для узгодження позицій партії. Лідер не ігнорує думку рядових членів партії, бо він визначає від імені групи напрямок дій з метою розв’язання проблем, що виникають в процесі функціонування партії. Домагатися підтримки всієї партії або її більшості в оцінці ситуації і реалізації наміченого плану, лідеру допомагають механізми внутрішньопартійної демократії.

В цілому, сучасний стан і тенденції розвитку партійного лідерства в Україні дозволяють дійти таких висновків. По-перше, більшість партійних лідерів України є лідерами – представниками. Це пов’язано з тим, що партії не є природним результатом розвитку громадянського суспільства. Переважна більшість партійних структур створена не з ідеологічних, а з кон’юнктурних міркувань “під особу”, яка має фінанси якщо не для утримання, то принаймні для реєстрації партії. Такі організації не виконують важливих завдань, що постають перед будь-якою політичною силою, яка планує не лише боротися за владу, а і брати участь у її формуванні (виховання політичної та управлінської еліти, розроблення і втілення державних програм і проектів, налагодження соціального діалогу, взаємодія з профспілками та іншими громадськими організаціями).

В останні роки спостерігається рух на створення загальнонаціональних великих партій. Такі тенденції означають, що “партії – мундири” для політиків не будуть визначати специфіку політичного життя в Україні безкінечно. Існує потреба створення партій нового формату, які б здолали український

провінціалізм, були налаштовані на консолідацію суспільства, які б реалізували інтереси верств, а не групи політиків чи бізнесменів. Тобто є надія, що поступово на партійному полі з'являться сильні політичні партії європейського зразка з яскравими лідерами, які збагатять населення новими ідеями, ідеалами, а натомість отримають їх довіру. Це мають бути лідери з чіткими ідеологіями і програмами дій. Партійний лідер, насамперед, лідер – політик.

По-друге, сучасне партійне життя демонструє перевагу авторитарних лідерів, які практично одноосібно ухвалюють рішення. Статути партій часто містять положення, які самі по собі не сприяють розвитку внутрішньопартійної демократії. Наприклад, положення щодо можливості скасування рішень організацій нижчого рівня рішеннями органів вищого рівня. Незалежно від положень статутів процес прийняття внутрішньопартійних рішень є централізованим.

На нашу думку, у статуті доцільно закріпити найважливіші процедури і демократичні принципи партійного життя, зокрема механізми виборів та ротаций керівництва партій, висунення членів партій на посади у владних структурах, висунення кандидатів і складання партійного списку на вибори у представницькі органи влади тощо. Якщо будуть виконуватися такі загальні для всіх вимоги, це стане основою демократизації партійного життя і його відкритості для всього суспільства. Безумовно, не всі партійні лідери готові добровільно обмежити свої права, але загальні тенденції демократизації політичного життя вимагають від лідерів будувати організаційну структуру на засадах внутрішньопартійної демократії.

Підсумовуючи, відзначимо, що проблема лідера та лідерства для партії відіграє особливу роль насамперед тому, що сама природа міжособистісних стосунків формувалась в умовах, коли існування лідера було суттєвим чинником розвитку соціальної структури та людства загалом. Кожна епоха висуває свої вимоги до партійного лідерства. У сучасній Україні є наявність потреби в авторитетних партійних лідерах, які б відповідали певним очікуванням народу. Особливого значення набуває формування у перспективі партійного лідера раціонального типу.

Посилання до розділу IV

1. Кукушника И. А. Лидер политической партии в XX веке (на примере Австрии и России) // Элиты и лидеры. Традиционализм и новаторство. – М. 2007. – С. 202-232.
2. Королько В. Г. Паблік рілейшнз: Наукові основи, методика, практика. – К.: Вид. дім «Скарби», 2001. – 400 с.
3. Центр Разумкова. Парти́йна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 5. – С. 17-23.
4. Логунова М. Політична іміджелогія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 104 с.
5. Почепцов Г. Г. Имидж и выборы. Имидж политика, партии, президента. – К.: 1997. – 140 с.
6. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / М. Томенко, О. Проценко (упорядники). - К., 1998; Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майбороди. -К., 2000; Бекешкіна І. Партії і партійне будівництво у соціологічному вимірі: У книзі: Українське суспільство: десять років незалежності. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2001 та ін.
7. Кривошеєнко О. В. Основні підходи до визначення структури іміджу політичної партії // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Зб. наук. пр. – К., 2001. – 344 с.
8. Мілль Дж. Стюарт. Представницьке правління. – К.: Основи, 2004. – 420 с.
9. Рагозин Н. П. Украина: партии и партийная система. – Донецк: Норд-пресс, 2006. – 280 с.
10. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
11. Балабан Р. В. Політичні партії України на шляху до політичного класу / Р. В. Балабан // Наукові записки ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип.. 38. – С. 80-91.\
12. Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004-2007 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=677
13. Шайгородський Ю. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації / Ю. Шайгородський, К. Меркотан // Політичний менеджмент. – К., 2006. - № 1. – С. 176-182.

14. Швирков О. Партія – ФПГ як ключовий елемент української партійної системи / О. Швирков // Політичний менеджмент. – К., 2011. – № 2. – С. 77-85.
15. Чебатенко О. Ефективність політичних партій: проблеми та перспективи / О. Чебатенко, Д. Ковриженко // Парламент. – 2007. – № 1. – С. 4-44.
16. Там само.
17. М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. – К.: ІПЕНД імені І. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
18. Там само.
19. Єржов О. В. Політичні партії і становлення демократії: політико-правові аспекти участі політичних партій у виборчому процесі // Держава і права: Зб. наук. Праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 19. – С. 592-599.
20. Україна в 2005-2009 рр. Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: 2009. – 450 с.
21. Проблеми української політики. – К., 2010. – 380 с.
22. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. Рудич Ф. М. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
23. Рудич Ф. М. Сучасна політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: політологічний контекст / Ф. Рудич // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 11-21.
24. Малкин Е. Политические технологи / Е. Малкин, Е. Сучков. – М.: Русская панорама, 2006. – 680 с.
25. Богашева Н. Проблеми інституалізації політичних партій в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський // Вибори та демократія. – 2008. – №2 (16).
26. Шарло Ж. Политические партии Франции / Ж. Шарло. – М., 1993. – 68 с.
27. Гонюкова Л. В. Суспільно-політичні об'єднання: теорія і практика / Л. В. Гонюкова., Б. М. Максимець. – К.: Генеза, 2009. – 240 с.
28. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденційності розвитку. / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
29. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.

- 30.Цікул І. Трансформація інституту партійного лідерства в сучасній Україні (тендерний підхід) / І. Цікул // Політична думка в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин. – Львів, ЦПД, 2008. – С. 204-210.
- 31.Павленко І. А. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України / І. А. Павленко // Стратегічні пріоритети. – 2008. - № 1(6). – С. 5-33.
- 32.Україна в 2005-2009 рр. Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: 2009. – 450 с.
- 33.Большой юридический словарь / Под. ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Кретских. – М.: 1999. – 750 с.
- 34.Перегида Е. Императивный мандат: исторические аналоги и технологические составляющие / Е. Перегида // Нац. інтерес. – 2005. – Серпень. – С. 48-51.
- 35.Сучасна українська політика та політологи про неї. – К., 2002. – 230 с.
- 36.Там само.
- 37.Обушний М.І., Примуш М. В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. – К.: Арістей, 2006. – 432 с.
- 38.Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
- 39.Перегида Е. Императивный мандат: исторические аналоги и технологические составляющие / Е. Перегида // Нац. інтерес. – 2005. – Серпень. – С. 48-51.
- 40.Україна в 2005-2009 рр. Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: 2009. – 450 с.
- 41.Тезінг Й., Гофмейстер В. Політичні партії в демократичному суспільстві. – К., 2001. – 126 с.
- 42.Дюверже М. Политические партии: пер. с фр. / Морис. Дюверже. – 3-е изд. – М.: Академ. проект, 2005. – 558 с.
- 43.Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 338 с.
- 44.Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: монографія. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 256 с.

45. Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: Монографія. – К.: Логос, 2008. – 320 с.
46. Шаповал В. М. Конституційні системи зарубіжних країн. – К. Вища школа, 1992. – 410 с.
47. Даль Р. Демократия и ее критики / Пер. с англ. Под ред. М. В. Ильина. – М., 2003. – 530 с.
48. Юдин Ю. Л. Политические партии и право в современном государстве. – М.: 1998. – 335 с.
49. Романюк А., Шведа Ю., Шумельда О. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 420 с.
50. Ковтунець В. Питання регулювання участі політичних партій у виборах // http://www.vybory.com/ukr/coments/2analit/partys_question.html
51. Кафарський В. І. Конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / В. І. Кафарський. – К., 2010. – 36 с.
52. Хімченко О., Шкуренко К. Демократичні стандарти у партійній розбудові незалежної України // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку. – К., 2006. – С. 226-237.
53. Україна в 2005-2009 рр. Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: 2009. – 450 с.
54. Там само.
55. Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. – 126 с.
56. Юдин Ю. Л. Политические партии и право в современном государстве. – М.: 1998. – 335 с.
57. Кривоцюк П. Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 31-39.
58. Швирков О. Партія - ФПГ як ключовий елемент української партійної системи / О. Швирков // Політичний менеджмент. – К., 2011. – № 2. – С. 77-85.
59. Кривоцюк П. Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 31-39.

60. Кафарський В. І. Конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / В. І. Кафарський. – К., 2010. – 36 с.
61. Швирков О. Партія - ФПГ як ключовий елемент української партійної системи / О. Швирков // Політичний менеджмент. – К., 2011. – № 2. – С. 77-85.
62. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология: в 3 ч. – М.:1993. – Часть 1. – 370 с.
63. Обушний М. І. Партійна комунікація в політичній структуризації суспільства // Дні науки філософського факультету – 2011: Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2011 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – Ч. X. – С. 20-21.
64. Дюверже М. Политические партии: пер. с фр. / Морис. Дюверже. – 3-е изд. – М.: Академ. проект, 2005. – 558 с.
65. Почепцов Г. Г. Информационные войны. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 510 с.
66. Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій // Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмейстер, Й. Тезінг. – К., 2001. – 126 с.
67. Бебик В.М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка публік рілейшнз / В.М.Бебик. – К.: МАУП, 2005. – 320 с.
68. Ганджуров Ю. С. Парламент України в політичній комунікації: політологічний аналіз: дис...д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ганджуров Ю. С. – К., 2007. – 410 с.
69. Тищенко Ю. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина; Укр. не залеж. центр політ. дослід. – К.: [Агентство “Україна”], 2010. – 148 с.
70. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. / М. А. Дмитренко: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.
71. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл.-бук: Ваклер. – 2001. – 480 с.

72. Варивода Я. О. Питання ефективності комунікації політичних партій з виборами в контексті формування публічної політики: пріоритети розвитку / Я. О. Варивода, С. Г. Конончук [та ін.] – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2007. – 190 с.
73. Примуш М. В. Процес глобалізації і прийняття політичних рішень // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. – 2011. – № 1. – С. 137-142.
74. Меркотан К.П. Проблема багатопартійності в контексті концепцій демократичних трансформацій / К.П.Меркотан // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 1 – С. 39-46.
75. Обушний М.І. До питання сутності поняття «партійна комунікація» / М.І.Обушний // Дні науки філософського факультету – 2010 : Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2010 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – Ч. ІХ. – С. 81-83.
76. Шиманова О.В. Выборчі списки як індикатор внутрішньопартійної комунікації (на прикладі виборчої кампанії 2006 року) / О.В.Шиманова. – Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 180-184.
77. Климаська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної кухні: Монографія. – Львів, 2007. – 332 с.
78. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: монографія. – К.: МАУП, 2003, – с. 424.
79. Моисеев В.А. Паблик рилейшнз – средство социальной коммуникации. (Теория и практика) / В.А.Моисеев. – К.: Дакор, 2002. – 350 с.
80. Адаир Джон. Эффективная коммуникация: Обязательное условие для успешного ведения бизнеса / Ю. Гольдберг (пер.). – М.: Эксмо, 2003. – 280 с.
81. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации / В.Б.Кашкин. – Воронеж: Издательство ВГТУ, 2000. – 290 с.
82. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл.-бук: Ваклер. – 2001. – 480 с.
83. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. / М. А. Дмитренко: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.
84. Климаська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної кухні: Монографія. – Львів, 2007. – 332 с.

85. Бебик В.М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рілейшнз / В.М.Бебик. – К.: МАУП, 2005. – 320 с.
86. Мескон Майкл Х., Альберт Майкл, Хедоури Франклин. Основы менеджмента: Пер. с англ. / М.А.Майорова (пер.). – М.: Дело, 2000. – с. 267.
87. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. – М.: Рефл.-бук: Ваклер. – 2001. – 480 с.
88. Там само.
89. Моисеев В.А. Паблік рілейшнз – средство социальной коммуникации. (Теория и практика) / В.А.Моисеев. – К.: Дакор, 2002. – 350 с.
90. Слід відзначити, що серед дослідників немає єдності в цьому питанні. Багато фахівців, у межах загальної теорії комунікації виділяють шість підходів до дослідження політичної комунікації: 1. Системний підхід, що започаткований у кібернетиці: комунікацію розглядають у термінах інтеракції між елементами системи та пов'язують з концепцією соціального контролю. 2. Лінгвістичний – концентрується навколо поняття соціального контролю. Мову розглядають як засіб соціального контролю та обмеження доступу до політичних інститутів та політичних процесів. 3. Символічний підхід визначає політику, так само, як і комунікацію, в термінах обміну символами: лідерство здійснюється переважно через маніпулювання символами та розподіл символічних винагород. Цей напрям концентрується на аналізі створення та поширення символів. 4. Функціональний підхід переміщує центр уваги з проблеми соціального контролю на значення комунікації для політичної системи (особливо у сфері мас-медіа). 5. Організаційний підхід розглядає уряд як велику бюрократичну організацію, що пов'язана з тими самими проблемами та обмеженнями, що і будь-яка організація. З цього погляду аналіз політичної комунікації концентрується на інформаційних потоках всередині уряду та акцептує увагу на чинниках, що обмежують цей потік та диференціюють доступ до інформації. 6. Підхід, який умовно називають екологічним, досліджує політичну комунікацію з погляду впливу на неї політичної системи. Політична система створює середовище в якому формуються інститути комунікації та регулюються процеси комунікації в суспільстві загалом. [Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної кухні: Монографія. – Львів, 2007. – 332 с.] Кількість зазначених підходів демонструє багатий спектр можливостей інтерпретацій політичної комунікації, а якість їх відображає ракурс, в якому дослідник “бачить” цей процес.

91. Садовин А. П. Введение в теорию межкультурной коммуникации. – М.: Высшая школа, 2005. – 310 с.
92. Бебик В.М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рілейшнз / В.М.Бебик. – К.: МАУП, 2005. – 320 с.
93. Агапова С. Г. Основы межличностной и межкультурной коммуникации / С. Г. Агапова – Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 283 с.
94. Логунова М.М. Значення політичних комунікацій у здійсненні державного управління / М.М.Логунова // Персонал. – 2007. – №11. – С. 11-18.
95. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации / В.Б.Кашкин. – Воронеж: Издательство ВГТУ, 2000. – 290 с.
96. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: таємниці політичної кухні: Монографія. – Львів, 2007. – 332 с.
97. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология: в 3 ч. – М.:1993. – Часть 1. – 370 с.
98. Иванов В. Н., Назаров М. М. Информационное потребление и политические ориентации // Социологические исследования, 2000. – № 8. – С. 80-83.
99. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл.-бук: Ваклер. – 2001. – 480 с.
100. Недбай В. В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект. Монографія. – Одеса:Фенікс, 2009. – 328 с.
101. Шиманова О. В. Політична комунікація в системі міжпартійних та внутрішньопартійних відносин в Україні: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук. – Л., 2009. – 24 с.
102. Обушний М.І. До питання сутності поняття «партійна комунікація» / М.І.Обушний // Дні науки філософського факультету – 2010 : Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2010 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – Ч. ІХ. – С. 81-83.
103. Мескон Майкл Х., Альберт Майкл, Хедоури Франклин. Основы менеджмента: Пер. с англ. / М.А.Майорова (пер.). – М.: Дело, 2000. – с. 267.
104. Обушний М.І. До питання сутності поняття «партійна комунікація» / М.І.Обушний // Дні науки філософського факультету – 2010 : Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2010 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – Ч. ІХ. – С. 81-83.
105. Там само.

106. Логунова М.М. Значення політичних комунікацій у здійсненні державного управління / М.М.Логунова // Персонал. – 2007. – №11. – С. 11-18.
107. Шиманова О.В. Виборчі списки як індикатор внутрішньопартійної комунікації (на прикладі виборчої кампанії 2006 року) / О.В.Шиманова. – Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 180-184.
108. Мейтус В. В., Мейтус В. Ю. Политическая партия: стратегия и управление. – К.:Эльга, Ника-Центр, 2004. – 400 с.
109. Шиманова О.В. Виборчі списки як індикатор внутрішньопартійної комунікації (на прикладі виборчої кампанії 2006 року) / О.В.Шиманова. – Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 180-184.
110. Шиманова О.В. Коаліція як різновид міжпартійної комунікації у міжвиборчий період / О.В.Шиманова // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2008. – Вип. 9. – С. 170-171.
111. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О.В.Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – 340 с.
112. Мойсеєва А.О. Сучасні тенденції функціонування партійних організацій в Україні / А.О.Мойсеєва // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 2. – С. 45-50.
113. Меркотан К.П. Проблема багатопартійності в контексті концепцій демократичних трансформацій / К.П.Меркотан // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 1 – С. 40-47.
114. Томенко М.В. Партійна еліта України / М.Томенко, В.Олійник. – К.: Логос, 2000. – 380 с.
115. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О.В.Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – 340 с.
116. Там само.
117. Агапова С.Г. Основы межличностной и межкультурной коммуникации / С.Г.Агапова. – Ростов н/Д: Феникс, 2004. – с. 168. 28. Шведа Ю. Р. Вказ. робота – 340 с.
118. Шведа Ю. Р. Партії та вибори: енциклопедичний словник / Р.М.Шведа. – Львів: ЛНУ імені І.Франка, 2009. – 420 с.
119. Обушний М.І. До питання сутності поняття «партійна комунікація» / М.І.Обушний // Дні науки філософського факультету – 2010 : Міжнародна

- наукова конференція (21–22 квітня 2010 року) : Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – Ч. ІХ. – С. 81-83.
120. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336с.
121. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл.-бук: Ваклер. – 2001. – 480 с.
122. Закон України “Про політичні партії в Україні” // Політичні партії України. В 3 т. / Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту. 2005. – Т. 3. – 920 с.
123. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336с.
124. Політологія: Навчальний посібник / Щедрова Г.П., Барановський Д.В., Карчеська О.В. та ін.. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – 304с.
125. Сьомий Київський діалог. Вибори – Партії – Політичні рухи: Матеріали конференції 2-3 червня 2011 року в м. Києві / Упорядники: О.Галицька, С. Павлюк. – К., 2011. – 36 с.
126. Вебер М. Харизматическое господство / Макс Вебер // Социологические исследования. – 1988. – №5. – С. 139-148.
127. Громадянське суспільство: історія та сучасність. Одеса, 2010. – 350с.
128. Моїсеєва А.С. Партійне лідерство: особливості реалізації в сучасній Україні / Політологічні записки. Збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – №3. – 352с.
129. Г.-Й. Феен. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС. – 2007. – 15с. // Сайт Представництва Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kas.de/wf/doc/kas_10201-544-13-30.pdf.
130. Головатий М. Хто стане третім президентом України? / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С. 65-73
131. Череватий С. Політична ідеологія як складова суспільної свідомості // Політичний менеджмент. – 2010. – №3 (42). – С. 51-57

132. Швирков О. Партія – ФПГ як ключовий елемент української партійної системи // Політичний менеджмент. – 2011. – №2 (47). – С. 77-84
133. Хімченко О. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства: [навч. посіб.] / О. Хімченко. – К.: ВД “Професіонал”, 2006. – 208 с.
134. Іпатов Е.Ф., Павловський В.В. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект. / Е.Ф. Іпатов, В.В. Павловський // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: Зб.наук.праць. – К.: ІВЦ “Політехніка”, 2010. – №1 (5). – С. 13-17
135. Рудич Ф.М. Політика в особах. Політичне лідерство та постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контекст. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 352 с.
136. Третяк А.С. Партійна відповідальність як механізм реалізації політичної реформи сучасній Україні // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Зб.ст. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006, Т1. – С.427-433
137. Серебрянников В. Ответственность как принцип власти // Социс. – 1999. – №3. – С.16-23
138. Див.: Скоблик Н. Відповідальність політичних лідерів і контроль над ними у працях Роберта Даля початку 1950-х років // Нова політика. – 2000. – №3. – С.10-18
139. Харченко Л.В. Становлення політико-управлінської еліти в Україні (історико - методологічний аспект) – Львів: ПАІС, 2011. – 370с.
140. Там само.
141. Остапець Ю.О. Вплив парламентських виборів 1994, 1998, 2012рр. на становлення партійної системи України / Ю.О. Остапець // Політологічний вісник: зб.наук. праць. – К.: XXI століття: Діалог культур, 2004. – Вип.16. – С. 54-59
142. Моїсеєва А.С. Партійне лідерство: особливості реалізації в сучасній Україні / Політологічні записки. Збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – №3. – 352 с.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження дають змогу робити наступні висновки:

1. В українській політичній науці проблематика партійного лідерства недостатньо розроблена:

- а) відсутні теорія, концепція партійного лідерства.
- б) партійне лідерство, як правило, розглядається в контексті лідерства політичного, що приводить до підміни понять;
- в) партійне лідерство не стало поки що предметом спеціального наукового дослідження у партологічній науці.

2. Науковий пошук привів автора до трактування партійного лідерства як одного з найбільш поширених форм політичного лідерства, що виявляє себе у сфері здобуття, формування та регулювання влади.

3. Лідерство партійне як дефініція є складовою частиною поняття «політичного лідерства». Вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей та не можуть вважатися тотожними.

4. Партійне лідерство є формою керівництва та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами, управління з метою досягнення певних цілей політичними методами.

Підсумовуючи, відзначимо, що насамперед, слід вважати створення концепції партійного лідерства провідним завданням партології та політології. Це дозволить зрозуміти природу цього феномену, виділити напрями та стратегію наукового дослідження.

Як свідчить досвід партійного життя в Україні упродовж останніх років, роль певної партії у вітчизняному політичному процесі у великій мірі визначається її керівниками. Фактор лідерства відіграв помітну роль у передвиборчій компанії та місцевих виборах у нашій країні (жовтень-листопад 2010 р.). Звичайно, що лідери як організатори, ідеологи, наставники та

натхненники будуть надзвичайно потрібними провідним партійним силам у ході підготовки та участі в парламентських виборах (2012 р.).

5. Партійне керівництво, слід розглядати як діяльність обраних посадових осіб, які займають верховне ієрархічно, найвище місце в структурі партії і концентрують найвищі повноваження щодо прийняття партійних рішень, і головним чином, пов'язані з ідейно-пропагандистським, виховним впливом на членів партії. Це керівництво насамперед ідейне, цілісне.

Керувати політично, означає керувати об'єднаною спільнотою людей (партійців), забезпечити досягнення загальних цілей та скорегувати функціонування ефективної та безперебійної роботи партії загалом, через організацію роботи кожного з її елементів. Звідси і основний зміст внутрішньопартійного керівництва: організаційна будова партії та налагодження необхідних стосунків між первинними організаціями, а також між ними і вищими партійними інстанціями; політичне рекрутування, тобто поповнення рядів партії за рахунок нових членів; виховання членів партії; підготовка політичних та партійних лідерів, в тому числі і для висування кандидатів у представницькі органи влади, ведення фінансових справ тощо.

Пояснення сутності поняття «партійне керівництво», дає, на наш погляд, певні уявлення про їх складові. Але, таке визначення не слід вважати аксіоматичним, тобто таким, що не потребує певних коректив чи інших доведень. Український дослідник М. Обушний правий, що будь-яке визначення не є беззаперечним, проте автор сподівається на те, що запропонована дефініція поняття «партійне керівництво» стане ще одним кроком до глибшого з'ясування його сутності, наповненням партології як науки та навчальної дисципліни, відповідним понятійно-категоріальним інструментарієм.

6. Головним принципом внутрішньопартійної діяльності лідерів політичних партій є внутрішньопартійна демократія. Цей принцип визначає стиль і методи партійної роботи та партійного керівництва.

На практиці внутрішньопартійна демократія розуміється як колегіальність у роботі всіх партійних осередків, організацій та керівних органів партії, можливість впливу рядових партій на партійну політику, процес прийняття

рішень на місцевому і центральному рівнях партійної організації; свобода внутрішньопартійної дискусії – плюралізм думок і точок зору; критика знизу догори, гласність і публічність дії. Саме ці принципи регулюють внутрішньопартійне життя та діяльність лідерів, забезпечують існування партії організованого цілісного політичного механізму.

Досвід партійного життя нашої держави в умовах незалежності свідчить про недемократичний характер внутрішньопартійних процесів та діяльності партійних лідерів. Внутрішньопартійна демократія – принципи, що не сприймаються всерйоз і розглядаються партійними лідерами в більшості випадків як «романтичний» принцип.

На нашу думку, в статуті доцільно закріпити найважливіші процедури і демократичні принципи партійного життя, зокрема механізми виборів та ротаций керівництва партій, висунення членів партій на посади у владних структурах, висунення кандидатів і складання партійного списку на вибори у представницькі органи влади тощо. Якщо будуть виконуватися такі загальні для всіх вимоги, це стане основою демократизації партійного життя і його відкритості для всього суспільства.

7. Стиль партійного керівництва та практична діяльність лідерів не має чітко вираженого типового визначення. Це своєрідний конгломерат авторитаризму, бюрократизму та чиновницької самовизначеності, що приховує свою сутність за демократичною фразеологією. Таким чином, внутрішньопартійну діяльність провідних партійних лідерів України не можна назвати системною та достатньо прогнозованою. Недоторканість внутрішньопартійних інститутів, жорстка боротьба за сфери впливу змушують їх лідерів проводити, як правило, жорстку, авторитарну політику у внутрішньопартійному житті.

Найбільш оптимальні стилі партійного керівництва – демократичний та ліберальний. Вони передбачають широке використання механізму внутрішньопартійних дискусій для узгодження позицій партії.

8. На специфіку внутрішньопартійної діяльності лідерів політичних партій України впливають наступні фактори: особливості формування партійної

системи в державі; рівень розвитку демократій та самоуправлінських засад; політична та ідеологічна структурованість суспільства; регіональні та національні особливості, наявний рівень соціально-економічного, політичного та духовного розвитку, політична культура, національний менталітет тощо.

Ефективність партійної діяльності тісно пов'язана з компетентністю та толерантністю партійних лідерів, наявністю професійного апарату, існуванні мережі місцевих осередків партій, демократизація внутрішньої організації, наявність певного ідеологічного спрямування тощо.

9. Партійне лідерство як одна з найбільш поширених форм політичного лідерства безпосередньо пов'язана з проблемами формування та реалізації політичної влади. Здійснення політичної влади можливе через представництво в органах як законодавчої, та і виконавчої влади. Для цього необхідно мати право на формування уряду, а отже, і вплив на вертикаль виконавчої влади, що дозволяє партійним лідерам не тільки приймати рішення, а й реалізовувати їх, – а значить, нести відповідальність за здійснення політичної влади, впровадження державних програм.

Підсумовуючи результати дослідження варто відзначити, що реальна участь партійних лідерів у формуванні та реалізації політичної влади стає можливою, якщо вони перебувають при владі, відтак мають можливість реалізувати свої програмні настанови, передвиборчі обіцянки.

10. Ключова роль у формуванні та розвитку політичної еліти належить партійним лідерам. Партія є механізмом постійного зв'язку влади і суспільства та володіє реальною можливістю висувати демократичним шляхом своїх лідерів на виборах у будь-які органи влади. Вибори є головним полем конкуренції політичних партій і шляхом формування еліти. Вплив партій на вибори в усіх демократичних країнах постійно збільшується і став настільки вирішальним, що деякі вчені розглядають цей процес як утвердження певної монополії політичних партій на формування органів державної влади і визначають його як тенденцію розвитку.

Можна визначити такі принципи партійних лідерів у формуванні української політичної еліти:

- а) Підбір кадрів за їхніми професійними, діловими та моральними якостями, тобто не за принципом вірності будь-якому лідеру, а за принципом служіння інтересам справи.
- б) Демократичні механізми і процедури висування кадрів – альтернативність, змагальність, гласність тощо.
- в) Забезпечення розумного поєднання досвідчених і молодих кадрів.
- г) Законність, тобто формування кадрів на засадах права та чинних державних законодавчих актів.

11. Одним із найважливіших напрямів політичної діяльності партійних лідерів є партійна комунікація. Вона виступає складовою більш широкого поняття – політичної комунікації. Політична комунікація є специфічним видом політичних відносин і розглядається як невід’ємний елемент політичної сфери суспільства.

Інформатизація суспільства має вирішальний вплив на розвиток політичної комунікації, яка в сучасних умовах є «своєрідним соціально-інформаційним полем політики», забезпечує «процеси передачі, обміну політичною інформацією»; структурує політичну діяльність і надає їй нового значення. За умов значного підвищення динаміки соціально-політичних процесів і розширення інформаційного потоку виникає принципово нова система здійснення політичної комунікації. До базових параметрів, які реформують значну систему, можна віднести такі:

а) інформація циркулює між різними елементами політичної системи, між політичною і соціальною системами, між керівниками та їх підлеглими. Все це помножене на безперервність процесу обміну інформацією, на думку французького соціолога Р. –Ж. Шварценберга, дає змогу забезпечити досягнення згоди у сфері суспільно-політичних відносин.

Стабільність інформаційного обміну дозволяє передавати політичний досвід, знання, координувати спільні зусилля людей, здійснювати процеси політичної соціалізації, структурування політичного життя, встановлювати зв’язки між інститутами політичної системи тощо;

б) засоби масової інформації за останні роки, поряд з інформування суспільства про прийняті рішення, починають більше уваги приділяти механізмам зворотного зв'язку, що значно розширює можливості групового та міжособистісного спілкування, участі населення у політичних процесах;

в) розвиток політичної комунікації перебуває в безпосередній залежності від ступеня демократичності політичного режиму, а також від рівня політичної культури. Зазначені умови сприяють рівноправності чи її порушенню, утвердженню лише вертикальних рівнів чи поєднанню останніх з горизонтальними рівнями обміну інформацією.

12. Головним призначенням партійної комунікації є створення передумов для публічної політики та публічної влади через інформаційний вплив політичних акторів один на одного та оточуюче соціальне середовище.

Реалізація цієї функції, особливо в умовах високого рівня розвитку інформаційних технологій, вимагає від партійних лідерів використовувати різноманітні форми та засоби комунікативних зв'язків. Законодавство України «Про політичні партії» в Україні надає їм право використовувати як державні, так і недержавні засоби масової інформації, а також заснувати власні засоби масової інформації при обговоренні та оприлюдненні як своїх програмних цілей та завдань, так і при обговоренні критичної оцінки дій і рішень органів влади. З метою реалізації цього права партійні лідери широко використовують різноманітні комунікативні зв'язки.

Водночас, на наш погляд, недостатньо і не системно використовується у партійній комунікації традиційно вживані у політичній діяльності такі форми, як: діалог партійців з виборцями, використовуючи слова відомого французького дослідника політичних партій М. Дюверже, так званих, «придаткових організацій»: молодіжні та спортивні союзи, жіночі асоціації, співдружність ветеранів, профсоюзи тощо. Такого роду допоміжні організації є достатньо мобільними. За певних умов ці допоміжні організації можуть принести партії бажані результати у плані залучення широкого загалу людей під свої партійні прапори чи здобуття перемоги на виборах.

13. Найактивніше як засіб комунікації партійні лідери використовують ЗМІ

– і центральні, і регіональні. В умовах ринкових відносин та зростаючого впливу ЗМІ ідеологічна робота в значному обсязі здійснюється через пропаганду, агітацію і політичну рекламу. Водночас, у партійній комунікації привалює рекламування політичних партій чи їхніх лідерів. Насамперед – це здебільшого різновид односторонньої публічної комунікації, яка опосередковано передбачає діалог з виборцями, результати якої мають проявитися у підсумках голосування. За попередніми оцінками рекламистів, президентські виборчі перегони 2009-2010 роках мали принести не менше 100 млн., доларів на рекламування політичних лідерів.

Виходячи з ролі реклами в політичному житті як каналу формування громадської думки та ефективного механізму впливу на політичні процеси, автор вважає за доцільно врегулювати питання політичної реклами, агітації та пропаганди шляхом внесення відповідних поправок до чинних законів, зокрема до законів «Про політичні партії в Україні» та «Про рекламу».

14. Особливість партійної комунікації полягає в тому, що вона включає різного роду повідомлення та інформацію, що циркулює всередині партії між її структурними елементами та членами, або ж з ініціативи партії передаються особі, громадянину групі, іншій партії, політичному актору чи політичному інституті. Розуміння теоретичних засад партійної комунікації, їхнє творче застосування в розвитку партійних кіл є запорукою успіху діяльності партійних лідерів і зростанню авторитету серед мас.

15. Серед основних функцій політичних партій та лідерів виділяється – добір, підготовка і виховання кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій. Партії слугують головним механізмом у комплектуванні та поповненні еліт, через який кандидати на політичні посади готуються і відбираються на всіх рівнях партійної піраміди та через який, зокрема, обирається національне політичне керівництво.

16. Сучасний стан і тенденції розвитку партійного лідерства в Україні дозволяють стверджувати що, більшість партійних лідерів України є лідерами – представниками. Це пов'язано з тим, що партії не є природним результатом розвитку громадянського суспільства. Переважна більшість партійних структур

створена не з ідеологічних, а з кон'юнктурних міркувань “під особу”, яка має фінанси якщо не для утримання, то принаймні для реєстрації партії. Такі організації не виконують важливих завдань, що постають перед будь-якою політичною силою, яка планує не лише боротися за владу, а й брати участь у її формуванні.

Сучасна реальність потребує створення партій нового формату, які б подолали український провінціалізм, були налаштовані на консолідацію суспільства, які б реалізували інтереси верств, а не групи політиків чи бізнесменів. Тобто є надія, що поступово на партійному полі з'являться сильні політичні партії європейського зразка з яскравими лідерами, які збагатять населення новими ідеями, ідеалами, а натомість отримають їх довіру. Це мають бути лідери з чіткими ідеологіями і програмами дій. Партійний лідер, насамперед, лідер – політик.

Таким чином, результати дослідження свідчать про те, що партійне лідерство є однією з найбільш поширених форм лідерства, що безпосередньо пов'язана з характером і якістю політичної влади, конкретним способом її структурування та легітимації.

Незаперечним фактом є те, що на даний час майбутнє України залежить від здатності держави провести стратегічні реформи. У свою чергу ефективність їх реалізації у значній мірі знаходиться в залежності від суб'єктивного фактора, а саме: здібностей партійних лідерів як при владі, так і в опозиції.

Зусилля всіх партійних лідерів, незважаючи на розбіжність ідеологічних платформ чи особистісний фактор, мають бути спрямовані на виведення України із тривалого періоду соціально-економічної, демографічної, культурно-освітньої кризи, в якій наша країна все ще знаходиться на даний час.